

**SO'UNOWA GÜLSERE, ARAZOW ISABAÝ,
HYDYROW SAPARGELDI**

EDEBIÝAT

Umumy bilim berýän mekdepleriň 7-nji synp
okuwçylary üçin okuw kitaby

(gaýtadan işlenen dördünji neşir)

**Özbeqistan Respublikasynyň Halk bilimi
ministrligi tarapyndan tassyklandy**

«SHARQ» NEŞIRÝAT-ÇAPHANA
PAÝDARLAR KOMPANIÝASYNYŇ
BAŞ REDAKSIÝASY
DAŞKENT — 2017

UO‘K: 821.512.154 (075)

KBK 83.3ya-922

S – 26

Syn ýazanlar:

Rahman Klyçew – Dörtgöl etrap 9-njy umumy bilim berýän mekdebiň türkmen dili we edebiýaty mugallymy.

Nurmuhammet Latipow – Dörtgöl etrap Halk bilim Monitoring bölümi başlygy.

S – 26 **Soýunowa G., va boshq.**

Edebiýat: 7-nji synp üçin okuw kitaby (hrestomatiýa).
/ Awtorlar: G. Soýunowa., I. Arazow., S. Hydyrow —
D.: «Sharq», 2017 — 256 s.

UO‘K: 821.512.164 (075)

KBK 83.3ya-922

ISBN 978-9943-26-649-0

**Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň hasabyndan
kärende üçin çap edildi.**

ISBN 978-9943-26-649-0

© Soýunowa G., Arazow I., Hydyrow S.

© «Sharq» neşirýat-çaphana paýdarlar kompaniýasynyň
Baş redaksiýasy, 2005, 2009, 2013, 2017.

Giriş

«Dile gelen sözler, köňül nagşydyr»

Magtymguly.

Edebiyat bu ýazuw üsti bilen, ýagny çap etmek arkaly köpçüligе hödürlenýän kitaplar, ylmy işler, gazet-žurnallar, dürli sözlükler we şulara meňzeşlerdir. Çeper edebiyat hem şol umumy edebiyatyň bir görnüşidir. Ýöne ol ylmy edebiyatdan özboluşly tapawutlanýar.

Ylmy edebiyat hem çeper edebiyat hem durmuşy öwrenýär. Ýöne olaryň her haýsy hakykaty özüçe beýan edýär. Alym öz öwrenýän temasyny kanunlar, formulalar, düzgünler, anyk kesgitlemeler arkaly aňladýar. Ýazyjy bolsa hakykatyň, aýratynda ynsan durmuşynyň keşbini suratlandyrmak bilen adamlaryň häsiýetini ýüze çykarýar. Ýazyjynyň durmuşy söz bilen şekillendirip görkezmeğine bolsa çeper obraz diýilýär. Çeper obraz dürli-dürli bolýar: adam obrazy, zat obrazy, tebigat (peýzaž) obrazy...

Çeper edebiyat durmuşy, ýaşayyş wakalaryny, adamlaryň duýgy-düşünjelerini, dünýägaraýşyny, özara gatnaşyklaryny, olaryň isleg arzuwlaryny, umytlaryny owadan, täsirli ýiti sözleriň üsti bilen aňladýar. Çeper edebiyatyň esasy guraly dildir. Şonuň bilen ol sungatyň beýleki görnüşlerinden (kino, teatr, radio, telewideniýe, saz, suratçylyk, skulptura...) tapawutlanýar.

Çeper edebiyat söz sungatydyr. Çeper edebiyatda diliň, sözün kömegi bilen durmuş kartinalary gözümiziň önünde janlanýar. Ýazyjy owadan, ötgür, degerli sözün üsti bilen tebigat görnüşlerini, ýaşayyş şekillendirýär, adamlar hem olaryň häsiýetlerini, özara gatnaşyklaryny beýan edýär. Ýazyjy durmuşy hem adamlary şekillendirmek bilen tipik görnüşleri suratlandyrýar hem özüniň duýgy-düşünjesini, pikirlerini, özara bolan garaýşyny görkezýär. Çeper edebiyat durmuş bilen, adamlar bilen diňe bir tanyş etmän, ol biziň duýgy-düşünjämizi ösdürýär hem bu barada öz oý-pikirlerini aýtmaga kömek edýär.

Sungatyň beýleki görnüşleri ýaly, çeper edebiýat hem öz belli bir maksadyny, ideýany öňe sürýär. Çeper edebiýatyň öz-boluşly aýratynlygy bar, bu aýratynlyk bolsa onuň durmuşy, ýaşayyş wakalaryny, adamlaryň aň-düşünjelerini, umuman aýdanyňda çeper obrazlary söz arkaly görkezýänliginden we döredýänliginden ybaratdyr. Çeper eserler durmuş wakalaryny, hadysalary janly obrazlaryň üsti bilen beýan edýär. Muňa «Gorkut ata» eposynyň gahrymanlary, «Şasenem-Garyp» dessanyň gahrymanlarynyň obrazlary mysal bolup biler. Bu gahrymanlaryň gatnaşýan eserlerini okan wagtymyzda, ondaky geçýän wakalaryň gidişi, gatnaşýan adamlaryň häsiýetleri, hereketleri göz önümize gelýär. Çünki ýazyjy çeper obraz döretmek üçin, ilki durmuşy, çuňňur we her taraplaýyn öwrenýär, wakalar, ýagdaýlar barada oýlanýar, olardan öz synpy üçin bähbitli hem döwrüne laýyk eserlerini seçip alýar. Şoňa görä ýazyjy öz eserinde durmuşy, durmuş wakalaryny, tebigat görnüşlerini, adamlary hem olaryň hereketlerini diňe bir daş görnüşine syn edip, bolşy ýaly görkezmän, olary obrazlaryň üsti bilen beýan edýär. Sebäbi ýazyjy belli bir synpyň ýa bir gatlagyň wekili bolup, ol öz synpynyň isleg-arzuwlaryny aňladýar.

Çeper edebiýatda durmuş hakykaty, döredijilikli toslama uly rol oýnaýar.

Ýazyjy öz eseri üçin temany durmuşdan susup alýar. Bir wakany çeper obrazlar arkaly beýan etmek üçin, ol hakykaty bütin töwerekleýin öwrenýär. Ýazyjy beýan edýän wakasyny näçe çuňňur öwrense, ony öz döredijilik toslamasy (göz önüne getirme, hyýallanma) bilen baýlaşdyrsa, onuň eseri şonça-da aýdyň hem täsirli bolýar. Iň bir ýönekeýje umumlaşdyrmada toslama bölejigi bolýar. Ýazyjy beýan etmek üçin saýlap alan durmuş hakykatyny öz döredijilik hyýallanmasy esasynda obraza öwrülýär.

Çeper edebiýatyň uly jemgyýetçilik ähmiýeti bar. Ol özüniň halkylyk, synpylyk, ideýalylyk, watansöýüjilik dünýä-garaşsyzlygy giňeldýär, durmuşa, ýaşayşa bolan höwesi artdyrýar, gowy häsiýetler, pikirler esasynda terbiýeleýär. Bize garaşsyz, azat, erkin watanda nähili ýaşamalydygyny, zähmet

çekmekligi, öz bilimiň ugrunda göreşmelidigini öwredýär, bizi täze üstünlükler gazanmaga ruhlandyryar.

Soraglar we ýumuş:

1. Edebiyat, sungat, çeper edebiyat diýip nämä düşüňýärsiňiz?
2. Çeper eser nähili döreyär? Onda obrazlylyk, durmuş hakykaty, toslama nähili bolýar?
3. Çeper edebiyat bize nämä öwredýär? Onuň ähmiýeti nämä?

Edebiyat nazaryeti: Obrazlylyk

Obrazlylyk edebi eseriň haýsy žanrda ýazylandygyna garap, dürli görnüşde, dürli formada bolýar. Mysal üçin, liriki eserlerde edebi obrazyň duýgulary has aýdyň görünýär. Emma liriki gahrymanyň suraty, keşbi aýdyň göz önüne gelmeýär, onuň içki dünýäsi, duýgy-düşünjesi ösüşde görkezilýär. Poemada adam duýgusynyň dürli tarapy beýan ediyär. Drama, liro-epik eserlerde hem obrazlaryň özboluşly aýratynlygy bar.

Çeper obraz durmuşdaky haýsydyr bir şahsyň üýtgedilmedik şekli däldir. Ol şol şahsyň görnüşindäki adamlaryň umumylaşdyrylan görnüşindäki obrazydyr. Başgaça aýdylanda, her bir çeper obraz belli bir görnüşdäki adamlaryň jemlemesiniň takyk wakalarda hereket edýän takyk şahsyýetidir. Dogry, taryhy temada ýazylan eserlerdäki taryhy şahslaryň obrazynda köp üýtgeşmeler bolmaýar. Olar haýsy synpyň wekili hem bolsa düýpli üýtgeşmelere sezewar edilmeyär. Ol şahs özüniň we öz synpynyň beýan edilýän wakalary bilen baglylykdaky pozisiýalaryny, şeýle hem öz şahsyýetiniň şol wakalarda tutýan ornuny aýdyň görkezip bilýär.

Soraglar we ýumuş:

1. Çeper edebiyata nähili düşüňýärsiňiz? Onuň ähmiýeti nämä?
2. Ýazuw edebiyaty bilen halk döredijiligi eserlerini tapawutlandyrmak boýunça özara synag geçiriň.

Türkmen halk döredijiligi hakynda umumy maglumat

Asyrlar boýy halk köpçüliginiň arasynda dilden-dile, nesilden-nesle geçip, ýatdan aýdylýan şahyranada edebi döredijilige halk döredijiligi diýilýär. Halk döredijiligi mazmun hem forma taýyndan dürli-dürlüdür.

Zähmetkeş halkyň arasynda elmydama ussat hem talantly adamlar bolupdyr. Olaryň käbiri hünärli elleri bilen owadan nagyşly halylar, keşdeli geýimler, bezegli ýadygärlikler we sungatyň beýleki görnüşlerini döreden bolsalar, käbiri hem çeper sözleri-pikirleri döredipdirler. Ol pikirler halk köpçüliginiň tagallalary netijesinde çeper eserlere öwürilipdir. Ol eserleri halk asyrlar dowamynda kämilleşdirip gelipdir.

Halk döredijiligi has gadym döwürlerde, heniz hat-sowadyň ýok wagtynda döräp ugrapdyr. Halk döredijiliginiň döremegi zähmet prosesi bilen we adamlaryň töwerekdäki tebigat hadysalaryna düşünjek bolmaklary bilen berk baglanyşyklydyr. Halk döredijiligi zähmet prosesiniň üýtgemegi, durmuşyň täzelenmegi bilen utgaşýar, täzelenýär we döwre laýyklykda täze mazmunly, täze ideýaly eserler döredilýär.

Gadymdan bäri döredilip, özgerdip, timarlanyp gelinýän halk döredijiligi eserleri ýöne güýmenje, wagt geçirmek üçin döredilmändir. Olaryň öz döwri we soňraky nesiller üçin bahasyna ýetip bolmajak örän uly öwredijilik we terbiýeçilik ähmiýeti bar. Halk öz çeper eserlerini hut şu nukdaýdan döredýär, timarlaýar, kämilleşdirýär. Köp asyrlaryň dowamynda ençeme durmuş wakalarynyň, ummasyz köp ýaşaýyş synaglarynyň netijesinde döredilen we kämilligiň iň belent derejesine ýetiren: «Zähmet – soňy rähnet», «Köp ýaşan bilmez, köp okan biler», «Özüňi süýt bilgin, dostuňy gaýmak»... ýaly sözler dana setirlerdir. Olar ata-babalarymyzyň adyndan göni terbiýe beriji äheňde aýdylýar. Şonuň üçin hem halk döredijiligi eserlerine halkyň egsilmez akyl-paýhasy, uly baýlygy hökmünde garalýar. Ýazyjylaryň, şahyrdy dramaturglaryň halk döredijiligine ýüzlenmedigi we ondan garaz bir zat öw-

renmedigi ýokdur. Türkmen halk döredijiligi, ýygnaýyp, olaryň birnäçeleri ylmy taýdan derňeldi we çap edilip, halk arasyna ýaýradyldy. Türkmen halky öz halk döredijiligini ýazuw üsti bilen okamaklyga mümkinçilik tapdy.

Halk döredijiligi dürli žanrlarda bolýar. Olara esasan, aýdym, läle, hüwdi, matal, nakyl, şorta söz, ýomak, monjugatdy, sanawaç, ýañlytmaç, rowaýat, erteki, dessan, epos... girýär.

Soraglar we ýumuş:

1. Halk döredijiligi haçan ýüze çykypdyr?
2. Türkmen halk döredijiligine nähili žanrlar girýär?
3. Garry ata-eneleriňizden halk döredijiliginiň dürli žanrlary boýunça material toplañ.

EDEBİ ŽANR

Aýdymlar we bagşylar

Aýdymlary saza goşup, ýörite hünär edinen adamlara bagşylar diýilýär. Bagşylar köpçüligiň iň hormatlanýan myhmanydyr. Her bir toý, her bir baýram bagşysyz geçmeýär. Ata-babalarymyz:

Her işiň haýry ýagşydyr,
Toýuň bezegi bagşydyr.

Ýa-da:

Ýurda bela geler bolsa,
Töre bilen tozan geler.
Ýurda döwlet geler bolsa,
Bagşy bilen ozan geler. –

diýip, bagşylara, aýdyjylara uly hormat goýupdyrlar.

Ýörite saza goşulyp ýa-da sazсыз heň bilen aýdylýan goşgulara aýdymlar diýilýär. Aýdymlar iki hili aýdylýarlar:

1. Saza goşulyp aýdylýanlar.
2. Sazсыз aýdylýanlar.

Aýdymlary saza goşman, öz peýwagtyna her bir adam aýdyp bilýär. Özbegistanda ýaşayan türkmenleriň arasynda birnäçe bagşylara gabat gelinýär. Olardan Kulum bagşy, Giçgeldi bagşy, Gylyçdurdy bagşy, Göwher bagşy ýaly ynsanlaryň aýdýan aýdymlaryndan lezzet alynýar we söýlüp diňlenýär.

Türkmen sungatynyň taryhynda ýitmejek yz galdyran türkmenistanly ençeme bagşylar bar. Olar türkmen halkynyň arasynda saza, aýdyma uly ussat hökmünde tanalýarlar. Mysal üçin, Garadäli gökleň, Weýran bagşy, Körgojaly, Şükür bagşy, Heleý bagşy, Saýyp eje ýaly bagşylaryň hersi öz döredijilik ýoly bilen meşhurlyk gazanypdyr. Bulardan başga-da: Sary bagşy, Oraz Salyr, Garly bagşy, Nobat bagşy, Muhy bagşy, Magtymguly Garlyýew, Mylly Täçmyradow, Pirlı Saryýew ýaly bagşy sazandalar öz halkyna wepaly hyzmat etdiler. Halk bagşylary: Sahy Jepbarow, Ödeniýaz Nobatow ýaly bagşylaryň aýdym-sazlary halkyň söýgüsine mynasyp boldy. Şular bilen birlikde Weli Muhadow, Daňatar Öwezow ýaly birnäçe talantly professional kompozitorlar täze formalary we täze mazmunly saz döretmekde özlerini tanatdylar. Bularyň döredijiliginde halkyň günsaýyn gazanýan zähmet üstünlikleri wasp edilýär.

Aýdymlar özleriniň tematikasy boýunça birnäçe görnüşlere

bölünýärler: zähmet aýdymlary, durmuşy aýdymlar, degişme, garşylykly, ahlak-didaktiki aýdymlar we şuna meňzeşler.

Aýdymlar mazmunlary boýunça aýry-aýry toparlara bölünüşleri ýaly, özleriniň aýdylyş äheňleri jähtden hem bir-birinden tapawutlanýar. Şonuň üçinem olary nowaýy perdesi, damana ýoly, ylgar ýoly diýen ýaly böleklere bölünýärler.

Ýokarda ady agzalan bagşylar esasan «Nar agajy» atly halk aýdymy, «Görogly» eposyndan, «Şasennem-Garyp» desanyndan köp aýdymlary, «Daglar-gümmür-gümmürlen-di», Keminäniň «Garyplyk» diýen şygryny aýdym edip aýdypdyrlar. Magtymgulynyň goşgularyna hem aýdymlar aýdypdyrlar.

Biziň ýurdumyzda Garaşsyz döwletiň gurulmagy bilen halk özbaşdak durmuşa eýe boldy. Indi her bir adam ak ýürek bilen zähmet çekip, guruply durmuşda ýaşaýar. Häzir bagşylaryň repertuary täze-täze aýdymlar bilen baýlaşdy.

Aýdymlar durmuşyň her pudagyny öz içine alýar. Olar özleriniň mazmuny we formasy boýunça tapawutlydyr. Watan hakynda dörän aýdymlarda («Watanym-Özbeistan», «Obam», «Mekdebim», «Ýazlarym bar») adamlaryň watançylyk duýgulary, adamkärçilik mertebeleri aýdyň görkezilýär.

Sungatyň bir görnüşi bolan aýdyma, saza biziň döwletimiz uly üns berýär. Onuň ösmegi üçin möhüm çäreler geçirilýär. Biziň ýurdumyzda sazçylyk mekdepleri we kolležleri, her bir etrapda medeniýet öýleri açyldy.

Mekdeplerde, obalarda, klublarda aýdym-saz gurnaklary döredildi. Olaryň hemmesinde sazlar we aýdymlar uly höwes bilen öwrenilýär.

Soraglar we ýumuş:

1. Aýdymlar nähili ýol bilen aýdylýar?
2. Görnüşleri boýunça haýsy toparlara bölünýär?
3. Özbegistanly bagşylardan kimleri bilýärsiňiz?
4. Türkmenistanly bagşylar biziň edebiyatymyzda nähili orun tutýar?
5. Dessanlardan aýdymlar ýatlaň.

Toý aýdymlary

(Öleňler)

Halk döredijiligiň bir görnüşi bolan öleňler Özbegistanyň hemme ýerinde deň ýaýramandyr. Öleňler, esasan toýlarda depe, daýra goşulyp aýdylýar.

Şonuň üçin oňa «daýra aýdymlary» – toý aýdymlary hem diýilýär. Toý aýdymlary maşgala poeziýasyna degişli. Şoňa görä-de toý aýdymlarynyň döreýiş taryhy maşgalanyň, mekanyň emele gelip başlan zamanyndan öz gözbaşyny alyp gaýdýar. Meselem:

Gazandaky gatlama,
Gatlandy-la ýar-ýar.
Gyzy alyp ýigitler,
Atlandyla, ýar-ýar.

Toýhananyň oduny,
Öl bolmasyn, ýar-ýar.
Ol geliniň geýeni,
Gülginmişin, ýar-ýar.

Samawaryň çaylary,
Gaýnamady, ýar-ýar.
Gaýyn enesi çykyp,
Oýnamady, ýar-ýar.

Işigiňi açyňlar,
Gelin geldi ýar-ýar.
Aýagyna çolaşyp,
Döwlet geldi ýar-ýar.

Gülleriň dym gyzyly
Gülälekdir, ýar-ýar.
Biz obanyň gyzlary
Gül ýalakdyr, ýar-ýar.

Kemimiz ýok, has oňat,
Ýagdaýlarmyz, ýar, ýar
Harmanlara syganok,
Bugdaýlarmyz ýar, ýar.

Ak bäbek akja bäbek,
Gujagmyzda, ýar, ýar
Ak bugdaýyň ak nany
Saçagmyzda, ýar, ýar.

Ýaz gelmedik ýerlere
Ýazlar geler, ýar, ýar,
Gyzylguma, köl döräp,
Gazlar geler, ýar, ýar.

Aý öleň-ä, aý öleň,
Öleň barmy, ýar-ýar?
Ýat illere gyz satyp,
Gülen barmy, ýar-ýar?

Asmandaky ýyldyza
Ýedi diýiň, ýar-ýar.
Ýedi gyzyň serdary
Şudy diýiň, ýar-ýar.

Kejebäniň içinde
Üçgine gyz, haý öleň,
Üçgine gyz içinde
Kiçgine gyz, haý öleň!

Uzyn-uzyn ýüp gerek
Sallançaga, ýar-ýar.
Atlas köýnek ýaraşar,
Gelinçege, ýar-ýar.

Haý-haý öleň, haý öleň,
Haýdyr bu gün, ýar-ýar!
Agy-gyzyl reňbe-reň,
Toýdur bu gün, ýar-ýar.

Gyza gelen ýeňňeler,
Biraz dursun, ýar-ýar.
Ak süýt beren enesi
Razy bolsun, ýar-ýar!

Toýhananyň oduny
Ýylgynmyşyn, ýar-ýar.
Şu gyzymyň geýeni
Gülgünmişin, ýar-ýar.

Ýumurtganyň agy dek
Agym enem, ýar-ýar!
Ak süýdüňe razy bol,
Janym enem, ýar-ýar.

Toý aýdymalary gysga 6–7–8 bogunly goşgy bentleri bolup, köplenç ikinji we dördünji setirleri özara kapyýalaşýar. Birinji we üçünji setir kapyýasyz gelýär.

Toý aýdymalary, dile düşnükli, ýeňil. Olarda alynma sözler ulanylmaýar. Meňzetme, deňşdirme, ulaltma, kiçeltme ýaly çeperçilik serişdeleri köp ulanylýar. Olaryň degişme, ýaňsylama, tankyt äheňi güýçli bolýar. Esasy many-mazmun öleňleriň üçünji we dördünji bendinde saklanýar. Birinji ikinji setirler manysynyň önündäki düşündiriş, ony aýtmaga taýynlyk, deňşdirme hyzmatlaryny ýerine ýetirýär. Her bentde gutarnykly pikir aýdylýar.

Halk poeziýasynyň bu ýeňil formasy we uzak wagtlap ýatda galýar. Öleňler baýlaşdyrylmaly we köpçülige ýaýradylmaly eserlerdir. Çünki olar milli ruhumyzyň gözeli bir parçasydur.

Sorag we ýumuş:

1. Öleňler esasan nirede aýdylýar?
2. Maşgalaňyzda öleň aýdýan barmy? Öleň aýtmaklyga synanyşyň.

Küştdepmeler

Halk döredijiginiň bir görnüşi hem küştdepmelerdir. Küştdepmeler öňki wagtlarda döwletimiziň diňe günbatar topar etraplarynda meşhur bolupdyr. Ol häzir Özbekistanyň türkmenleri tarapyndan höwes bilen ýerine ýetirilýär.

Küştdepmeleriň tekstleri mazmun taýyndan öleňlerden, monjugatdylardan, lälelerden känbir tapawutlanmaýar. Emma ýerine ýetirilişi parhly bolýar.

Küştdepmeler tans hereketleri bilen utgaşdyrylyp aýdylýar. Küştdepme başlananda, adamlar töwerek gurap durýarlar. Içinde biri küştdepmäniň bentlerini pessaý äheň bilen sanap başlaýar. Ýaş ýetginjeklerden iki sanysy orta çykýar-da, ilki haýal soňra gitdigiçe çaltlanýan ritmleri bilen bentleriň owazy-na aýak goşup küştdepmäniň tans şekilli hereketlerini ýerine ýetirýärler. Şowhun gyzyşdygyça, bentleri aýdyjylaryň sany artýar, köpçülikleýin hor bolup aýtmaga durulýar. Tansa çykanlar hem köpelyär. Orta çykanlar aýaklaryny ritmiki sazlaşyga goşup öňküleň hereketine uýgun görnüşde küşt depýärler.

Küştdepmede her kime başaran hereketini etmek bolonok. Ol umumy köpçüligiň düzgün-tertipli hereketlerine sazlaşykda küşt depmelidir.

Küştdepme başlananda köplenç «Haý küşt, küşt» diýen sözler belli bir äheňde birnäçe gezek gaýtalanýar. Bu sözler bentleriň arasynda-da ulanylyp bilner. Küştdepmede aýak bilen ýer depilýär. Ol belli bir ädimlerden soň gaýtalanyp sazlaşykly owaz döredýär.

«Küştd» we «depmek» sözlerinden hem küştdepme diýen at ýasalypdyr.

Meselem:

Başlalyň-a, başlalyň,
Göwnümüzizi hoşlalyň.
Öz doganymyň toýunda,
Küştd depmäge başlalyň.

Başlalyň-a, başlalyň,
Küştd depmäge başlalyň.
Gazal aýdyp, küşt depip,
Göwünleri hoşlalyň.

Gapyňyzda atly bolsun,
Saçagyňyz etli bolsun.

Ädigim-ä, ädigim,
Ädigimde tüýdigim,

Toý tutýan jemagatlar,
Toýuňyz gutly bolsun.

Asmanda bir ak guş bar,
Ganatynda kümüş bar.
Öz agamyň toýunda,
Segsen dürli iýmiş bar...

Gyzlar zähmet çekeliň,
Pagtany köp ekeliň.
Ummasyz baýlyk alyp,
Watany berkideliň.

Okajak wagty geldi,
Ýaşlaryň bagty geldi,
Gaýrat ediş joralar,
Ekzamen wagty geldi...

Asmandadyr aýymyz,
Täze tipli jaýymyz,
Nurbatyny towlasaň,
Ynha taýýar çaýymyz.

Ädigim-ä, ädigim,
Ädigimde tüýdügim.
Toýa gelen märeke,
Size «salam» diýdigim.

Asmanda ak guş bar,
Ganatynda kümüş bar
Öz agamyň toýunda
Segsen dürli iýmiş bar.

Gazal aýtmak gowy zat,
Merkezimiz Daşkent.
Doganymyň aljak gyzy
Orta boýly perizat.

Toýa gelen märeke,
Size «salam!» diýdigim.

Haýrany, haýran etjek,
Jahany seýran etjek.
Gerek bolsa watana,
Janymy gurban etjek.

Ýaşa mekdebim, ýaşa,
At-abraýyň dag aşa,
Her gün seni göremde,
Gelýär ýüregim joşa.

Nädeliň-ä, nädeliň,
Toý palawyny dadalyň.
Onsoň rugsat berseňiz,
Öýli-öýe gaýdalyň...

Bag bar-da injir ýol,
Sagadyňa zynjyr al.
Zähmetsöýer doganym,
Öýe gel-de dynjyň al.

Ala-ala, ala gar,
Ala köýnegiň ýeňi dar.
Meniň agam Atabaý
Perizada hyrydar.

Bu sözümiň ahyry,
Okadym «Zöhre-Tahyry».
Öýlenýändir şol oglan,
Özbekistan şahyry.

Gara dagyň arçasy,
Saýramazmy serçesi,
Obamyzyň şahyrnyň,
Näme çykanok sesi.

Beýik-beýik haýatlar,
Içinde bedew atlar,
Öz agamyň toýunda
Oýnasyn ýaş ýigitler.

Bu baglar biziňki bolsun,
Miwesi üzüm bolsun.
Agamyň – gelnejemiň
Gül ömri uzyn bolsun.

Gözellerimiz ýagşydyr,
Toý bezegi bagşydyr.
Ähli türkmen gyzlary
Özbekistan nagşydyr.

Geldi bahar ýazlary,
Çalýas dürli sazlary.
Gyzlar, size garaşýar
Daşkendiň WUZ-lary.

Gelnejem-ä hol barýan,
Gaýşaryp maýa sagýar
Sagaweri gelneje
Agam saňa guwanýar.

Näme beýle olaryň
Üstlerinden düşdüňiz,
Ile azar bermände
Depiberiň küsdüňiz.

Daglar gar ýapylsın,
Çöllere nur sepilsin
Ýaş ýigidiň toýunda,
Ýadaman küşt depilsin.

Haly bar-a, haly bar,
Haly üstünde göli bar.

Börük tikdim gowuja,
Salan nagşym güllüje,
Gel, boýdaşym Gülälele,
Küş depeli bileje.

Gözellige ilkinji,
Gara gaş hem göz gerek.
Ol gözleri güldüren
Şirin dilli söz gerek.

Amyderýa suw geler,
Suw üstüne guw geler,
Çaňap ýatan boz meýdan,
Göýä gülzara döner.

Gelnejem gelyär yranyp,
Ýaşyl çargat bürenip.
Küş depmäge çykypdyr
Tawus kimin daranyp.

Toýuň şeýle kadasy,
Önden gelyän ýodasy,
Çyksyn orta küşt depsin
Öý lenýäniň dädesi.

Dürli ekin ekýäris,
Haly-palas dokýarys.
Bäşlik bahalar alyp
Ak mekdepde okaýarys.

Sazyň sesi diňmesin,
Bütün oba diňlesin.
Küş depmäge çagyryň,
Öýlenýäniň yeňnesin.

Asfalt ýoluň üstünde
«Neksi», «Matiz» ýöreýär

Geliň, görüň obamyz
Zähmetsöýer ili bar.

Öz dostumyň toýunda
Täze gazal döreyär.

Küşť depme bir gowy zat,
Oglan azat, gyz azat
Oýnaweri şadyýan
Ala gözli perizat.

Uzyn-uzyn jülgeler,
Suwdan sowuk köl geler.
Ikimiz küšť depeli
Haýran galsyn özgeler.

Küşťdepmaniň tematikasy giň. Il-günüň agzybirligi, dostluk-doganlyk, söýgi ýaşlaryň bagtly geljegi, sag-salamatlyk ýaly meseleler hakda has köp aýdylýar. Küşťdepmeler köplenç, şadyýan mazmunly bentlerdir. Olarda gaýgy-gussaly bentler, aýdymlar ýok diýen ýalydyr.

Onuň sebäbi küšťdepmeleriň toý dabara üçin döredilendigi, oňa şowhun bermek üçin ýerine ýetirilýändigidir.

Küşťdepmeler dört setirli bentler bolup köplenç, rubagy /a, a, b, a/ formasynda kapyýalaşýarlar. Olarda esasy mazmun üçünji we dördünji bentlerde jemlenýär, Başgy iki setir ol mazmunyň düşündirişi ýa-da ony aýtmaga taýynlyk bolup hyzmat edýär.

Küşťdepmeleriň dili ýeňil, okgunly, ýatdagalyjy. Lälelerdäki ýaly, olarda-da dürli çeperçilik serişdeleri, obrazly aňlatmalar köp gabat gelýär.

Küşťdepmeler türkmen toýlaryna millilik ruhuny berýän halk döredijilik eserleriniň bir görnüşidir.

Refren – goşgy bentleriniň ahyrky setirleriniň hiç hili üýtgeşme girizilmezden gaýtalanmagyna aýdylýar.

Soraglar we ýumuş:

1. Küşťdepme diýende nämä düşüňýärsiňiz?
2. Durmuşda haýsy wagtlarda küšťdepme oýny oýnalýar?
3. Küşťdepmeleri ýat tutuň we öwreniň.

Hüwdüler

Gadym zaman bir ene,
Bäbegini hüwdülän.
Gelip ýeten şu güne,
Şol manyly hüwdüler.

Gaýypdyr al asmana,
Göteripdir köp şemal,
Daglardan derýalardan,
Ötüripdir köp şemal.

Ýöne enäniň sesi
Ýatman ýedi gat ýerde,

Çydam etmän göwresi
Jarka jaýrylan ýer-de.

Ol hüwdüleň her haýsy,
Ullakan bir ykbaldyr,
Öňler muňa hakykat,
Gözi bilen bakmandyr.

Gelip ýetipdir bize,
Şeýleräjik heň bilen,
Gömüpdür üstün asyr,
Ýyllar atly çañ bilen.

Şol jaýrykdan çykan suw
Hüwdi bolup hiňlenen,

Gögeren ot-çöplerden,
Enäniň sesi gelen.

(Rowaýatdan alyndy)

Hüwdi sanawaçlary

Agzy oýmak, burny pisse,
Şuny ýasan çeper ussa,
Ussasyndan uz geldi,
Ogul ýerne gyz geldi.

Alla, huwwa etmäge,
Keşkä elim boş bolsa.
Hopba edip gitmäge,
Mamaň öýi daş bolsa

Ýagda gowrup iýmäge,
Gapyrga bilen döş bolsa
Dulda ýygşyryp goýmaga,
Çuwal-çuwal mäs bolsa.

Mamasyna meňzese –
Şir garpyzyň pellesi.

Aglama, jigim aglama,
Şetdaly kakyp bereýin,
Şetdalynyň şänigni
Boýnuňa dakyp bereýin.

Arzuw-hyýal etmäge,
Mele-myssyk nan bolsa
Toý-tomguda geýmäge,
Daraýydan don bolsa.

Atasyna meňzese –
Bedew atyň kellesi.
Babasyna meňzese –
Ýaşyl hasa sellesi.

Daýzasyna meňzese –
Dürli ýüpek saç bagy.

Daýysyna meňzese –
Kesgir gylyç bilbagy.

Ýeňňesine meňzese –
Daraýy köýnek, gymyz don.

Ejesine meňzese –
Hüýr-perizat balasy.

Çapak-çapak elleri,
Agyrmasyň gollary,
Agasynyň toýunda
Çelpek syrsyn elleri

Mamasy gelsin, toýuna
Boýny öýme seçekli,
Alagöz, giň gujakly,
Ýeňňesi gelsin toýuna.

Meniň balam sarymy,
Samarkandyň narymy,
Elinde dutar tarymy,
Samarkantdan sawçy gelse,
Synlamaga synçy gelse.

Aýagy gara ädikli,
Eli goşa tüýdükli,
Tüýdüjegin alalyň,
Sandyjaga salalyň,
Sandyjagyň gulpy ýok
Owadan gyzyň zülpi ýok.

Gyzym gyzlaryň hany
Gyzym tiker tahýany,
Gyzyma at dakanyň
Bolmaz hatarda sany.

Hobpa etsem arkama,
Düwme daksam ýakaňa,
Eger seni söýmeseler,
Aýdaýgynyň kakaňa.

Jigim-jigim jigirdek,
Ýaga bişen gowurdak,
Gowurdagyň dānesi,
Gowaçanyň hanasy.

Soraglar we ýumuş:

1. Hüwdi sanawaçlarynda haýsy hünärler barada bentler ber len?
2. Hüwdi sanawaçlary kimler tarapyndan ýerine ýetirilýär?
3. Özbaşdak bilýän hüwdi sanawaçlaryňyzy depderleriňize ýazyň we ýatlaň.

Halk döredijiliginiň hüwdi žanry çagany uklatmak üçin salançak ýanynda aýdylýan aýdymlardyr. Hüwdülerde çaganyň ene-atasynyň, dogan-garyndaşlarynyň oňa bolan gyzgyn mährini, söýgüsini, isleg-arzuwlaryny görmek bolýar.

Hüwdüler köp asyrlar mundan öň döräpdir. «Hüwdi» sözüniň gelip çykyşy sanalýan bentleriň ahyrynda labyzly heň bilen gaýtalanýan «huwwa-huw», «hüwwä-hüw», «heýa-heý» sözleri bilen baglanyşyklydyr. Meselem:

Allan-allan edeýin
Baga seýran edeýin,
Bagyň gyzyl gülüni
Saňa gurban edeýin.
«Hüwwä-huw»

Meniň ballym ýatypdyr,
Gyzyl güle batypdyr,
Gyzyl gülüň tiken
Gül aýagyna batypdyr.
«Heýa-heý, huwwa».

Hüwdüler özleriniň mazmunlaryna görä dürli-dürlüdür. Hüwdülerde birinji nobatda çaga bolan çäksiz söýgi görkezilýär:

Allallasam, aý seni
Söýsem göwnüm jaý seni,
Gyş gyşlasam, ýaz seni
Günde söýsem, az seni...

Çaganyň ilki gepläp başlamagy ene-atany örän şatlandyrýar. Oňa dil bitmegine sabyrlylyk bilen garaşýan ejesi, gyz dogany we beýlekiler öz hüwdülerinde çagany söýüp beslänlerinde, şeýle diýýärler:

Allaý-allaý el biter,
Nar agaja gül biter.
Üç ýaşyna baranda
Saýrap duran dil biter.

Öňki döwürde türkmen halkynyň durmuşynda, edil daý-hançylyk ýaly, maldarçylyk, çarwaçylyk hem uly ähmiýete eýe bolupdyr. Çarwaçylygy suratlandyrýan hüwdi setirlerine hem azda-kände duşmak bolýar. Meselem:

Oglanym owlak bakar,
Owlagynyň alny sakar.
Günortan sürüp gelip,
Çeşmeden suwa ýakar.

Türkmen gelin-gyzlarynyň owadan haly dokamak kesp-käride hüwdi setirlerinde aýdyň syratlandyrylypdyr:

Aýlar gyzym almaly
Aýda dokar bir haly,
Halysynyň her göli
On barmagynyň hünäri.

Hüwdüler köplenç dört setirden ybarat bolýar. Olaryň her setirinde ýedi bogun bolýar. Her bendiň setirleri özara sazlaşýar. Dört setirli hüwdüleriň birinji, ikinji we dördünji setirleri kapyýalaşyp, köplenç üçünji setirleri boş bolýar:

Boýuňa, jan boýuňa,
Il ýygnansyn toýuňa.
Bir menzilden gygyryp,
Maşyn gelsin toýuňa.

Az-da bolsa, hüwdüleriň alty setirden düzülenlerine-de duş gelinýär. Meselem:

Dürli magdanly dagyň,
Miwesi bişdi bagyň,
Bilbilleri saýraşyp,
Joşýar joşmaly çagyň
Bagtly bolduň sen, oglum,
Guwanýaryn men, oglum.

Hüwdüleriň dili örän düşnükli. Olar çeper deňşdirmelere we meňzetmelere baýdyr. Özbekistan watanymyza ýaşayan türkmenleriň arasynda aşakdaky ýaly hüwdülere hem gabat gelinýär. Meselem:

Meniň ballym goçak-goçak,
Bilinde ötgür pyçak,
Atyzlarda işlände
Der akar burçak-burçak.

Allaý-allaý altany,
Oglanlaryň soltany,
Ertir aýyt gelende,
Geýer gyzyl keteni.

Ala bulut aý bolmaz,
Görüp göwnüm jaý bolmaz,
Härezminiň bäbegi
Öz bäbegime taý bolmaz.

Allaý-allaý aý etsin,
Ýüz goýundan toý etsin,
Ýaşa çelpek ýapdyrsyn,
Garra guruk çapdyrsyn.

we ş.m.

Soraglar we ýümuş:

1. Hüwdüler näçe setirden ybarat bolýar?
2. Siz özbaşdak nähili hüwdüleri bilýärsiňiz?
3. Hüwdülerden islän bentleriňizi ýat tutuň we öwreniň.

Läleler

Läleler gelin-gyzlar tarapyndan döredilip, olarda belli bir waka, aýratyn başdan geçirmeler isleg-arzuwlar beýan edilýär. Läleler diliniň sadalygy, aýdylyş heňi, tematikasynyň beýan ediliş aýratynlyklary bilen halk döredijiliginiň beýleki žanrlaryndan tapawutlanýarlar. Läle gyzlar aýdymdyr.

Läleleriň öz aýdylyş stili bar. Olar aýdylýan wagtda her bendiň soňunda ony hiňlendirmek, batlandyrmak üçin, labyzly bolsun diýen maksat bilen «haý-läle-le, he-lä-le-le» ýa-da «lälim-lä-le, läle-lä-le»-diýip, birnäçe gezek gaýtalanýar. Gelin-gyzlaryň bu çeper döredijiliklerine «Läle» diýip at berilmegi hem şu ýerden gelip çykýar.

Läleleriň aýdylyşy dürli-dürlüdür. Läle kakmakda owazyň-heňiň nähili ýol bilen emele getirilýändigine garap, olary birnäçe topara bölmek mümkin:

1. Bokurdak ýa-da damak lälesi – munda läle kakýan gyz barmaklaryny bokurdaga çalaja kakyp, agyzdan çykýan sesde owazly titreme emele getirýär. Barmaklar her bogun arasynda bir gezek sesiň süýndürilip, uzyn çekilip aýdylýan bognunda bolsa üç gezek damaga degýärler.

2. Dodak lälesi – dodak lälesi süýem barmagyň aşaky dodaga degip titremegi bilen ýerine ýetirilýär. Erkin durup süýem barmagyňy dodaga degirip, ýuwaşlyk bilen läle aýtmaga çalşylýar.

3. Eňek lälesi – bu läle başam barmagyňy eňeňiň aşagyndan diräp, galan barmaklaryňy bolsa dodaklaryň üsti bilen saga-çepe hereketlendirmek arkaly aýdylýar.

4. Hymmyl lälesi – bu läle bütün göwräniň, ylaýta-da omuz we aýaklaryň hereketlendirmegi bilen ýerine ýetirilýär.

Läle ýekeme-ýekelikde-de, ikibir-ikibirlikde-de, toplum bolup-da kakylýar.

Okadym şatlar etdim,
Okanym ýatlar etdim,
Mekdebimi gutaryp,
Okamaga men gitdim.

Okalyň-a okalyň,
Halylarmyz dokalyň,
Şatlykly zamanada,
Öz deňimizi tapalyň.

Sazandanyň sazy men,
Öz döwrüniň gyzy men.
Gadryňyzy bilmesem,
Ölüme hem razy men.

Garaşsyzlyk döwrüniň läleleri

Agaçlar güle geldi,
Bilibiller dile geldi
Garaşsyz watanymda
Ähli zat dile geldi

Aýlan, maşynym aýlan,
Galla oragna saýlan,
Garaşsyz boldy ölkäm
Ýaryşda öňe saýlan

Ak jaýlary salalyň,
Üstüne mermer aýlalyň,
Halkyň halan raýatyn
Wekillige saýlalyň

Asal boldy nanymyz,
Hezil etdi janymyz,
Watan üçin aýamarys
Soňky damja ganymyz

Açyk biziň bagtymyz,
Şadyýana wagtymyz,
Töwerege nur saçýar
Daşkent paýtagtymyz

Baglarymyzda gül bitýär,
Bilbillere dil bitýär,
Baky biziň watanymyz
Her kim arzuwna ýetýär

Agzybirdir ilimiz,
Şat saýraýar dilimiz,
Maşyn bilen işleýäs
Hasylydyr pelimiz

Aýlanayyn aklyňa,
Wepaly bol halkyňa,
Özgäni haýran eder
Münse didäm atyna

Ak ýollary guralyň,
Azat-erkin ýöräliň,
Garaşsyzlyk döwründe
Ýaýnab döwran süreliň

Asmandaky ner bulut,
Saňa aşyk ýer bulut,
Asmanda käriň näme?
Ýere dökýän zer bulut?!

Bagda açylan gülüm bar,
Şat saýraýan dilim bar,
Beýik binalar gurýan
Tilsimat¹ bar, ylym bar

Bagt gondy başymyza,
Bal gatyldy aşymyza,
Ele alyp erkimizi
Ýetdik göwün hoşumyza

¹ *Tilsimat* – tehnika

Biziň iliň gyzlary,
Gülüp durar gözleri,
At getiriň münsünler
Gamçy beriň çalsynlar

Daglarmyz-a, daglarmyz,
Şatlyklydyr çaglarmyz,
Ilim agzybirlig bolsa
Hoş sapaly çaglarmyz

Gaýra-gaýra aker men,
Ak pagtany eker men,
Üç atalyk kitaby
Höwes bilen okar men

Goşa gelen ýazym bar,
Söhbet bilen sazým bar
Gyzyl güluň içinde
Bilbil dek owazým bar

Haly dokar ellerim,
Kitap okar dillerim
Halk watan üçin
Zähmet çeker illerim

Hyjuw doly ýürekler,
Joşýar bu gün jorajan,
Şanly gupbam şaňnyrdap
Sesin goşýar jorajan

Kemçilik ýok ilimde,
Şirin aýdym-sazymda,
Ülkäm boldy garaşsyz
Togsan biriň güýzünde

Mydam aýdym-saz bolsun,
Şatlyk bolsun, ýaz bolsun,

Çöllere gülzara dönýär,
Pagtadan kän zat önýär,
Köpdür biziň baýlygymyz
Il-gün oňa guwanýar

Derýamyza suw geler,
Suw üstüne guw geler,
Çaňap ýatan boz meýdan
Göýä läleazar bolar

Geldi Nowruz ýazymyz,
Çalýas dürli sazýmyz,
Okap ylymly bolar
Oglumyz hem gyzýmyz

Halal zähmet çekeliň,
Bugdaýy köp ekeliň,
Ummasyz hasyl alyp
Watany berkideliň.

Hindi, hytaý, pars, arap,
Hemmäň ýüzi biz tarap,
Bütin ýeriň ýüzünde
Bolduk garaşsyz watan

Sazandanyň sazy men,
Garaşsyzlyk gyzy men,
Garaşsyz watanymyň
Bahary men, ýazy men

Lälämiziň her bendi,
Watan bilen zerlendi
Söýgümüz kän diýara
Biz watanyň perzendi

Nogul-nabat iýýäris,
Atlas, ýüpek geýýäris,

Tomaşaly ölkämde
Dilegimiz kabul bolsun.

Özbaşdak watanmyzy
Jandan artyk söýýäris.

Soraglar we ýumuş:

1. Garaşsyzlyk döwrüniň läleleri nähili tazelikleri taryplaýar?
2. Häzirki zaman ýaşlaryna bagyşlanan lälelere nähili düşüb nýärsiň?
3. Harplaryň tertibi boýunça läleleri ýatlaň.

Ata-enä, garyndaşa (dogana, kaka, ejä, uýa, ýeňňä) bagyşlanan läleler

Agam münüp ýorgany,
Bazar gitdi durmany,
Almamydyr, narmydyr
Gelnejemiň sargany.

Agam şeýda bilbildir,
Gelnejem gyzył güldir,
Gülden aýrylsa bilbil
Arzuwlary hyýaldyr

Aýlandy-ha, aýlandy,
Gelin gyzlar saýlandy,
Meniň agam şol ýigit
Wekillige saýlandy

Aýym meniň aýymdyr,
Eden işim gaýmadyr,
Meniň eziz doganmyň
Bil guşagy öýmedir

Ak galanyň aşagy,
Ejem düşän düşegi,
Atam gitdi gelmedi
Men enemiň köşegi

Akyşar-a, akyşar,
Gyzyl daşlar çakyşar,
Meniň joram Akjagül
Gelip darak kakýşar

Ala gar-a, ala gar,
Ala kürtäň yeňi dar,
Meniň eziz doganma
Gözel gyzlar hyrydar.

Atymyz, kişnäp gelýär,
Uýanyň dişläp gelýär,
Meniň körpe doganym
Toý başyn başlap gelýär.

Bardym çeşme başyna,
Garaşdym deň-duşuma,
Elimde öýme ýaglyk
Gönderdim gardaşyňa

Bu gün howa ümürdir,
Ýakan odun kömürdir,
Ýat illeriň içinde
Daýym ogly höwürdir.

Çykdyň galany gördüm,
Gawun alany gördüm,
Topbak gyzlaň içinde
Sülgün sonany gördüm.

Daglaryň gary menem,
Baglaryň nary menem,
Dogan düşdüm paýtagta
Sen didaryň zary men.

Depämizde bir guş bar,
Ganatynda kümüş bar,
Öz didämiň dukanynda
Dürli-dürli iýmiş bar.

Gaýradan Aly gelyär,
Dünýäniň maly gelyär,
Öňünden çyk gelneje,
Sowgady haly gelyär.

Çykdyň aýa bakmaga,
Haly-palas kakmaga,
Elimde doga bagy
Dogan atyna dakmaga

Daň ýyldyz-a, daň ýyldyz,
Hudaýa ýalbar ýyldyz,
Sapara giden adam jan
Aman gelsin, daň ýyldyz

Eý, dogan-a, eý dogan,
Mawut donuň geý dogan,
Eýläk-beýläk geçende
Meň joramy gör, dogan.

Sülgün uçup barýar-la,
Perin seçip barýar-la,
Meniň doganym Bäşimjan
Gelniň geçip barýar-la.

Boýdaş joralara bagyşlanan läleler

Aý aýdyňdyr ýagtydyr,
Öýmämiziň wagtydyr,
Joramyzyň ejesi
Goýberäýse, ýagşydyr.

Akyp ýatan akar suwuň,
Sakasy men läle jan!
Topar-topar gyzlaryň
Bikesi men, läle jan!

Aýa, Güne bakar men,
Gülýakamy dakar men,
Eziz joram Aýsoltan
Eliňe ýüzük dakar men.

Aý gyz, saçyň sarymy?
Tamdyranyň tarymy?
Bilýänlerden sorasam
Öz didämiň ýarymy?

Açylmadyk sandygyň,
Gulpy men-ä, jora jan!
Geýilmedik gyrmyz donuň
Gapysy¹ men jora jan!

Baga girene gurban,
Gülün tirene gurban,
Gýymaz, dözmez boýdaşlar
Sizi görene gurban.

¹ *Gapy* – donuň syýnyna urulýan zolak mata

Biz obanyň gyzlary,
Haly-horjun ýüzleri,
Öňüne tabak gelende
Süzülip otyr özleri.

Derwezäniň kilidi,
Aýlanýar-la, jora jan,
Meniň didäm Baýmyrat
Öýlenýär-le, jora jan.

Geyilmedik çabydyň,
Höwesi men, jora jan!
Alty ganat ak öýüň
Çyrasy men, jora jan!

Gyzlar kakalyň läle,
Ekinmiz ýaşyl-ala,
Gyzyl güller açylar
Ýetişse bahar-ýaza

Keyik gelýär böke-böke,
Ak süýdüni döke-döke,
Meniň joram Orazbike
O-da gelýär böke-böke

Meniň joram gelsene,
Keten köýnek geýsene,
Keten köýnek bukjada
Bökejen köwüş tekjede

Ýaglyk ýuwдум açyldy,
Seçekleri seçildi,
Öz joramyň toýunda
Gamgyn göwnüm açyldy

Bu daglar bolmasady,
Geýenim solmasady,
Bir ölüm, bir aýrallyk
Hiç biri bolmasady

Gayradan atly gelýär,
Telpegi batly gelýär,
Meniň joram aý, gyzlar
Daragy batly gelýär.

Geliň gyzlar, oýnalyň,
Oýun gurap ýaýnalyň,
Oýnumyzy il görsün
Oýnajak saýlanyň.

Haly kesdim gowuja,
Salan nagşym göllüje,
Gel, boýdaşym Gülälele
Ýüregiň hyýallyja

Kümüş saçy bilinde,
Altyn sagat elinde,
Jandan eziz jan joram
Magtymgulyň ilinde

Sary gawun bişipdir,
Sapagyndan düşüpdür,
Meniň joram, aý gyzlar
Ýat illere düşüpdür

Ýel öwser-ä, ýel öwser,
Bulut oýnar, ýel öwser,
Meniň joram Aýsoltan
Aýa meňzär, gülöwser

Umumy häsiýetli läleler

Agaçlar nar getirdi,
Guşlar habar getirdi,
Gelmän geçen ganymlar
Agalarymy ýitirdi.

Ala dagyň arçasy,
Mawut donuň parçasý,
Atam-enem gül bolsa
Men ol gülüň gunçasý

Ata gazyk kakarlar,
Sowuk süýtden ýakarlar,
Dogry gelen myhmana
Gujak açyp çykarlar.

Çykdyň çynar başyna,
Oturdym güneşine,
Her elimde bir ýaglyk
Iberdim deň-duşuma.

Gaýrada maýa bozlar,
Maýa köşegin gözlär,
Köşegini tapmasa
Kesip bagryny duzlar.

Geliň gyzlar üşeliň,
Dokmamyzdan düşeliň,
Deň-duş gyzlarmyz bilen
Jak-jaklaşyp gülşeliň

Güýz aýlary gaz geçer,
Bamyň suwundan ißer,
Üç aý gyşy geçirip
Ýene-de gaýra geçer.

Akar suwuň balygy,
Ak düýäniň halygy¹
Enem-atam sag bolsa
Men öýmüziň läligi

Arabadan at bolmaz,
Ýorunjadan ot bolmaz,
Ilimize gideliň
Gaýry ýurtdan ýurt bolmaz.

Çarwadyr ilimiz,
Guşaklydyr bilimiz,
Meýdanda ot bolmasa
Hor-homsudyr malymyz.

Ekin bize nan berer,
Egnimize don berer,
Yhlas bilen işleseň,
Şöhret berer, şan berer.

Gaýramyzda suw akar,
Aýlanyp serhoş akar,
Janym çarwanyň gyzy
Gözenekden gaş kakar.

Görseň ilini merdini,
Süpürini, ýol gerdini,
Musulmana salmasyn
Aýralygyň derdini

Güýz bolsa köşek bozlar,
Çopan zyndan gözlär,
Asly nardan gelinler
Ýaşmak astyndan sözlär.

¹ *Halyk* – howudyň (düýä münmek üçin arkasyna salynýan enjam) aşagyndan düýäniň arkasyna atylýan ortasy deşik keçe.

Güýz ýapraklar döküler,
Arpa-bugdaý ekiler,
Sowuk düşer zyzyndan
Öýlerde ot ýakylar.

Illalla darak-darak,
Ýykyldy köne derek,
Hywadan gelyän sowgat
Aýna bilen başdarak.

Läle kakyp oýnalyň,
Şady-horram ýaýnalyň,
Geliň tomaşa kylyň
Ile şatlyk paýlalyň.

Yhymmyl¹ bada-bada,
Gyzyňy berme ýada,
Synçy gelip synlanda
Sülmürär, asylzada

Ýagyş ýagar, ýaz eder,
Bulut oýnar, saz eder,
Güller açylan çagy
Bilbil hoş owaz eder

Gyzlar, daga çykalyň,
Gülüp-oýnap bökeliň,
Derdimiz egismäge
Geliň, läle kakalyň.

Läle kakasym gelyär,
Oýnap bökesim gelyär,
Eziz kábäm ejeme
Içim dökesim gelyär.

Öz obamyň gyzlary,
Sypaýydyr sözleri,
Galadan adam gelse,
Edeplidir özleri.

Yhymmyl bada-bada,
Gyzy berdiler ýada,
Iki atly, bir pyýada
Özüň gidersiň dada.

Ýaşa, mekdebim ýaşa,
Abraý-adyň dag aşa,
Her gün seni göremde
Gelyär ýüregim joşa

*Peýdalanyldy: «Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi»
Aşg. «Miras» 2005-nji ýyl.*

Läleleriň hemmesi diýen ýaly, birinji, ikinji we dördünji setirleriň kapyýalaşdyrylmagy bilen düzülipdir.

Läleleriň dili çeper we ýeňil okalýar, olarda düşnüksiz ýada düşünmesi kyn bolan sözler bolmaýar. Emma, poeziýada bolşy ýaly, lälelerde setirleriň bogun sanyny laýyk getirmek maksady bilen grammatikanyň kadasynyň bozulýan ýerleri hem bolýar. Ýöne bu ýagdaý läleleriň dilini gepleşik dilinden daşlaşdyrýan häsiýet dälidir.

¹ *Yhymmyl* – läläniň bir görnüşi

Monjugatdylar

Oturyp oýnalýan az hereketli oýunlaryň içinde «Monjugatdy» oýny has gyzyklydyr.

Bu oýny köplenç bahar aýlarynda, nowruz wagtlary gelin-gyzlar oýnaýar. Ony şu setirlerden hem bilmek bolar:

Nowruz geldi bu gije,
Gyzlar atarlar bije,
Kimiň bijesi çyksa,
Baýragy horaz jüýje.

Alymlaryň ýazmaklaryna görä, bu oýun günorta Türkmenistanyň dürli etraplarynda ýaşan taýpalaryň arasynda giňden ýaýrapdyr.

Günorta Türkmenistanyň daglyk obalarynda monjugatdy oýnunyň başga ýerlerindäkiden tapawudy bar. Oňa monjugatdylar ýa-da **Söwzuman** hem diýilýär. Monjugatdy oýnuna bu etraplarda käbir halatlarda oglanlar hem gatnaşýar.

«Monjugatdy» oýnaljak agşamynyň gündizi bir hataryň gelen-gyzlary agşam biriniň öýüne ýygnanyp, oýnamagy maslahat edýärler. Oýny guramaga «monjugatdynyň» düzgünlerini we sanawaçlaryny bilýän aýal ýolbaşçylyk edýär. Her oýna gatnaşýan gelin-gyz öz ýany bilen belli bir reňkdäki monjugy ýa-da şoňa meňzeş daşjagazy getirýär. Oýun oýnaljak ýerde ullakan, agzyndan el sygaýjak küzä suw guýup goýýarlar. Eger bular ýaly küze tapylmasa, onda suwly jamy alyp, üstüni ýaglyk bilen örtýärler.

Gelen oýunçylar getiren monjuklaryny küzä atýarlar. Küzäniň ýanynda kiçijik çaga oturyp, monjuklary çykarýar. Ol monjugy görüp oturan oýunçylar gülüşýärler. Sebäbi oň ýanyndan aýdylan şorta sözli küplet şol çykarylan monjugyň eýesine degişli bolmaly.

«Monjugatdylar» üçin her hili mazmunly sanawaçlar bolup biler. Has ýörgünli küpletler şular ýalydyr:

Ýokarda-ülker,
Telpegin silker.
Jana-jan ýarym,
Gelmäge gorkar.

Ýokarda ýyldyz,
Telpegi gunduz,
Jana-jan aşygy, m,
Gelsene gündiz.

Ýa-da:

Depä çykar Ogultäç,
Düwme kakar Ogultäç,

Söwer ýaryn söýdürip
Söwde çykar Ogultäç.

Monjugatdylaryň köp bentlerinde ýigitleriň, gyzlaryň zähmete bolan ukyby, görk-görmegi, ýaşlaryň isleg-arzuwy beýan edilýär.

Monjugatdylar oýnunda maşgala aragatnaşyklary oňat teswirlenipdir. Aşakdaky bentde baldyzynyň gelnejesine we gyzyň öz agasyna bolan garaýşy görkezilýär:

Gelnejem sarydy,
Sary ýagdan durudy.

Hernä diýseň barydy,
Öz agamyň ýarydy.

Monjugatdy oýnuna gatnaşýan gelinleriň durmuşyň bezegi bolan çaga hakyndaky bentler düşse, özlerini has bagtly hasap edipdirler.

Bir elä, birem bala,
Sal gazana goý, gaýnasyn.

Jübüt-jübüt çaga bolsun
Ejeň toýuňda oýnasyn.

Monjugatdy oýnunyň hemme bentleri öwgüli häsiýetde bolman, onda tankydy, satiriki häsiýetli bentler hem bar.

Meselem:

Hellesi-ä, hellesi,
Köne köwüş pellesi.

Ataň saňa paý berdi,
Gotyr itiň kellesi

Aý-aýdyňdyr, agyldyr,
Gyzlar öýde baglydyr,
Her ýyl nowruz gijesi
Ýar ýaryna baglydyr.

Aý-aýdyňdyr, ýagtydyr,
Ýaryň geler wagtydyr,
Degmän ýaryň göwnüne
Roza aljak wagtydyr.

Ak telpegi gar ýaly,
Töwerekde bar ýaly,

Ak çynaryň asly matyr¹,
Gelsene, ýanymda otur,

¹ *Matyr* – ösmeýän agaç manysynda.

Baryp aýdyň tiz gelsin
Meniň göwnüm zar ýaly

Ak towuk, ala towuk,
Säher gygyran towuk,
Biz ýara näme diýdik
Ýar ýuzi bizden sowuk.

Ak pagtanyň hanasy,
Ýarym güllär dānesi,
Ýokdur ýarymda ýazyk
Ýazyklydyr enesi.

Arpalar gara palçyk,
Daş çykma başy açyk,
Göwnüň mende bar bolsa
Bukjaň göter, ýola çyk!

Arça-kerkaw töňnesi,
Men Hudaýyň bendesi,
Adamzadyň gendesi
Nirden çykdym alnymdan.

Beýik-beýik jülgeler,
Eýerlenen at ýaly,
Köp gelmegin giýewi
Ýenjilersiň it ýaly.

Boz atym boza-boza,
Boýny gupbaly goza,
Ýedi ýyl aşyk boldum
Boýny bukawly gyza.

Bu jahanda bu jandyr,
Şirin janym gurbandyr,

Kyrk derdim bar doga getir
Dogan maňa şypa bolsun.

Akrap geldi hazan bar,
Ýürek-bagryn ezen bar,
Diýse-diýsin bendesi
Ýokarda bir ýazan bar.

Arpa unuň kepegi,
Ýelpäp alyň çelpegi,
Kimiň monjugy çyksa
Söwer ýaryň telpegi.

Arman¹ tahýa başymda,
Köp aýlanýaň daşymda,
Menden başga ýar tutsaň
Gowga bardyr başynda.

Başlady gyz, başlady,
Suwa monjuk taşlady,
Goşgusyn ýalňyş okap
Garry maral haşlady.

Bilbil güle hyrydar,
Kömek etse Biribar,
Ýaşylbaş güle garar
Mydam aglar bikarar.

Bossanlykda mazy² men,
Hünärliler sazy men,
Nowruzyň akja gary
Ýylyň bahar, ýazy men.

Myhman oglana degmäň
Hassa jan dermandyr.

¹ *Arman* – gyzlaryň tahýasyna salynýan nagşyň ady.

² *Mazy* – kyrk günlük gawunyň bir görnüşi, çagany gowy görüp, söylüp aýdylýan söz.

Çeşme başsyz bolarmy?
 Düýbi daşsyz bolarmy?
 Akylsyz nadan oglan
 Gyz ýoldaşsyz bolarmy?

Dagda arslan bolarmy?
 Düýbi harman bolarmy?
 Ýana-ýana kül boldum
 Küle derman bolarmy?

Daň horaz-a, daň horaz,
 Daňdan gygyrýan horaz,
 Sesim sesiňe gurban
 Ýarym oýaran horaz.

Durna geçer gaz bilen,
 Enaýy owaz bilen,
 Obamyň gözel gyzy,
 Köýdürdi-le nâz bilen.

Ekin ekdim darydan,
 İçmek tikdim deriden,
 On iki süňňüm ereden
 Gelip dur-la ýeňňejan!

Nowruz geldi ilime,
 Hoş söz geldi dilime,
 Onuň waspyn edeýin,
 Dutar alyp elime

Nowruz geldi ilime,
 Meňzäp halyň gölüne,
 Topragmyza bereket
 Rysgal iýndi duluma.

Nowruz geldi ilime,
 Gül düşedi ýoluma,
 Al-ýaşyl begres örtüp
 Sagym bilen soluma.

Nowruz geldi ilime,
 Bakdym atyz-çiline,
 Dürli ot-çöp parç¹ bolup,
 Ryskyn berdi malyma.

Nowruz geldi ilime,
 Kuwwat berip bilime,
 Ýagmyr ýagyr topragma
 Sil goşuldy silime.

Nowruz geldi ilime,
 Sähram, dagym, düzüme,
 Baharyň nagmaçsyz
 Bilbil gondy gülüme.

Nowruz geldi, ýaz geldi,
 Garga geldi, gaz geldi,
 Oturan adamlara
 Bilbilden owaz geldi.

Nowruzyň baharydyr,
 Gülleriň mahalydyr,
 Gyz-oglanlar seçilip
 Tapyşar mahalydyr.

Oturan-turan ýerde,
 Märeke guran ýerde,
 Alynýa ak gün dogsun
 Ak öýe giren ýerde.

¹ Parç – boý almak, pajarlamak.

Monjugatdylaryň dili ýeňil we düşnükli. Olaryň bentleri dört setirden bolup, köplenç, rubagy /a a b a/ formasynda kapyýalaşypdyr.

Monjugatdylar halkyň edebi mirasy hökmünde bilinmäge, öwrenilmäge mynasyp eserlerdir.

Redif – kapyýanyň zyndan gaýtalanyp gelýän sözlerdir.

Ýomaklar

Durmuşdaky zatlar esasynda döredilip, oturylyşykda, meýlisde ýa-da iki adamyň arasynda aýdylýan degişme, güýç synanyşma häsiýetli meňzetmelere ýomak diýilýär.

Ýomak atyşylanda, biri beýlekisini çeper sözde, gürrüňiň mazmunyna kybap çeper meňzetmäni saýlap almakda ýeňmäge dyrjaşýar. Ýomak atyşýanlaryň haýsy biri ýaryş wagtynda gerekli ýomagy ýadyna düşürip bilmän, aljyrap başlasa şonuň ýeňildiği hasap edilýär. Ýomak atyşýanlar aýdylýan ýomagyň manysy, sinonimi ýaramaz, ýerliksiz, tagaşyksyz, betnyşan bolsa-da, bir-birlerinden öýke-kine etmeýärler.

Ýomak adamyň keşbi, gylyk-häsiýeti, hereketi, özüni alyp barşy bilen baglanyşykly bolýar. Adamyň hereketi, oňa degişli zatlar bilen baglanyşykly bolýar.

Adamyň hereketi, özüni alyp barşy bilen baglanyşykly ýomaklar:

Bolup barşyň nähili – agaç ýuwdan ýaly.

Bolup barşyň nähili – guş tüpeňlejek ýaly.

Bolup gelşiň nähili – ekinden kowlan otçy ýaly.

Bolup gelşiň nähili – sapandan¹ sypan ýaly.

Ýörüşiň nähili – aýaklanmadyk köşek ýaly.

Gor-gor edip oturşyň nähili – döwük kädä ýel düşen ýaly.

Adam agzalaryna degişli ýomaklar:

Dişiň nähili – ýyl aşan süňk ýaly.

Eliň nähili – kelep agajy ýaly.

¹ *Sapan* – daş, kesek salynyp atylýan gural;

Gözün nähili – çakgyň çüýi ýaly.
Kellän nähili – kesek gysan gawun ýaly.
Gulagyň nähili – ýarty köwüş ýaly.

Adamyň daş keşbine degişli ýomaklar:

Mysalaň nähili – bag toklusy ýaly.
Boýuň nähili – sokulyk kesilen agaç ýaly.
Oturyşyň nähili – ýurtda galan soky daş ýaly.

Egin-eşiğiň bilen baglanyşykly ýomaklar:

Telpegiň nahili – haram ölen goýnuň derisi ýaly.
Köýnegiň nähili – ýedi ýüwlan kamys¹ ýaly.
Tahýaň nähili – ýarty garpyz ýaly we başgalar.

Ýokardaky ýomaklaryň hemmesinde göçme manyda ulanylyan söz düzümleri, olarda durmuşdaky bir zat başga bir zada meňzedilip getirilipdir.

Ýomaklar adamlaryň bir-birine bolan garaýşyny hem aňladýarlar, şunda köplenç diýen ýaly adamyň otrisatel toparlary ýüze çykarylýar. Haçan-da biri beýlekisine igenende ýa-da ýigrenç bildirende, «Garantgy bol-a», «Doňnara daş bol-a», «Zemzen bol-a»... diýip aýtmagy mümkin. Eger-de beýlekiler işläp, biri işlemese, ony «doňnara daşa», biri beýlekiniň üstüne haýbat atsa ony «zemzene» meňzedýärler.

Ýomak durmuş wakalary esasynda döreyänligi sebäpli halk gepleşiginde, ýazyjy-şahyrlaryň döredijiliginde giňden ulanylyp, aýdyljak pikiri obrazly ýüze çykarmaga kömek edýär.

Ýaremezanlar

Türkmenlerde oraza (remezan) aýynyň gelendigini buşlap, meret (şagban) aýynyň ahyrky güni, ilkağşam çagalaryň gapy-gapy aýlanyp aýdýan bentleri – sanawaçlardyr.

Ýaremezan bentlerinde, esasan, dini häsiýetlerindäki öwüt-nesihatlar, dürli öwgüli duýgular aýdylýar.

«Enejan ogluň on bolsun,
Içinde biri han bolsun,
Geýeni gyrmzy don bolsun».

«Orazany tutup geldik sizlere,
Koý beriş koçgar beriş bizlere,
Haýyr sogaby sizlere».

Ýaremezan bentleri gutaranda bolsa «Muhammet ymmatyna ýaremezan!», «Ýaremezan alla-a»-diýen sözler köpçülik bolup gaýtalanýar.

Ýaremezanda, ýagny ertir oraza aýynyň birinji güni diýlen agşam çagalar iki-ýeke ýa-da topar-topar bolup, gapy-gapy aýlanyp, ýaremezan aýdýarlar. Ýaremezançylar ýeke-de, iki-üç bolup hem, topar tutupda aýlanyp bilýärler. Köplük bolup aýlanylanda, toparýň hemmesini sanawaçlaryň baryny bilmegi hökman däl. Olaryň bir-iki sanysy ýaremezan bentlerini aram sesde gygyryp sanaýarlar. Galanlary-da bilýän sanawaçlary aýdylanda, olar bilen seslerini goşup, köpçülik bolup aýdýarlar. Ýöne toparýň hemmesi sanawaç bentleriniň soňunda aýdylýan «Ýaremezan Alla-a!», «Muhammet ymmatyna ýaremezan» diýen sözleri bilmegi we aýtmagy hökman hasaplanýar.

Ýaremezançylar sanawaçlary önünden ýat bekleýärler, hoş owaz bilen aýdym şekilli edip aýtmaga türgenleşýärler.

Özbekistanda ýaşayan türkmenleriň arasynda şeýle ýaremezanlara gabat gelinýär:

Ýaremezan aýdyp geldim işigiňe,
Goçgar deý ogul bersin bişigiňe,
Gözüň düşüp dursun aşygyňa,
Ýa Muhammet ymmatyna ýaremezan.

Ýa-da:

Işigiň öňi oý bolsun,
Goraň doly koý bolsun.
Gazanyňda gaýnaýan,
Müňkildeýän maý bolsun.
Ýaremezan aýlary geldi-geçer,
Arazanyň ondördi ýalkymyn saçar.
Ýagşy adamlar gapysyn açar,
Ýa Muhammet ymmatyna ýaremezan.

Ýaremezan aýdyp, öýlere aýlanylanda her bir maşgala süýji, köke, pisse... we şuňa meňzeş zatlary berýär. Ony haltajyga salyp soňra çagalar öz aralygynda paýlaşýarlar. Öý eýeleri ýaremezançylara bir deň zat bermelidir. Birine alma, birine kişmiş däl-de, hemmesine birmeňzeş bermelidir.

Ýaremezan sanawaçlary örän köp bolup, olaryň mazmuny, çeperçilik derejesi dürlüçedir. Ýöne olaryň köpüsi, esasan, 7–8 bogunly rubagy, goşgy formasynda düzülen bolýarlar. Olar şahyrana adamlar tarapyndan düzülýärler, toslanýarlar. Olaryň içinde mazmun taýdan çuňňur, çeper ýazylanlary halk arasynda uzak saklanýarlar.

Sorag we ýumuşlar:

1. Ýaremezan diýende nämä düşünyärsiň?
2. Meret şagban aýy diýlenine düşündiriş beriň.
3. Ýaremezanlardan häzirki zamana degişlisini aýdyp beriň.

Oýun sözler – sanawaçlar

Halk döredijiliginiň liriki(poetiki) žanrynyň bir görnüşi sanawaçlardyr. Olar çagalaryň arasynda aýdylýar. Sanawaçlaryň gysgajyk sahna, dialog(gepleşik) şekillileri-de bar.

Sanawaçlar iki topara bölünýär:

1. Oýun oýnamak üçin sanalýan sanawaçlar.
2. Oturyp aýdylýan sanawaçlar.

«Görüp gaçdy», «Gurruk depdi», «Kepban gurdy», «Göz daňdy» ýaly oýunlar oýnaljak bolnanda «Eşekçiniň», ýagny utulanyň kimdigini anyklamak üçin sanawaç sanalýar.

Sanawaçlaryň uzynlygy ýa gysgalygy oýunçylaryň sanyna baglydyr. Eger oýnajak oýunçy köp bolsa, onda uzyn sanawaçlar sanalýar.

Babam maňa «waý» diýdi
Demir donuň geý diýdi,
«O haýata bar» diýdi,
«O haýatyň näsi bar,
Tara dokýan gelni bar,

Aşyk oýnaýan ogly bar,
Läle hakýan gyzy bar».
«Aýlan» diýsem-aýlandy,
«Pyrlan» diýsem-pyrlandy,
Bar, sen çyk!

Ýaş çagalaryň oýunlarynda sanalýan sanawaçlaryň hem öz aýratynlyklary bar. Dürli etraplarda sanalýan sanawaçlar hem özara az-kem tapawutlanýarlar. Özbegistanda ýaşayan türkmenleriň arasynda şeýle sanawaçlara duşmak bolýar:

Ýüwürdim-ýüwürdim ýumak tapdym,
Ýumagyň içinden darak tapdym,
Daragymy ýeňňeme berdim,
Ýeňňem maňa çörek berdi,
Çöregi men çopana berdim,
Çopan maňa taýak berdi,
Taýagy men derýa zyňdym,
Derýa maňa köpük berdi,
Köpügi men agaja sürtdüm,
Agaç maňa ýaprak berdi,
Ýapragy men sygra berdim,
Sygyr maňa süýt berdi,
Men sygrymyň süýdüni
Iki daşyň arasynda bişirip otyrdym,
Gulan geldi «guk» diýdi,
Gurujagy ýok diýdi,
Uly ýeňňem ýüwürdi,
Zer münüp ýüwürdi,
Zerinden ýykyldy,
Eýeri gaýra çekildi,
Kiçi ýeňňem ýüwürdi,
Kişen münüp ýüwürdi
Kişeninden ýykyldy.
Garry-gurry ýüwürdi,
Gapagyndan ýykyldy,
Gapagy gaýra çekildi.

Sanawaçlar barada Türkmenistanyň halk ýazyjysy K.Taňrygulyýew özüniň «Bäş dogan» goşgusy arkaly sanawaçlary açyp görkezýär.

Bäş dogan-a,
Bäş dogan

Süýem barmak
Süýt getirer

Bir-birine
Baş dogan.
Hemmejesi
Iş bitirer
Başam barmak
Baş getirer

Orta barmak
Ot ýatyrar
Ogulhajat
Ýuwar poly,
Külebike
Kiçi häli.

Çüpür, güpür,
Küpür-küpür
Çöpmi-çöpür
Sen otur
Tapyr-tupur,
Gapyr-ýapyr,
Getir-petir
Sen otur.
Şakyp-şukur,
Hapyr-hupur,

Çen et, çak ur
Sen otur.
Patyr-putur
Opur-sopur,
Şatyr-şutur,
Sen otur.
Şokur-pokur
Bükür-şükür
Ýene ýük ur
Sen otur.

Üşüp-üýşüp oýnalyň

Üşüp-üýşüp oýnalyň
Gel sanawaç sanalyň.
Maňa – duşak
Saňa – guşak.
Oňa – ýorgan
Muňa düşek.
Nura – pişik
Çara – eşek

Gara – meşik
Sara – köşek
Kime – kenek?
Kime – aşyk?
Börä zat ýok,
Anha işik
Sen eşekçi,
Gal sen köşek!

Ala öküz ekin eker

Ala öküz ekin eker.
Indi öýe odun çeker.
Güjük çölde goýun bakar
Eşek doňzy suwa ýakar
Köşek atyň nalyň kakar
Pişik pejiň külün döker.

Göle molap haly dokar
Guzy mäläp, kitap okar
Diňe syçan iş etmänjik,
Uklap ýatar, mydam bikär.
Meň sözüme ynanmadyk,
Oýun oýnamaz, gyra çykar.

Kyrkbogun

Topbak-topbak kyrk dogan,
Kyrkysy-da kyrkbogun.
Kyrk bogunyň kyrkysam
Bir boguny kem düwen
Jemi bogun näçekä?
Hasabyny bil dogan!

Görşümüz ýaly, bir seretseň, tutuş goşguda häzirki zamana degişli bary-ýogy iki setir göze ilýändir. Ýöne şol welin şu şygryň jemlemesi bolup gelmek bilen gyzjagazlaryň aňyna poly ýuwmak baradaky düşüňjani berýär. Bu ideýanyň öňe sürülmeği bilen bagly bolsa, şygryň boýdan-başa sanawaç äheňinde gitmeği eseriň ýat tutulmagyny aňsatlaşdyrýar.

Sanawaçlaryň ikinji topary çagalalar oturyp, gezekli-gezegini aýdylýarlar. Biri aýdýan mahaly beýlekiler diňleýärler hem onuň dogry aýdylyşyny barlaýarlar. Bu topar sanawaçlaryň setir sany oýun oýnamak üçin ulanylýan sanawaçlardan köp bolýar.

Sanawaçlaryň iki topary-da çagalaryň ýatkeşligini, eşidiş ukybyny ösdürmäge, şahyrana sözlere türgenleşmäge, aňnyň kämilleşmegine kömek edýär.

Sanawaçlar ulanylýan sözler, predmetler çagalaryň hälişindi eşidip duran sözleri we görüp ýören zatlarydyr. Sanawaçlar sadaja goşgular bolup, setirleri ýedi-sekiz bogundan ybaratdyr. Olarda kapyýa berk saklanmaýar. Rifmalaşýan setirler ilki owazlylygyň hasabyna rifmasyzdygyny aňdyrman gidýär. Sanawajy köp bilen çagalaryň ýatkeşligi ösýär. Olar ulalanda goşgy goşmaga ukyply bolýarlar.

Halk döredijiginiň liriki žanryna girýän eserleriniň ählisi goşgy ýa-da goşgy şekilli bolany üçin, ritmlidir, owazlydyr. Olarda çeperçilik serişdeleri ýerli-ýerinde ulanylyp, bentleri, setirleri duýgy bilen bezeýär. Mazmunly duýgularyň birleşmeğinden hem obrazlar kemala gelyär. Obrazlar bolsa adamyň aňnynda uzak wagtlap saklanýar.

Liriki žanra girýän halk döredijiligi eserleriniň hereketiniň özboluşly aýratynlygy, maksady we hyzmaty bar. Bu eserler okgunly okalýar, dili ýeňil we ýatda galyjydyr.

Soraglar we ýumuş:

1. Türkmen halk şahyrana döredijiligi näme?
2. Türkmen halk döredijiliginiň nähili aýratynlyklary bar?
3. Türkmen halk döredijiliginiň esasy žanrlary haýsylar?
4. Lirik žanryň nähili görnüşleri bar? Olardan haýsysyny bilýärsiňiz?
5. Özbekistanly türkmenleriň halk döredijiligi boýunça referat ýazyň.

Matallar

Haýsy-da bolsa bir hadysa ýa-da predmete degişli göçme manyda aýdylýp, jogabyny oýlap tapmaly soraga matal diýilýär.

Matallar örän gadym zamanlarda ýüze çykypdyr. Wagtyň geçdigiçe, durmuşyň üýtgedigiçe täze matallar döredilipdir. «Dona bürenmez, göze görünmez» (ses) we «Goşa gara göz, goşa gözüň ýetir obaşa» (dürbi) diýen matallaryň döredilen wagtlyry bir-birinden tapawutlydyr. Ilkisiniň soňka garanda has ön döredilendigi bellidir. Köne wagtta matal üsti bilen berilýän soragyň jogabyny dogry oýlap tapan adamlaryň öz başyny dürli belalardan gutarandyklary hakynda halk arasynda her hili rowaýatlar, gürrüňler bar. Meselem, türkmen halkynyň arasynda Keýmir kör hakynda şeýle gürrüň bar: Keýmir kör Eýran şasynyň gyzynyň «Häli bolar, şindi bolar, ýene näme bolar? Ýigrimi dört gün bilen dört aý durar» diýen matalyny bilip (nal we myh), ýesirlikden boşapdyr. Matallar özboluşly tertipde aýdylýar. Kimde bolsa biri mataly aýdýar, diňleýjilerden biri jogap berýär.

Matallar düzüliş taýdan gysga we obrazly bolup, hadysany, predmeti doly suratlandyrýarlar. Matallar poetiki ýa-da prozakysa görnüşinde düzülip, olaryň dili örän sada we düşnükli bolýar.

Ýazyjy şahyrlaryň eserlerinde hem matallara köp duş gelmek bolýar. Magtymguly bilen Durdy şahyr öz goşgularynda matal aýdyşypdyrlar. Meselem:

Magtymguly:

Ol nämedir, ýaşyl-gyzyl öwüsýän?

Ol nämedir aýagy ýok towusýan?

Ol nämedir, ýedi derýa böwüsýän?
Şahyr bolsaň, şondan bize habar ber.

Durdy şahyr:

Ol ekindir, ýaşyl-gyzyl öwüsýän,
Ol ýylandyr aýagy ýok towusýan,
Ol balykdyr, ýedi derýa böwüsýän,
Bizden salam bolsun, jogap şeýledir.

Berdi Kerbabaýew matallara degişli «kim bilmişek» atly kitabyny ýazýar.

Meselem:

Ynha dürli mataljyk,	Jansyzlarny kim biljek?
Manylaryny kim biljek	Ol nämekä?
Janlysy bar, jansyzy,	Ol nämekä?
Synlap görjek men sizi,	Kim bilmişek?
Janlylarny kim biljek?	Kim bilmişek?

Kerim Gurbanpesowyň goşgy bentli matallaryndan alyndy:

Bir enäniň baş gyzy bar,
Tahýalary kümüş, zerli,
Hemmesiniň ýaşı meňzeş
Boýy weli dürli-dürli.

(Eliň barmaklary)

Aýagy bar weli,	Gyzdyrlanok,
Başy nirdekä?	Bişirlenok,
Arkasy bar weli,	Ýöne ony
Döşi nirdekä?	İçmedik ýok.

(Oturgyç)

(Ene süýdi)

Häzir matallar diňe oýlanmak pähimlenmek, synçylyk taýdan pikirlenmegiň gönükmesi hökmünde ulanylýar.

Özbekistanly türkmenler matala matal, tapmaça, kimbilmişek hem diýýärler. Emma welin, onuň aýdylyş, ýerine ýetiriliş düzgünlerinde beýleki türkmenleriňkiden tapawudy ýok. Özbekistan türkmenleriniň matallary durmuş bilen aýrylmaz bagly

bolup, durmuşda bolup durýan dürli jemgyýetçilik we tebigat hadysalaryny özboluşly suratlandyrýarlar. Adamzadyň tebigat hadysalarynyň kanunalaýyk sebäplerini bilmedik we düşünmedik wagtlarynda, gök gürlеме, ýyldyrym çakma ýaly her dürli hadysalaryň köpüsi adamy haýran galdyryjy, adatdan daşary wakalar bolup görünipdir.

Türkmenleriň materiallarynda-da ýöredilýän sagdyn, baý pikirler gös-göni däl-de dürli çylşyrymly tärlер, obrazlar arkaly beýan edilýär. Meselem: «Garry mama sanajyny kakýar». (Gök gürlеме). Häzirki wagtda hem käbir matallar tebigata we onuň hadysalaryna bolan köne garaýşy özünde saklaýar. Meselem: «Ala çеbiş-dula ýabyş» (*Gün*). Matallar esasan ýaşlaryň arasynda köp aýdylýar. Matallar bu güne çenli nesilden-nesle geçip dowam edip gelýär.

Mataly aýtmakda-da, döretmekde-de, olar üçin saýlanyp alnan obrazlarda-da bir halkyň milli aýratynlygy ýüze çykýar. Olarda zähmetiň, ýaşaýşyň, halkyň etnografiýasynyň, hojalygyň, ekerançylygyň, çarwaçylygyň suratlandyrylyşynda-da tapawutlar bar. Meselem: haýwanlara degişli mataly alyp görelіň. «Ojak başynda gumgan, iki gözünü ýumgan» (*pişik*). Bu matalda metafora has çeper ulanylýar.

Predmete degişli matallar. «Owlakly geçim oba gezer», «Araba abyşdy, gaty gapyşdy, gut guýuldy, guýrugy çomaldy» (*çaty, daňy, gatyk, pişek*), «Ýeňnem içerde, saçy daşarda» (*käşir*).

Öý, beden gurluşyna degişli matallar: «Atmyş kempir ýer düşlär», «Aňyrsy argyn, bärsi argyn, ortasynda gök gögerçin» (*göz*).

Hatly-sowatly bolmaklyga degişli matallar: «Gatlak-gatlak gara dag, her gatynda altyn bar» (*kitap*).

Öý-goşlaryna degişli matallar: «Kip-kiçijik boýy bar, her närseden oýy bar» (*iňňe*), «Uzyn-uzyn urganyň, saçym tutup durganyň, sany meniň elimde, sypdyrgany saýraýar» (*dokma darak*).

Ekinlere degişli matallar: «Ol depäniň üstünde, çil-çil ala guş ýatyr, her ganatyn kakanda, elli jöwher döküler» (*künji*) ýaly matallar aýdylýar.

Tebigat we tebigy hadysalar hakyndaky matallar

* * *

1. Agşam sepdim daryny,
Ertir görmen birini.

* * *

3. Agyr halym kaka bilmen,
Ownuk daşym döke bilmen.

* * *

5. Ak güjügim ýolda galdy.

* * *

7. Ak monjugym üzüldi,
Ýere baka süzüldi.

* * *

9. Aý bilen geler,
Gün bilen gider.
On iki heýkel

* * *

11. Ala geçim dula ýapyşar.

* * *

13. Asmanyň küpüsi düşdi,
Küpiniň düýbi düşdi.

* * *

15. Ýaş wagtynda orak ýaly,
Orta ýaşda çörek ýaly.

* * *

16. Ýapy üstünde ýarty çörek.

* * *

2. Agyr doly akja guzy,
Ertir tursam ýokja guzy.

* * *

4. Ak towuk,
Ketegi sowuk.

* * *

6. Ak iner çökmese,
Boz maýa gaýmaz.

* * *

8. Ak sandygym açyldy,
Içinde nur saçyldy.

* * *

10. Aýym bar,
Aý bendim bar,
Bir bendim bar.

* * *

12. Araba ýörär, zzy ýok,
Ýylgyn ýansa, közi ýok.

* * *

14. Asty – tagara,
Üsti – minara,
Ýüz mün seçegi bar,
Biri gül läle.

* * *

17. Ýapsyz suwarar,
Adamsyz ýagar.

* * *

18. Ýalama ýapyň ýüzünde,
Ýaşyl donly gyz otыр.
Ýaş guzynyň etini,
Ýaga bulap iýp otыр.

* * *

19. Ýalt-ýalt eder,
Ýalman gider.

* * *

20. Ýatak doly ýüň düşek,
Men alamag düşek ýok.

Adam we onuň agzalary hakynda

* * *

21. Agyl doly akja guzým,
Gapysyn ýapsam, ýokja guzým.

* * *

22. Adamda bar, ady ýok.

* * *

23. Adyl diwan – bir paýlaşyk,
Parhan-parhan ara daşlyk,
Kimse odur, kimse budur,
Her kim özünkiden hoşluk.

* * *

24. – Ak guş, ak guş,
Nireden gelýän?
– Ganly derýadan gelýän.
– Ganyň-kokuň bolmasa?
– Ýaradan ýanyndan gelýän.

* * *

25. Aňkar,
Aňkarda – toňkar,
Toňkarda – ala dag.
Ala dagda – gyýa dag.
Gyýa dagda – sümme tokaý.
Sümme tokaýda – sünksüzje tokly.

* * *

26. Asty – garçyn,
Üsti – garçyn.
Arasynda –
Gök gögerçin.

* * *

27. Asty – gaýa,
Usti – gaýa,
Orta arasy –
Hamyrmaýa.

* * *

28. Bazarda satyp bolmaz,
Terezide çekip bolmaz,
Baldanam süýji.

* * *

29. Bilmedik nireden geldi,
Giçden soň peýda boldy,
Kowup-kowmazlar bolduk,
Kowsak-da ýene geldi.

* * *

30. Bir azajyk özi bar,
Müň garaja gözi bar.

* * *

31. Bir alaja ýüpüm bar,
Nirä uzatsam ýetýär.

* * *

32. Bir gazyga baş at daňylgy dur.

* * *

33. Bir gol içinde otuz iki jöwen.

* * *

34. Bir guzym bar sakarja,
Mele saçyn ýakarja,
Agzyny açyp görsem,
Oglanlardan tokarja.

* * *

35. Bir köçäniň başynda,
Tylla eýer gaşynda,
Muny bilen ýigitler
Ýüz ýigrimi ýaşynda.

* * *

36. Bir tamda otuz iki jansyz,
Biri-birine ýoldaş.

* * *

37. Bir çynarym egilmez,
Egirse-de döwülmez.

* * *

38. Bir enäniň on ogly,
Hemmesiniň ady bir.

* * *

39. Boýnumdaky alaja ýüpüm,
Ölsem-ýitsem aýrylmaz.

* * *

40. Baş keýik,
Bir-birinden beýik.

* * *

41. Gaýradan gelyän, üç ýüz gaz,
«Oýny ýagşy» diýdiler.

Üç bükdürme gyl tanap,
«Dini ýagşy» diýdiler.

* * *

42. Gadyrly gaznama,
Gyldan gala saldym.

* * *

43. Gara daşdan döwülen gyýçak daş.

* * *

44. Gara dogup, ak bolar,
Ak dogup, gara bolar.

* * *

45. Gara çáýrly depe,
Ak meýdan.
Gara gyýçak daş,
Ýalpyldawuk,
Şypbyldawuk.

* * *

46. Gara çáýrly depe,
Iň ýokarda ol şepe.

* * *

47. «Gel» diýsem – gelmez,
«Gelme» diýsem – geler.

* * *

48. Gelen kim myhman bolup,
Gezen kim şa bolup,
Ulalan, ösen, köpelen kim?
Ýalňyz bolup giden kim?

* * *

49. Dag başynda boý derek,
Boý derege suw gerek.

Durmuşyň dürli toparlaryna degişli, gysga, obrazly sözlemler bilen adamlara akyly-terbiýe beriji häsiýetdäki halk döredijiligine *nakyl* diýilýär.

Nakyllar jemgyýetde ýüze çykýan syýasy-ykdysady aragatnaşyklar, durmuş wakalar, jemgyýetçilik meseleler, adamlaryň gündelik iş tejribelerinde ýüze çykýan zatlar bilen berk baglanyşykly bolýar. Mundan başga-da nakyllar edebi eserleriň ideýasy esasynda döredilip bilner. Nakyllary eşiden, okan, öwrenen her bir adam ondan özüne belli bir derejede akyly-terbiýe alýar. Nakyllar adama köp zatlary öwredýär.

Nakyl halk döredijiliginiň beýleki žanrlaryndan az sözde çuň many aňlatmagy, akyly-terbiýe berijiligi, forma hem düzüliş taýyndan özüne mahsus bolan aýratynlygy bilen tapawutlanýar. Nakyl esasan, gysga, onuň içindäki akyly hem duýgular bolsa, köplenç tejribede synalan bolýar.

Nakyllaryň tematikasy örän giňdir. Nakyllar, esasan, watançylyk, duşmany tanamaklyk, agzybirlik-dostluk, zähmet, aň-bilim we gylyk-häsiýet ýaly temalarda köp döredilipdir. Adamzadyň Watana, il-ýurda bolan söýgüsi nakyllarda örän aýdyň şöhlelendirilipdir.

«Ilm-günüm bolmasa, aýym-günüm dogmasyn», «Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar, ilinden aýrylan ölýänçä aglar» diýen ýaly nakyllarda adamyň watançylyk duýgusy görkezilýär.

Öz iş salyşýan adamyňy, dostuňy we duşmanyňy tanamak meselesi nakyllarda uly orun tutýar. Şeýle asylyly häsiýeti terbiýeleýji nakyllar örän ähmiýetlidir. Meselem: Dostuňy egleme nepden galmasyn, duşmanyň saklama syryň bilmesin», «Duşmany bas, zyýan berse as», «Duşman seni tanamanka, sen duşmany tana», «Duşmanyň peşeçe bolsa, pilçe gör» we ş.m. Görşümüz ýaly, bu nakyllarda duşmany tanamaklyk we hüşgärlik beýan edilýär.

Agzybirlik-dostluk temasyndaky nakyllarda, esasan, halklaryň, adamlaryň özara berk agzybirliigi hem dostlugy beýan

edilýär. Mysal üçin, «Agzalalyk agyr ile ýaraşmaz», «Maslahatly biçilen don gysga bolmaz» diýen ýaly nakyllar adamlary berk agzybirlige, jebislige çagyrsa, «Hasaply dost uzak gider», «Özüni süýt bilgin, dostuňy gaýmak» ýaly nakyllar adamlaryň bir-birleri bilen dostluk aragatnaşygyny etmekligi, ony tüýs ýürekden söýüp, hormat goýmaklygy öwredýär.

Sosial tankydy temada döredilen nakyllarda ezýän hem ezilýän synplar arasyndaky garşylyklar, zähmetkeş halkyň bagtly ýaşamak ugrundaky arzuw-niýetleri aýdyň şöhlelendirilipdir. «Berimsiz baýlara barandan, keremli daglara bar» diýen ýaly nakyllarda zähmetkeş halk eziji, husyt, zalym baýlary rehimsiz paş edipdir. Köne döwürde deňsizligi, horlugy we zorlugy gözi bilen görüp, egni bilen çeken zähmetkeş halk bu ýagdaýy öz nakyllarynda: «Baý täze don geýse, gutly bolsun diýerler, garyp täze don geýse, nirden aldyň diýerler», «Geçiň üç – sözüň puç, geçiň ýüz – sözüň düz», «Garybyň sözi ýer hem almaz, ýerde-de galmaz» diýip beýan edilipdir. «Däli дәlini söýer, molla ölüni», «Mollada berim bolmaz, eşekde gerim» diýen ýaly nakyllarda dini özlerine perde edip, halky aldap ýören ruhanylar, işan-mollalar, pir-kazyklar masgaralanýar.

Adamyň ýaşamagy üçin ähli gymmat bahaly önümleriň zähmet arkaly hasyl edilýänligi nakyllarda ussatlyk bilen görkezilipdir. «Giç ýat-da, ir tur, alty pişegi artyk ur», «Işleseň dişlärsiň», «Ir turan işinden dynar», «Zähmet soňy rähnet».

Çaga bolan söýgi adamzadyň iň belent duýgularynyň biridir. Halk öz nakyllarynda: «Bal süýji, baldan bala süýji», «Adam balasy – iliniň lälesi» we ş.m. diýmek bilen çaga ýokary hormat goýýar. Oňa guwanýar.

Aň-bilim hakynda hem köp nakyl döredilipdir. Bu hili wakalary zähmetkeşler hatly-sowatly, bilimli bolmak baradaky isleg-arzuwlaryny beýan edipdirler: «Bir okana bar, bir hem dokana», «Bilimli ölmez, bilimsiz gülmez», «Köp ýaşan bilmez, köp okan biler».

Soňky döwürde dörän nakyllar tematika taýyndan örän giň hem dürli-dürlüdür. Aýratyn hem, durmuş täzelikleri, zähmetde edermenlik, ylym, medeniýet, tehnika, parahatçylyk, tankyt we şuňa meňzeş temalardaky nakyllara köp duş gelmek bolýar.

Türkmen nakyllary goňşy halklaryň nakyllarynyň hasaby-na günsaýyn baýlaşýar. Şeýle nakyllar köplenç halklaryň özara gatnaşyklary, ol ýa beýleki halkyň nakyllaryny durmuşda häli-şindi ulanmagy netijesinde başga bir halkyň gündelik durmuşyna aralaşýar.

Nakyllar çeper edebiýat bilen ýakyn arabaglanyşykdadyr. Biziň ýazyjy-şahyrlarymyz öz eserlerini has çeper we halka düşnükli etmek üçin elmydama halk döredijiliginiň gymmatly çeşmesi bolan nakyllara ýüzlenipdir.

B. Kerbabaýewiň «Çekişmän-bekişmez», «Yhlasa myrat», A.Kekilowyň «Egri azar, dogry ozar» we şuna meňzeş eserleriniň atlary hem türkmen halk nakyllaryndan alnypdyr. Ýüzlerçe ýyllar dowamynda döredilip gellen we döredilýän çuň manyly nakyllaryň syýasy-jemgyýetçilik ähmiýeti örän uly. Nakyllar halk parasatynyň, halk edebi diliniň tükenmez çeperçilik çeşmesi bolanlygy sebäpli, türkmen diliniň taryhyny öwrenmekde gymmatlydyr.

Nakyllara epos-dessanlarda, erteki-şorta sözlerde we çeper edebiýatda ýygy-ýygydan duşmak bolýar. Şonuň bilen birlikde, atalar sözüniň esli bölegi şol çeşme-žanrlardan alnypdyr.

Mahlasý, atalar sözi çeper dil, položitel ahlak-terbiýe hazynasydyr, egsilmez paýhas çeşmesidir. Nakylly köp bilýän adamlar dilewar we akyllý bolýarlar. Jedelde, çekişmede ýeniş hemişe onuň tarapyndadyr.

Nakyllar – çeper eserleriň hem many-mazmun we çeperçilik çeşmelerinden biridir.

Ýumus: Aşakdaky nakyllary häsiýeti boýunça toparlara bölün we öwreniň.

Türkmen halk nakyllary

1. Abraýy tapyp bolmaz, biabraýlyk duran ýeriňde.
2. Açgöz ulalsa, ilini tanamaz.
3. Açda algyň bolmasyn, bege – bergiň.
4. Açgözüň garny doýsa-da gözi doýmaz.
5. Açlyk zaryn çekmedik, dokluk gadyryny nä bilsin.
6. Açyk agyz aç galmaz.

7. Açyk saçak hödür islemez.
8. Adam-adama mätäç, bir-ä dokçulykda, bir hem ýokçulykda.
9. Adam-adama myhman, jan göwra.
10. Adam adamdan gutular, adam pälinden gutulmaz.
11. Adam alasy içinde, haýwan alasy daşynda.
12. Adam arasyny dil bozar, dagy-daşy ýel.
13. Adam arrygy hor bolar, ýer arrygy şor.
14. Adam bardyr, adamynyň nagşydyr,
Adam bardyr haýwan ondan ýagşydyr.
15. Adam başy daşdan gaty.
16. Adam bilenini okar, towuk görenini çokar.
17. Adam bir ýaşar, edebi iki.
18. Adam edebinden tanalar, ýurt tugundan.
19. Adamyň özüne bakma, sözüne bak,
20. Adamyň ýuwhasy ýylanyň ýuwhasyndan beter.
21. Aglasy gelen oglan atasynyň sakgalyny oýnar.
22. Akyl – sözde, mähir gözde.
23. Akyl güýç berer, güýç hem ýürek.
24. Akylla yşarat, akmaga kötek.
25. Akylardan artyk baýlyk ýok, saglykdan gymmat zat ýok.
26. Akylla bir söz besdir, akmaga mün söz hebesdir.
27. Akylly getirer, akmak ýitirer.
28. Akylly öwrener, akmak öwreder.
29. Akylýň bahasy bolmaz, terbiýäniň çägi.
30. Akylýň bolsa, akyla eýer,
Akylýň bolmasa nakyla.
31. Akylýň bolsa uzak ýola şöwür et,
Bilmiň bolsa, bilmedige öwret.
32. Alty aga birigip, ata bolmaz, ýedi ýeňne birigip – ene.
33. Altyn-kümüşiň könesi bolmaz,
Ata-enäniň bahasy.
34. Alym azmasa, älem azmaz.
35. Alym öldi, ylym öldi.
36. Alymyň arrygyndan gork, bergiň semizinden.
37. Alynça – şirin-şeker, alanson – eşek deper.

38. Alynjak gyz Aý görner.
39. Aňly adam – aňlar, aňsyz adam – geňlär.
40. Araba ýykyljak bolsa, kyrk gün önünden jygyldar.
41. Arkaly köpek gurt alar.
42. Arykdan suw akar, daýhana hudaý bakar.
43. Aryk akan ýerinde, bagt bakan ýerine.
44. Aslyny unudan atasyny atar.
45. Asmandan inip ýere düşen,
Ýedi derýanyň suwuny içen.
46. Asmandan arpa ýagsa, eşegiň haky hepbe.
47. Aşyny aýan – aşa ýeter, donuny aýan – toýa.
48. Az iýen – arassa, köp iýen hassa.
49. Azajyk aşym gowgasyz başym.
50. Az-azdan işleseň – ussa bolarsyň, işlemeseň – hassa.
51. Azdyrmasyň, azana duçar etmesin.
52. Bag – ekeniňki, ýap – çekeniňki.
53. Bag aýdypdyr: «Bak maňa, bakaýyn saňa».
54. Bagşy bilen ýagşy atyň baýragy bolmaz.
55. Bahardaky hereket, güýzki bereket.
56. Bagym bar, barym bar.
57. Bahyldan daş sorandan, jomartdan aş sora.
58. Bahyl baryny bermez, ýok garap durmaz.
59. Bahylyň bagy gögermez, gögerse-de miwe bermez.
60. Bala hem ene diýer, hem baba.
61. Bala, balanyň işi çala.
62. Balanyň barmagy agyrsa, enäniň ýüregi syzlar.
63. Bar zadyň sakasy saglyk.
64. Baş döwleti – bereket, mal döwleti – hereket.
65. Baş ulusy – döwlet, aýak ulusy – mähnet.
66. Başda oňmadyk giç oňmaz, giç oňmadyk hiç oňmaz.
67. Başyny egeniň başy alynmaz.
68. Baýguşyň dilegi weýrançylyk.
69. Baýlygyň enesi – ýer, atasy – zähmet.
70. Bir ata on ogly saklar, on ogul bir atany saklap bilmez.
71. Bir garybyň köňlüni «Hoş geldiň!» awlar.
72. Bir gep az, iki gep kän.
73. Bugdaýy bolmadygyň ýagdaýy bolmaz.

74. Bugdaýy hakdan dile, jöweni dersden dile.
75. Çaga çaltyň bir elini baglar, çamanyň – iki elini.
76. Çaga iş buýur, zyndan özün ýüwür.
77. Çagaly öý – bazar, çagasyz öý – mazar.
78. Çagany – ýaşdan, edebi – başdan.
79. Çakylyksyz toýa barma, hödürsiz tagam iýme.
80. Çekseň zähmet – ýagar rehnet.
81. Çopany köp bolsa, toklusy haram öler.
82. Çyn dost geňeşde belli, batyr – söweşde.
83. Dag deresiz bolmaz, il – ogrusyz.
84. Dagdan arkasy bolanyň, daşdan ýüregi bolar.
85. Daş bilen urany – aş bilen ur.
86. Dek gezen dok gezer, telek gezen taýak iýer.
87. Dil – akylyň açary.
88. Dil – bela, diş – gala.
89. Dil bilen dünýäni gezer.
90. Dil bilenler galadyr, dil bilmezler – beladyr.
91. Dinden çyksaň çyk, ilden çykma.
92. Dogan dogana galadyr, gadyryny bilmese beladyr.
93. Dokmany dokana ber.
94. Donsuzyň dogany ýok, malsyzyň – dosty.
95. Don tapmak – asan, dost tapmak müşgil.
96. Donuzyň syny goňşymyňky.
97. Duşman name diýmez, düýşe näme girmez.
98. Edebi kimden öwrendiň, biýedepden.
99. Ejem eli ak pamyk.
100. Ejesi ýoguň – daýysy ýok.
101. Ene – käbe, ata – kybla.
102. Enesi öwen gyzdan gaç, ýeňnesi öwene gujak aç.
103. Et ýarkasyz bolmaz, toý öýkesiz.
104. Äri är bolanyň aýaly şir bolar.
Äri är bolmadygyň aýaly gara ýer bolar.
105. Gaharjaň tiz garrar.
106. Gamly adam gülki söýmez.
107. Garaşanyň wagty ötmez, howluganyň işi bitmez.
108. Garry oýnasa, gaý turar.
109. Garyba derýadan suw ýetmez, dagdan – kölege.

110. Gaz uça, garga gonar.
111. Gaýyn atam ganarym – dolup durar duluda,
Gaýyn enem – hazynam, getirip goýar ýanymda.
112. Geýmäge keten ýagşy, ölmäge watan.
113. Geými täzelikde aýa, abraýyňy ýaşlykda.
114. Guş uýasynda näme görse, uçanda şony eder.
115. Göz göze düşende, mähir oýanar.
116. Gyz eneden görüm görmese, öwüt almaz.
117. Haýyr işi hudaýam goldarmyş.
118. Her kim jeňňele gider, özüne meňzeş agaç keser.
119. Her kim öz ýurduna han – soltandyr.
120. Hünär eýesini eziz eder.
121. Hünär hünärden öner, önmese ýoga döner.
122. Hünär –akar bulak, ylym – ýanar çyrag.
123. Iki diňle, bir sözle.
124. Il aglak bolsa, doňuz depä çykar.
125. Ir ekseň ekini, ýere urar kökünü,
Giç ekseň ekini, alarsyň belañ okuny.
126. Ir turan işden dynar.
127. Jepakeşiň nany şirin, jany gaty,
Ýaltanyň jany şirin, nany gaty.
128. Jahyllykda bezenmedim haýp maňa,
Gojalykda bezenmeklik, aýp maňa.
129. Kethudasyny gör, kendini al.
130. Kämil ynsan, kemalyndan belli.
131. Kireýsiz kilim kakylmaz.
132. Kitapsyz okalmaz, merduwansyz çykylmaz.
133. Köpüň dilegi köl bolar.
134. Lezzet yzzaty bilen geler.
135. Lalyň diline enesi düşüner.
136. Mal adama hem dost, hem duşman.
137. Maslahatly biçilen don gysga bolmaz.
138. Maýasyz hamyr ajamaz.
139. Myhmançylyk inçe-de bolsa üzülmez.
140. Nadan dostdan dana duşman ýagşydyr.
141. Nowruz gelse buz durmaz, halady geçen – gyz.

Ýañyltmaçlar

Ýañyltmaç sözünüň asly «Ýañylmak, ýalňyşmak» sözündendir. Ýañyltmaçlarda, köplenç diýen ýaly belli bir waka ýa-da anyk bir pikir edilmeyär. Bu-da sanawaçlar ýaly, söz toplumlaryndan düzülýär. Ýañyltmaçlar, esasan, çagalaryň dilini ýençmäge, olaryň çylşyrymly sözleri dogry aýdyp bilmek endiklerini kämilleşdirmäge kömek edýär. Dogrudan hem çylşyrymly, uzyn ýa-da birmeňzeş sesler agdyklyk edýän aýry-áýry sözleri çalt we dogry aýdaýmak aňsat däl.

Meselem:

Ýygyp ýörkä ýowşan towşan,
Çal möjege duşan towşan.
Towşan, towşan, towsan, towşan,
Öýlerine gowşan towşan.

Ogry garga

Garga gurda garady, Garga gurdy garbady,
Garry garga garady, Garry garga gargady.

Güjük

Owadanja, gowja güjük, Nan deregne gant iýensoň,
Tüýleri towarja güjük, Dişi döwük horja güjük.

Bir towşan ýapa ýarmaşmakçy boldy, zyy bilen men hem ýarmaşmakçy boldum.

Ilerden bir goç gelyär,
Sag şahyn sol taşlap,
Sol şahyn sag taşlap.

Gara goýun gumda gumalaklamazmys, gumalagym tomzaklar togalaklamazmys.

Birje çemçe şorja serçe çorbasy.

Fontan

Düwmäm düwme düwmelep,
Düwmäm düwme düzüler.
Düwmäm düwme kowalap,
Düwmäm göge uzalar.
Düwmäm düwme döwmelep,
Düwme-düwme üzüler.
Düwmäm düwme döwnelep,
Ýene asmana galar.
Şeýdip, dürli düwmeden,
Fontan emele geler.

Soraglar we ýumuş:

1. Ýañlytmaçlaryň çagalara nähili peýdasy bar?
2. Ýañlytmaç sözi näme?
3. Ýañlytmaçlary çalt we ýalňyşsyz aýtmagy öwreniň.

Nesihatlar (hadysdan)

Çagalar, şu nesihatlara üns beriň we ony durmuşda özüňize peýdasy degýän mahaly ullanmaga çalşyň!

Pederleriň aýdanlaryn ýatlagyn,
Öýe girseň sag aýakdan ätlegin.

Taňry salamyny bergil her haçan,
Salamsyz barmydyr heý töre geçen?!

Myhman ýerde edep bilen oturgyn,
Aýdan kişiň salamyny ýetirgin.

Hassa bolsa baryp halyny sorgun,
Goldan gelse barça kömekler bergin.

Ugratmagyň öz edebi bolmaly,
Musulman halkymyz munam bilmeli.

Ynjytsa ogul-gyz, ene-atasyn,
Toba etmeý, hak geçirmez hatasyn.

Salam berip, girmedik adamy golaýyňyza goýbermäň.

Öýüňizdäki ody öçürmezden, uka gitmäň. Adamlardan hiç zady dilenip sorama. Hatda atyň üstündekäň gamçyň ýere gaçaýsa, özüň düşüp al.

Ýoldaşyň bir agyr ýagdaýa düşüp duran wagty, sen onuň üstünden gülme. Eger gülseň, Alla-tagalanyň oňa merhemet edip, agyryny ýeňil etmegi we onuň gününü seniň başyňa salmagy mümkin.

Durmuşda köp ýalňyşan we kân tejribe toplan kişiler mylaýym hem helim (halym-ýuwaş) bolup galarlar. Başga birine zeled ýetirme, özüňe-de başganyň zeleli etmegine ýol goýma. Bularyň ikisi hem ýaşaýyşda dogry gelmeýär.

Ýerliksiz sözlemän, salamat ýörýän we sözlemek jaýyny ganymat bilýän kişä Allanyň rehmeti bolsun!

Näsaglan mahalyň hal sorap gelmedik adamdan hem sen baryp hal-ahwal soraber. Adamlary sulha getirmek öýkeleşenleri ýaraşdyrmak üçin sözlener ýalan gepiň zyýany ýokdur.

Mömün-musulmanlaryň bir-birlerine alty sany borçlary bar: salam bermek, çagyrsa barmak, maslahat sorasa maslahat bermek, asgyrsa jogap aýtmak, näsag bolsa soramak, ölse baryp namaz-jynazasyna, depinine gatnaşmak.

Ýol boýunda oturmaň. Eger oturmak zerur bolsa, ýol hakyny berjaý ediň. Ýagny, her bir geçene tomaşa etmekden gözüňizi saklaň, birine azar bermäň, salama jogap gaýtaryp, ýagşylyga ugrukdyryp, ýamanlykdan gaýtaryp, haýyrly işleri berjaý edip otursaňyz, bolýa!

Kim-kimi dost tutsa, onuň özüne hem bildirip goýsun. Kim üç gyz perzendi ösdürip, terbiýeläp, mynasyp ýerlere durmuşa çykarsa, sylagy jennetdir. Ýaşlykda alnan bilim daşa oýlan ýalydyr.

Beýik şahyrymyz Magtymgulynyň goşgy setirlerinde hem nesihatlar gabat gelýäris. Meselem:

Magtymguly, ýangyl, öçgül,
Ýa lal otur, ýa dur saçgyl,
Bir guýruksyz itdir, gaçgyl,
Nesihat ýokmaýan ärdem.

* * *

Magtymguly, öwüt bergin söz bilen,
Eşiden deň bolmaz, gören göz bilen,
Mert çykar myhmana güler ýüz bilen,
Namart özün gizlär, myhman ýoluksa.

* * *

Süleýman sen, mura bir gulak goýgul,
Sözünü diňlegil, jowabyn aýtgyl,
Häkim bolsaň, halky gün kibi çöýgul,
Akarda suw, ýa öwserde ýel bolgul!

* * *

Bir-birini çapmak ermez ärlikden,
Bu iş şeýtanydyr, belki, körlükden,
Agzalalyk aýrar ili dirilikden,
Döwlet dönüp, nobat duşmana gelgeý.

* * *

Awwal-a mal ýagşy, maldan baş ýagşy,
Baş döwletin tapan, mala seretmez.
Dogmadyk oguldan dogan daş ýagşy,
Nadan ogul atasyna seretmez.

* * *

Hana hemra bolma, päliň ýazmasa,
Şa gyzyny alma, huda ýazmasa,
Her dem ýörgül, birew ýoluň bozmasa,
Egri ýoldan gitseň, ýamana geler.

Ýokarda aýdylan nesihatlardan ugur alan çagalar, edepli bolarlar. Durmuşda kynçylyga duş gelmezler.

Soraglar we ýumuş:

1. Özüňden ulylaryň aýdanlaryna nähili gulak asmaly?
2. Ata-eneňi hormatlamaly diýende nämä düşüňärsiňiz?
3. Özbaşdak bilýän nesihatlaryňyzy ýazyp geliň.

Edebiýat nazaryýeti

Çeper eserlerde gatnaşýan personaž – adam obrazlary wakalarda edýän hereketlerine, işlerine nähili ideýalara, pikirlere uýandyklaryna garap, **položitel obraz**, **otrisatel obraz**, **garyşyk obraz** diýen ýaly toparlara bölünýär.

Rowaýatlar

Taryhda bolup geçen ýa-da bolýan, bolmagy ähtimal bir taryhy wakalar, şahslar hakda halkyň arasynda dörän gürrüň-hekaýatlara **rowaýat-legenda** diýilýär. Rowaýat-legendalarda halkyň durmuşynda bolan zatlar suratlandyrylýar. Rowaýatlar dürli-dürli bolup biler. Ýaşap geçen aýry-aýry meşhur adamlar, görnükli şahyrlaryň ömri we döredijiligi, aýdym-sazlaryň döreýiş taryhy, ýerlere, şäherlere at galyşy hakynda birnäçe rowaýat-legendalar döräpdir.

Rowaýatlaryň ýaýraýyş giňişligi hem dürlüdir. Käbir ýer-yurt, adamlar, wakalar baradaky gürrüň hekaýatlar diňe şol dörän etrabynyň ýa-da welaýatynyň içinde meşhur bolup, beýleki ýerlerde bilinmän biler.

Emma Isgender Zulkarnaýyn, Myraly we Soltansöýün, Keymir kör, Nurberdi han, Gowşut han, Jüneýit han, Eziz han ýaly taryhy şahslar, Magtymguly, Kemine, Seýdi, Pyhy Tagan, Zelili, Mollanepes ýaly şahyrlar baradaky rowaýatlar köp etraplara ýaýrapdyr.

Rowaýatlarda gürrüň berilýän hekaýatlaryň hemmesi durmuşda hakykatdan-da şeýle bolupdyr diýip hasap etmek bolmaz. Çünki birnäçe rowaýatlarda wakalar bolşundan has ösdürilip görkezilýär. Birnäçesi çaklamalar esasynda döreýär. Käbiri rowaýatçy adamlar tarapyndan çeperleşdirip, fantastik elementleriň hem goşulýan halatlary bolýar.

Mysal üçin, Iskender Zulkarnaýyn hakdaky bir rowaýatda: «Iskender patyşanyň ýassy maňlaýynda iki sany şahy barmyş diýip ol şahlar bilen baglanyşykly hekaýatlar aýdylýar. Iskender patyşa hakykatda bolan adam. Emma adamyň şahynyň bolmaýandygy hemme kişä mälim zatdyr.

Rowaýatlaryň birnäçesinde durmuşda hakykatdan-da bo-

lan wakalar barada aýdylýar. Ol wakalar öz wagtynda ýazga geçirilmändir. Olar halkyň hakydasynda saklanyp, rowaýat-legendaçylyk häsiýetleri özüne siňdiripdir. Şeýle rowaýatlar türkmen halkynyň geçmiş taryhyny, halk gahrymanlarynyň, görnükli klassyk şahyrlaryň ömrüni we döredijiligini dikeltmekde taryhy ýadygärlikleriň sylaryny açmakda gymmatly material bolup hyzmat edýär.

Rowaýatlar gyzykly okalýar. Olarda ertekiçilik alamatlaryň barlygyna garamazdan, tebigaty boýunça olar şorta sözlere ýakyn durýarlar.

Nowaýy hakyndaky rowaýatlardan

Gürrüniň guýrugy

Soltansöýün nökerlerini yzyna eýerdip gelýärkä, bir garry onuň öňüni kesip geçäýmezmi. Şonda gany depesine uran hökümdar bolmajysy bolýar.

– Heý, sylaşyksyz pelit! Idinsiz aýaga çolaşyp, gürrüniň guýrugynam-a basdyň. Bilip goý! Indi onuň üçinem-ä jogap bermeli borsuň.

Bu ahwalata haýýaty göçen garry görgüli aglap-eňreýşine garyp çatmasyndaky ýalňyz gyzynyň ýanyna gelýär.

– Kábäm jan, näme, ýaman hunybirýan görünýäň-le? Aýt, ahryr! Ýeri, saňa näbelalar ýolugaýdy?

– Wah, jan balam! Meniň nämelere dahyl gelendigimi sen sorama, menem aýtmaýyn.

– Näme aýtman! Aýtsana, kaka jan!

– Aýtsam, işigaýdan janym başymyň solguna, ýaňy Huseýin Baýkaranyň öňüni kesip geçäýsem nätjek. Heňkirip ugran soň-a üstümden gaýnag suw guýlan ýaly boldumam welin «soňky tüýkülik sakgal ezýämi» näme? Özem «Bujagaz ýoknasyzlygyň saňa gaty gymmat düşäýmese ýagşydyram» diýdi.

– Ýa, heý, kábäm jan! Patyşa halyňa tapýany şonuň ýaly tebäketsiz¹ suňşurma bolsa, onuň jogabyny bermek meň bilen. Seň ýasy ýanyň ýerde bolsun. Gam iýme-de, nan iý, kaka jan!

¹ *Tebäketsiz* – manysyz, gelşiksiz diýmek.

Şondan soň geçse bir hepde geçendir-dä. Ine bir günem heleý öýlesi boluberende, agyr sulsadyny¹ eýerdip gelýän patyşa häki ýaşulynyň işiginde jylawy çekýär.

– A gyz, şujagaz öwsele, hol günki gürrüňiň guýrugyny basan peläkedikimi?

– Hawa, şahym!

– Aýt-da onda, hany ataň?

– Ol-a şahym ýerdölede syçanyň şahyny çarhlap otыр.

– Bo-how! Gyz baý, sen aklyň bir ýerindemi? Heý syçanyňam bir şahy bormy?

– Ýa heý, kyblaýy älem! Näme gürrüňiň guýrugy bolanda syçanyň şahy bolmaly dälmi?

Bir bakyşda dört pasyl

– Çalarak ýadyma düşýär. Atam pahyr bir bakyşda dört pasly hem synlap bilendiginiň gürrüňini beripdi. Şonda arman, üns bermändirin-dä. Belki, Myraly sen ony...

– Şahym, Soltansöýün, şonda, megerem, ýaşulyňyz çeti çöle süsňäp duran belent başly bir dagyň düýbünden ýöräpdir. Onsoň näme, dagyň depes-ä güne gözünü ýyldyradyp ýatan garly gyş. Onda aşagam lälesi ýakaşykly ýaz. Pesediräklerem miwe ýüki ýetikligi üçin meňzi solgunlan güýz. Ana, olar-a, üç pasyl. Barýan ýerem çägesi çaykanyp ýatan gorzawly gol bolaýsa, neneň onsoň ýaşulyňyz bir bakyşda dört pasly synlamasyn.

«Galam alyp, namany...»

Magtymguly şahyryň medresä okamaga gelendigi barada anyk taryhy deliller bolmasa-da, ol döwür barada bu ýerde il arasynda dürli rowaýatlar saklanyp galypdyr.

Günleriň bir günü medresäniň gapysynda biri peýda bolupdyr. Ol Idris babany görmekçi bolýandygyny medresäniň gapysynda bir iş bilen meşgullanyp ýören sopa aýdypdyr.

Sopy oňa:

¹ *Sulsadyny* – zyndaky wezirleri we özüniň gelşiksiz hereketleri many-synda.

– Idris baba häzir sopulara sapak berýär. Ol seni kabul etmez. Näme gerek-ýarak zadyň bolsa aýt, möhümiňi bitireris-diýipdir.

Nätanyş haltasyndan bir kagyz-galam çykaryp, oňa bir zatlar ýazyşdyrypdyr-da:

– Şuny işan aga eltip ber – diýipdir

Sopy içeri girip, Idris baba şeýle setirleri okapdyr:

Galam alyp, namany gönderdigim bilmezmiň?

Efsun urup, hüthütni inderdigim bilmezmiň?

Ars üstüne galdyryp, mündürdigim bilmezmiň?

Tört gije, üç gün aglap dyndyrdygym bilmezmiň?

Efsun münüp Isa dek, ýeldirdigim bilmezmiň?

Işan goşgyny okap bolupdyrda:

– Ýak, zaluwat, ýet zyndan, ol Magtymguly bolmaly – diýipdir.

Sopy daşary atylyp çykypdyr, medresäniň daş-töweregini gurşap alan jeňneligi ýol-ýodany at salyp gözläpdir, emma derwüş tapmandyr.

Bu rowaýatyň başga wariantlary hem bar, ýöne bir zat aýdyň – beýik Magtymguly Idris baba hormat goýup, bu ýere uzak ilden gelipdir. Idris baba hem öz döwründe ýaş şahyr bolan Magtymgulyny, eýýäm tanap bilipdir hem-de onuň talantyna, akyl-paýhasyna hormat goýupdyr.

Urgenç

Bir ýurduň patyşasynyň pälwanlykda, atarmanlykda, çarmanlykda, görk-görmekde öňüne erkek göbeklerini geçirmeyän bir ogly bar eken. Onuň adyna Syýahat diýer ekenler.

Günlerde bir gün, Syýahat ýigit ýetipdir. Ol dädesiniň köşgüne baryp:

– Däde, adym Syýahat bolsa-da, gören-bilen ýurdum ýok. Ýigit çykdy. Rugsat berseň syýahata ugrajak – diýipdir.

Dädesi ýeke ogul bolansoň, şunça göýbermejek bolupdyr. Ogly etmändir. Ahyry oglunyň gerek-ýarak harjyny taýýar edip, ýola salypdyr. Goý, Syýahat ýoly külterläp gidibersin. Habary Köneürgençden alalyň.

Şol wagt Köneürgenç uly ýurt eken. Han ýerinde hany, beg ýerinde begi, daýhan ýerinde daýhany bar eken. Hemme zady tükel bu ýurduň bir ýetmezi bar eken. Her ýyl altmyş-ýetmiş adam ýurtdan gürüm-jürüm bolýan eken. Ol adamlaryň nirä ýitirim bolýanyňy hiç kim bilmez eken.

Bir güni syýahata ugran Syýahat Köneürgenje gelipdir. Görse owadan şäher. Ol köçeme-köçe aýlanyp çykypdyr. Emma şeýle owadan şäherde erkana gülüp-oýnap ýören adama gözi düşmändir. Syýahat munuň sebäbini adamlardan sorapdyr.

Olar:

– Her ýyl altmyş-ýetmiş adam ýityär. Sebäbini bilýän ýok – diýip, jogap beripdirler.

Syýahat göwni päk, kalby arassa ýigitdi. Syýahat etmegini bes edip, ýityän adamlaryň sebäbini bilmek üçin şol ýerde galyndy. Her gün köçeme-köçe aýlanypdyr. Bir ýerde deşik, köne gala bolsa aýlanyp çykypdyr. «Agtaran – tapar» diýen söz bar. Bir gün Syýahat şäheriň çetinde aýlanyp ýörkä, deşikden bir aźdarhanyň çykanyny görüpdir-de, bukulyp «Indi näderkä...» diýip, oturyberipdir. Aźdarha bolsa bir silkinip gyz bolupdyr. Gyz oýnap-gülüp, keýpden çykandan soň, ýene bir silkinip, aźdarha öwrülip deşiğe girip gidipdir.

Syýahat şäheriň ähli adamlaryny aźdarhanyň çykan deşiginiň agzyna ýygnapdyr.

Olara:

– Meni şu deşikden sallaň – diýipdir.

Syýahat deşikden aşak düşüp görse, ýeriň aşagy uly bir galamyş. Bir jaýyň içinde bir gyz oturan eken. Onuň beýle ýanynda aźdarha uklap ýatan eken. Gyz Syýahaty görüp, gaty gorkupdyr.

Ol:

– Bu ýere janly-jandar gelyän dälidir. At gelse toýnakdan, guş gelse ganatdan, adam gelse kelleden aýrylýandyr. Sen bu ýere nädip düşdün? Aźdarha oýansa, seni iýer. Oýanmanka şu ýerden git – diýip özelenipdir.

Syýahat hem pälwan ýigit, gyzyň beýle aglanyny görmedik ýigit. Oňa dözmän uklap ýatan aźdarhanyň kellesini pyzlawyk kädä dönderipdir. Gyz oglanyň batyrlygyny görüp, janlanypdyr.

Ol:

– Sen aźdarhanyň urkaçysyny öldürdiň. Erkegi daşarda gezip ýör. Ony hem öldür – diýipdir.

Syýahat şol gün ýeriň aşagynda galyp, erkek aźdarhanyň gelerine garaşypdyr. Aźdarha ertesini gelipdir. Syýahat onuňam kellesini gele-gelmäne pyzlawuk kädä dönderipdir. Iki aźdarha ölendenden soň gyz arkaýyn bolup, Syýahata aźdarhanyň hazynalaryny görkezipdir. Aźdarhalaryň ýeriň aşagynda kyrk sany hazynaly jaýy bar eken.

Syýahat gyzy ýeriň aşagynda goýup, öldüren aźdarhalaryndan iki kemerlik tasma alyp ýokary çykypdyr. Köneürgenjiň adamlary Syýahata uly hormat goýupdyr. Ýurduň patyşasy tagtyny oňa beripdir.

Syýahat ýurduň iň gowy ussalaryny çagyryp, aźdarhanyň şol eýelän deşiginiň üstünde uly minara saldyrypdyr. Aźdarhanyň ýanyndaky gyz hüýr-peri gyz eken. Syýahat uly toý tutup, ony özüne aýal edip alypdyr. Oňa:

– Bu şäher seniň şaheriň. Aźdarhadan alan mal-mülküm hem seniňki. Şäher seniň adyňa Hüýr Genji bolsun! – diýipdir.

Şondan soň, kem-kemden «Hüýr Genç», «Ürgenç» bolupdyr. Syýahat bolsa adyl patyşa bolanmyş. Syýahat Köneürgenji dädeleriniň ýurduna birleşdirip, uzak ýyl bagtly ömür sürenmiş.

Horezm

Ýakut Hamawy «Kitap mugjam-ul-buldan» («ýurtlar sözlügi») diýen kitabynda Horezm barada şeýle maglumatlary beripdir:

«Gadym zamanlarda ýaşap geçen patyşalarynyň biri ýurdunyň dört ýüz sany raýatyna gaharlanypdyr. Patyşa olary bu ýerden ýüz parsah uzaklykda bolan dirilik nyşany ýok ýere zyňmaklygy buýrupdyr. Nökerler şeýle ýeriň Käs şaheriniň ornundan başga ýerden tapmandyrlar. Olary şol ýere taşlap, yzlaryna gaýdypdyrlar. Aradan birnäçe wagt geçensoň, patyşanyň ýadyna şol raýatlar düşüpdir. Patyşa olardan habar almagy buýrupdyr. Nökerler gelip görseler, olaryň çatmalary dikendiklerini we balyk tutup iýýändiklerini görüpdirler.

Çatmalaryň töwereginde köp odun basylypdyr. Olardan: «Siziň halyňyz niçik?» diýip sorapdyrlar. Olar: «Biziň iýýän imiz balygyň etidir» diýip, balygy görkezipdirler. Olar ýene sözlerini dowam etdirip: «Biz odun ýakyp balyklary bişirýäris, şeýdip nahar edinýäris!» diýipdirler. Nökerler yzlaryna gaýdyp, gören zatlaryny patyşa habar beripdirler. Şondan soň olaryň ýaşayan ýerleri «Horezm» adyny alypdyr.

Horezm dilinde «et» «hor», «odun» bolsa «rezm» sözüdir. Ilki ol ýere adamlar Horrezm diýipdirler. Soň ýenilleşdirip bir «r» harpyny aýtmandyrlar. Şeýdip ol ýeriň ady Horezm bolupdyr.

Patyşa şol dört ýüz raýatyna dört ýüz keniz iberipdir.

Olara bugdaý, arpa beripdir. Olara ekin ekmekligi buyrupdyr.

... Men Abu Reýhan Birunyň ýazan «Horezm barada habarlar» atly kitabynda Horezmiň gadym wagtlarda Pil diýlip atlandyrylandygyny okadym.

Was

Bir wagtlar gadymy Was topragynda uly gala bolupdyr. Ol galada bolsa bir aýal Şalyk sürüpdür. Ol şa aýal ýurdunyň abadançylygyny gorap saklamak üçin elinde baryny edipdir, hemişe ýaşululara maslahat salypdyr.

Ine, günleriň birinde Was galasy bilen ýanaşyk goňşy oturan patyşalygyň hökümdary aýal şanyň üstüne çapar goýberipdir. Ol çapardan:

«Sen maňa durmuşa çykmasañ, men seniň ýurdunda yumurtga togalabermeli ederin» diýen habary goýberenmiş.

Bu habardan soň şa aýal ýurdunyň ýaşulularyna maslahat salypdyr. Olar uzak maslahatdan soň:

– Sen goňşy ýurduň hökümdarynyň önünde şert goý. Egerde ol seni ýurduña çenli atly kowup ýetse, sen oňa barmaga razy bol. Han muňa razy bolar. Ýöne hana bildirmän atly gaçjak ýerinde ýedi sany täzeräk gulanlan baýtaly menzil salymda daňyp goý! Sen atyň ýadan mahaly taýýar ata münüp gidiberersiň. Baýtal han atynyň şowhunundan gorkak, hem-de öz taýyna ýetmek üçin gaty çapar – diýip, şa aýala maslahat berýärler.

... Şondan soň, şa aýal hanyňka myhmançylyga barýar we özüniň bir şertini bitirse, oňa barmaga razydygyny aýdýar. Han hem şa aýalyň şertini eşidip, oňa razy bolýar. Şondan soň olar şerti ýerine ýetirmäge başlaýarlar.

Şa aýal atly gaçyp ugraýar, han bolsa elinde baryny edip ko-wup başlaýar. Emma iki ýurduň arasyndaky boşluk meýdanyň uzaklygy sebäpli, hanyň aty ýadap ugraýar, şa aýal bolsa ýolda ýedi ýerde atyny çalşyp, sag-aman ýurduna dolanyp gelýär. Han bolsa her näçe kowalasa-da şa aýalyň zyndan ýetip bilmän, ahmyrly yzyna dolanmaly bolýar.

Bu wakadan soň han şa aýala nähili zyýan ýetirjegini bilmän, ahyry Was galasynyň golaýyndan geçýän we Was halkyny suw bilen üpjün edip oturan Tüni derýany bent edýär. Aýal şanyň ýurdy, Was galasy suwsuz galýar. Ekin-dikin bolmandan soň Was tozýar. Aýal şa we Wasyň halky suwly ýerlere göçýär. Was galasy hem tozup, diňe ol hakyndaky rowaýat halkyň hakydasynda galýar.

Was Daşoguz welaýatynda ýerleşip, ol Amyderýanyň köne akymy bolupdyr.

T 90 «Türkmen galalary hakynda rowaýatlar» kitabyndan alyndy. «Miras» merkezi, 2004–176 s. Jogapkär redaktorlar Hramow W. M., Bekiyew Ä.R., Aşyrow A.A.

Ata synagy

Gözli ata bir gün özüne: «Gel-aý, men şu oglanlaryň akylyny bir synap göreýin. Bular nähili adamlar bolup ýetişipdirler» diýip gündiziň günortany daşarda ýalaňaçlanyp ýatyberipdir. Onuň ogullary Nur, Omar we Ybraýym bu wagt öýde ýok ekeni. Uklap ýatan bolup, gözünü ýumup ýatan Gözli ata ýanyna ýetip gelen kiçi ogluny görmediksiräp ýatyberipdir. Ogly kakasynyň bolup ýatyşyny görüp, elini çarpyp gülmäge başlapdyr. Şol wagtam aňyrdan ýetip gelen ortanjy ogly näme gülýärsiň, gowusy onuň üstüni ýapaly diýen we öz geými bilen kakasynyň üstüni ýapan. Öýe ýetip gelýän uly ogly kakasynyň bolup ýatyşyny hem doganlarynyň bolup durşuny görüp: «Kakam günüň aşagynda ýatyr, ony öýe salsaňyz bolmadymy» diýip, kakasyny göterip öýe salan. Öýe girenlerinden soň Gözli

ata ogullaryny ýanyna çagyryp uly ogluna: «Tüweleme, balam, sen il ogly bolarsyň. Aga-gara düşüngiç bolupsyň» diýýär. Ortanjy ogluna: «Oglum, senem abraýyňy ýygnap biljek weli entek sowadyň ýetmändir» diýen. Kiçi ogluna garap: «Sen bi-baş bolup ýetişpsiň. Sen ulalansoň agalaryňdan aýra gidersiň» diýen. Aýdyşy ýaly kiçi ogly Ybraýymyň (Ybyk atanyň) nesli Eýran welaýatynda ýaşaýarlar.

*Gözli Ata kitabyndan alyndy. «Ruh» 1995 sah 60.
Awtor Sabyr Orazguly ogly, Gözel Sarly gyzy.*

Ýol ýitse-de ýorgam ýitmesin

Gözli atanyň üç oglundan başga-da Aýsuluw we Akbibi atly gyzlary bolan. Ol öz gyzlaryny ogullary ýaly gaty gowy görükdir. Olaryň hersiniň mert, batyr, halk ogly bolup ýetişmeginiň arzuwynda bolupdyr. Onuň arzuwlary hasyl hem bolupdyr, Gözli ata bir gün gyzy Akbibi bilen mallaryny suwa ýakmak üçin gum içindäki guýularyň birine ugrapdyrlar. Bular guýudan suw çekmek üçin düýeleriniň başyna gowany orap, suw çykarmaga başlapdyrlar. Gowa suwdan dolup, onuň başyny çekýän düýe guýa gelende gowadaky suwdan içmekçi bolup, guýa has golaý gelýär we onuň iki aýagy guýyň içine gidýär. Gözli atanyň ony çykarjak bolup, gyzy bilen eden synanyşyklary başa barmanyndan soň ol kömek soramak üçin oba gaýdýar. Şol wagt goňşy obada toý bolýan eken. Şol toýa barýan pälwan ýigit bu ýerden guýynyň barlygyny görüp, suw içmäge sowulýar. Şol wagt guýyň başyn-da aýal maşgalanyň duranlygyny görüp, onuň ýanyna barmagy edepsizlik hasaplap, öz ýoluna gidibermekçi bolanda, ýaňky gyz ondan aýak çekmegini soraýar, ýigit yzyna öwrülýär we iki aýagy guýa giden düýäni görüp ýagdaýa düşünýär. Ol haý diýmän atdan düşüp, düýäniň aşagyndan gollaryny geçirýärde bat bilen çekýär. Düýe janawar honda düşýär. Gyz bolsa onuň pälwanlygyna haýran galýar. Pälwan ýigit özüniň goňşy obadaky toýa barýandygyny aýdyp, gyzyň gowasyndan suw içip ýola düşýär. Zordan «Taňryýalka» aýtmaga ýetişen gyz onuň yzyndan seredip, galýar. Birhaýukdan soň kakasy ýanyna birnäçe adam alyp gelýär we öz düýesiniň guýyň töweregin-

de otlap ýörenini görüp, haýran galýar. Gyzy kakasyna bolan zatlary birin-birin gürrüň berýär. Gözli ata-da şol goňşy obadaky toýa barýar we pälwany tapyp alýar. Soň märekäniň önünde onuň ýagşylygyny aýdyp, bu ýigit maňa uly ýagşylyk etdi. Özi-de pälwan, mert hem batyr ýigit eken. Men munuň ýagşylygy üçin don bersem tozar, mal bersem tezer. Gowusy men muňa «ýol ýitse-de ýordam ýitmesin» diýlenini edip, öz gyzym Akbibini bagyşlaýaryn diýýär. Aýdyşy ýaly-da gyzy bilen pälwan ýigide toý tutup, nika gyýyp berýär. Bu ýigit bolsa gerkezleriň pälwany, olaryň soňky nesilbaşsý Gerkez Gäbe bolmaly. (Gerkez onuň ady bolup, Gäbe daýawlygy üçin dakylan lakamy bolmaly). Gerkezleriň ata taýpasyna daýy-ýegen diýmekleri hem şondandyr.

* * *

Gözli atanyň ikinji gyzy Aýsuluwyň ykbaly hem doganyňka çalymdaş. Ýöne durmuşda her hili wakalar bolup geçýär, ähbetin. Günleriň birinde Gözli atanyň aýaly Aksil ene agyr keselleýär, «sary» getirýär. Tebipler oňa sary maýanyň süýdüni içirmelidigini aýdýarlar. Şol zamanda goňşy obada ýaşayan Sary atly bir baý adam bolupdyr. Onuň gapysynda goşa-goşa maýalary bar eken. Gözli ata aýalyna derman boljak diýenleri üçin ogullarynyň birini Sary baýa dilege iberýär. Oglan baryp ejesiniň ýaramaýanlygyny, özünü bolsa kakasy Gözli atanyň ibereendigini, ejesine sary maýanyň süýdüniň dermanlygyny aýdyp, wagtlaýyn maýalarynyň birini sagyna bermegini soraýar. Sary baý gapysyndaky maýalardan 6–7 sanysynyň başyny çatýar-da oglanyň eline tutdurýar. «Bar ejeňe derman bolsun!» diýip ýola salýar. Gözli ata bolsa oglunyň bir düýä derek 6–7 sany maýany iýdip gelýänini görüp haýran galýar we «Sary baýa är işini bitirdi. Munuň öwezini men neneň dolsamkam. Munuň deregini zat bilen dolup bolmaz, men gowusy muňa sylag-serpaý bermän, önelge bereýin» diýýär we gyzy Aýsuluwy oňa nikalap berýär. Şeýdibem onuň ýagşylygyny ýerine salýar. Sary baý bolsa häzirki ärsarylaryň nesilbaşsý, Gözli atanyň giýewsi bolmaly. Ärsarylaryň taýpa ady bolsa Sary baýyň «är» işini bitirip alan adyndan we onuň adynyň önüne goşulyp ulanmagyndan gelip çykyppdyr diýen gürrüňlerem bar.

Ertekiler

Türkmen halk döredijiliginiň epik žanrynyň il içinde iň köp ýaýran görnüşleriniň biri ertekilerdir. Ertekiler täsin wakalara baý we çuň mazmunly bolýarlar. Olarda erkana, eşretli durmuş, adamkärçilik, ynsan mertebesi, ertirki ýaşayşy hakdaky süýji arzuwlaryň hasyl bolmagy ugrunda halkyň alyp baran göreşleri dürli formalarda çeper beýan edilýär.

Ertekiler häsiýeti taýyndan üç topara bölünýär:

1. Durmuşy ertekiler. Bu topara girýän ertekiler ýaşayşy-da bolup biläýjek wakalary, galapyn, dogruçyl açyp görkezýär. Olaryň gahrymanlary – adamlar. Sosial gatлага degişli-digi taýyndan adamlar barlylar we ýoksullar diýip topara bölünýärler, olaryň arasyndaky garşylyk durmuşy wakalaryň üsti bilen suratlandyrylýar. Olar, köplenç, çarwaçylyk, maldarçylyk, senetçilik, il-güni, watany, topragy zähmeti söýmek, adalaty hormatlamak, barly adamlaryň açgözlüligi, ahlaksyzlylygyny tankytlamak ýaly meselelere bagyşlanandyr. «Ýakma – bişersiň, gazma düşersiň», «Üç doganyň talaban durşy», «Garybyň çerkeze gidişi», «Akyllý aýat», «Akyllý daýhan» ýaly ertekileri ýatlatmak bolar. Durmuşy ertekilerde-de, belli derejede, allegorik obrazlar, fantastika (jadyly) duş gelýär. Ýöne olar belli bir möçberde we durmuş hakykatynyň çäginden çykmaýan serhetdir. Durmuşy ertekileriň sýužeti ýaýrawly, dartygynly, kompozisiýasy çylşyrymly bolýar.

Akyllý daýhan

Gadym wagtda Sapa diýen daýhan bar eken. Bu oglan ekýän ekinlerine örän yhlas bilen sereder eken, şonuň üçin onuň her ýylky alýan hasyly ýere-göge sygmazmyşyn. Ol örän sap ýürekli eken, hiç kimiň zadyna göz gyzdymaýan eken.

Günlerde bir gün Sapa ekinlerini suwaryp ýörkä, ýap bilen bir gyzył alma akyp gelipdir. Daýhan oglan almany suwdan alyp, ýarysyny iýýär. Ol birdenkä: – Be, bu näme boldugy boldy, men bu almanyň eýesinden soraman, ondan rugsat al-

man, munuň ýarysyny iýäýdim-le – diýip pikir edipdir. Ony Sapa bideplik saýypdyr we bu almanyň ýarysyny iýenine gynanyp, onuň eýesini razy etmek üçin, almanyň akyp gelen ugruna tarap ýabyň boýy bilen gidipdir. Sapa az ýöräp, köp ýöräp, bir bagbanyň üstünden barypdyr. Görse, saçy sakgaly ap-ak bir bagban gezip ýör eken. Oglan bu adam bilen saglyk-amanlyk soraşyp, elindäki ýarty almany görkezip:

– Agam, şu alma seniň bagyňdan dälmi? – diýip sorapdyr.

Ýaşuly alma seredip:

– Ýok, inim, bu alma meniň bagymyň miwesinden däl, menden beýlede meniň agamyň bagy bardyr, bu alma, belki, şonuňkydandyr, şoňy görkez – diýýär.

Sapa ýene-de ýabyň boýy bilen gidiberipdir, ahyry ýene öňünden bir uly bag-bakjalyk çykypdyr. Görse, bagyň içinde saç-sakgaly mäş-bürünç bolan bir bagban suw tutup ýör eken.

Sapa bu adam bilen saglyk-amanlyk soraşyp:

– Agam, şu alma seniň bagyňdan dälmi? – diýip soran.

Ýaşuly bu almany görüpdir-de:

– Ýok, bu alma meniň bagymdan däl, beýlede meniň agamyň bagy bardyr, belki, şonuň bagyndandyr – diýipdir.

Bu oglan ýene-de ýabyň boýuny syryp gidiberipdir, ahyry öňünden bir uly baglyk çykypdyr. Munuň hem içinde saçy, sakgaly kömür ýaly hüýt gara bir adam ýer depip ýören eken.

Sapa bu adamyň ýanyna gelip, saglyk-amanlyk soraşýar-da, elindäki almasyny görkezip:

– Agam, şu alma seniň bagyňdan-a däl-dir-dä? – diýip sorapdyr.

Bu adam alma seredip:

– Hawa, bu alma meniň bagymdan – diýipdir.

Sapa:

– Seniň bagyňdan bolsa, men pylan ýerde suwuň gyrasynda otyrkam, şu alma suw bilen akyp geldi. Menem şuny suwdan aldym-da, birden bilmän, ýarysyny iýäýipdirin. Sen, agam şu almaň üçin näme alsaň al-da, menden razy bol – diýip, töwella edipdir. Onda bu adam:

– Ýok, men bu alma üçin, hiç bir zat aljak-da däl, razy hem boljak däl – diýen.

Sapa:

– Agam jan, men hem seniň ýaly daýhançylyk edýärim, hemişe öz hakyma kaýyldyryn, şu gezek bu almanyň ýarysyny bilmän, birden iýipdirin. Indi sen pul diýseň, pul bereýin, däne diýseň, däne bereýin, başga zat diýseň, başga zat bereýin ýa-da gapymda hyzmat et diýseň, gapyňda hyzmat edeýin, ýöne sen şu almaň ýaryny iýenim üçin razy bol – diýen.

Onda-da bagban razy bolmandyr.

Sapa bu adama köp ýalbarypdyr.

Ahyry ol adam:

– Onda sen, ýagşy ýigit, hol tamda meniň bir gyzym bar, onuň gözi kör, gulagy ker, dili lal, aýagy, eli ýok, şony özüňe aýal edip alsaň, razy bolaýyn – diýipdir.

Sapa:

– Bolýar, men şindiz öýlenmedik bir oglan, men seniň şol gyzyňy hem alaýyn, ýöne sen şu almaň üçin razy bolsaň bolýar – diýipdir.

Onda ol bagban adam:

– Halha, hol tamdadyr, baryber – diýen. Bu oglan bu tamy açyp, içine girip görse, bir owadan gyz uklap ýatan. Bu oglan içinden: «Alla janlarym, men bu tama ýalňysyp giräýdimmikäm, bu gyz bagbanyň salgy berşi ýaly bolmady-la» diýen. Sapa bagbanyň ýanyna baryp:

– How, agam, bu gyz seniň aýdyşyň ýaly bolmady-la ýa-da men ol tama ýalňys girdimmikäm? – diýipdir.

Bagban:

– Ýok, sen ýalňysan dälsiň, meniň aýdýan gyzym hem edil şol bolmaly – diýen.

Sapa:

– Onda näme bu gyzyň gözi kör, gulagy ker, dili lal, aýagy ýok, eli ýok, ýöne bir tokga etdir diýdiň – diýip soraýar.

Bagban:

– Dogry, şeýledir: gözi kör diýenim, ol kitabyň hatyndan başga zat görmeýär, hemişe şoňa seredip otyr. Gulagy ker diýenim, ol şol okaýan zadyndan başga zady eşitmeýär. Dili lal diýenim, ol hemişe şol kitap bilen sözleşip otyr. Eli

ýok diýenim, onuň elinde mydama kitap, onuň eli başga zat tutmaýar. Aýagy ýok diýenim, ol bolar-bolmaz ýerde görnüp ýörenok – diýen.

Sapa:

– Boldy, indi düşündim, ýöne men ýene bir zat sorajak, ol-da men şu almanyň eýesini gözläp gelyärkäm, öňümden bir bag çykdy, onuň bir bagbany bar eken, saçy, sakgaly çuw ak eken. Ol: «Beýlede meniň bir agam bardyr, şonuň bagyndan bolaýmasa, meniň bagymdan däl» diýdi. Men onuň ýanyna gelip görsem, onuň saç-sakgaly ol inisiniňki ýaly bolman, ýaňy mäs-bürünç bolupdyr. Ol hem: «Bu alma meniň bagymdan däl, belki bu şonuň bagyndandyr» diýdi. Ine, indem seniň ýanyňa geldim. Seniň saç-sakgalyňda ýekeje ak hem ýok. Bu nämäniň nyşany we näme üçin beýle? – diýen.

Onda ol adam:

– Dogry, şol birinji gören bagbanyň biziň kiçi inimiz. Ol öz aýaly bilen birneme agzalarak ýaşaýar, şonuň üçin saç-sakgaly agaryp, zehini köp ýanýar. Ikinji göreniň biziň ortanjy doganymyz. Ol maşgalasy bilen kiçi doganymyza garanda go-wurak ýaşaýar. Şonuň üçin onuň saç-sakgaly ýaňy mäs-bürünç bolandyr. Ynha, men iň ulusy, biziň maşgalamyzda agzalalyk diýen zat bolmaz, bizde mydama bahar-ýaz, şonuň üçin men garramaýaryn, gaýtam, gün geldikçe ýigdelýärim – diýen.

Sapa bu bagbanyň aýdanlaryna haýran galypdyr, alma üçin ol bagbany razy edip, hoşlaşyp, hälki owadan gyzy hem özi bilen alyp gaýdypdyr. Öýlerine gelip, uly toý berip, bu gyz bilen döwran sürmäge başlapdyr.

Aý geçýär, gün geçýär, bularyň bir ogly bolýar. Bu oglan ýuwaş hem akyllý ekeni. Ol ýedi ýaşyna ýetýär. Onuň hiç kim bilen işi ýok. Bularyň bir garry baba goňşusy bar eken. Ol öwünjeňräk ekeni.

Ol garry:

– Menden akyllý adam şindi dünýä inen däldir – diýer eken.

Günlerde bir gün ýaňky baba ýer gazyp durka, bir agzy berk bagly sandyk çykypdyr. Baba munuň içinde gyzyl bar bolaýmasyn diýip, derrew onuň agzyny açyp barlamak bilen

bolýar. Sandygy açsa, içinden bir inçejik ýylan çykyp, babanyň boýnuna çolaşypdyr. Öň howa görmän, azap ýamanyny gören ýylan täze howa çykan badyna ýognalyp, uly ýylan bolanmyş.

Baba:

– Ýylan, men seni sandykdan çykardym, ýagşylyk etdim, indi sen meni bogup öldürip barýarsyň, heý, ýagşylyga-da bir ýamanlyk bolarmy? – diýen.

Ýylan:

– Elbetde, ýagşylyga ýamanlyk bolar, ynanmasaň, kimden sorasaň, soraber. Ýogsamam, sen meni sandykdan çykaryp, ýagşylyk eden hem bolsaň, seni bogup öldürjek – diýipdir.

Şundan soň, ýylan bilen ýaňky baba ýagşylyga ýamanlyk bardygyny haýwandan, ösümlükden, adamdan soramagy makul bilipdir. Bu ikisi gidip barýarka öňlerinden bir süri düýe çykýar. Iň zyndan barýan düýeden boýny ýylanly baba:

– Düýe eý düýe, heý ýagşylyga ýamanlyk bolarmy? – diýip soran.

Düýe:

– Hawa, ýagşylyga ýamanlyk, elbetde, bolar. Hol, barýan düýeleriň hemmesi meniň neslim, men eýäme şunça mal öndürüp berdim, indi ol meni garrapdyr diýip, öldürjek bolýar. Ynha, bu ýagşylyga ýamanlyk bolman, näme bolýar? – diýipdir.

Ýylan:

– Gördüňmi?! – diýip, babanyň boýnunda gülüp hezil edipdir. Bu baba ýene gidip barýarka, öňünden uly bir guran tut agajy çykypdyr. Baba bu tuduň ýanyna baryp:

– Eý, tut agajy, sen örän köp ýaşapsyň, ençeme çarşenbäni başyňdan geçiripsiň, sen köp zat bilýänsiň, heý, ýagşylyga ýamanlyk bolarmy? – diýipdir.

Tut agajy:

– Hawa, ýagşylyga ýamanlyk bolar, ynha, men eýäme birnäçe ýyl goýy kölege boldum, köp-köp ýüpek aldy, satyp baý boldy. Indi men guradym. Ol meni kesip, odun edip ýakjakmyş. Ine, bu ýagşylyga ýamanlyk bolar – diýipdir.

Bular gidip barýarkalar, öňlerinden bir topar oýnap ýören oglan çykypdyr. Bular babanyň boýnundaky ýylany görüp

gaçypdyrlar. Emma bir oglanjyk gaçman durupdyr. Bu şol Sapanyň akylyly ogly eken. Baba bu oglanyň ýanyna gelip:

– Oglum, heý, ýagşylyga ýamanlyk bolarmy? – diýip sorapdyr.

Oglan:

– Eý, baba, ýagşylyga ýamanlygyň bar bolsa, bu boýnuňdaky ýylan näme? – diýen.

Baba:

– Ynha, men ýer gazyp ýörkäm, şu sandyk çykdy, men hem pul barmyka diýip açdym weli, şu ýylan içinden çykyp, meniň boýnuma çolaşdy. Indi seni bogup öldürjek, diýip boýnumdan asylyp ýatyşy – diýen.

– Baý, baba, ýalan sözlediň-ow... Heý, şeýle uly ýylanam şunuň ýaly kiçijik sandyga sygarmy? Beýle ýalan sözlemek bolmaz – diýipdir.

Baba:

– Ýok, ýalan däl, bu ýylan şu kiçijik sandykdan çykdy – diýen.

Oglan ýylana ýüzlenip:

– Ýylan, sen şu uly göwräň bilen şu kiçijik sandyga sygdyňmy? – diýip sorapdyr.

Ýylan:

– Hawa, sygdym, näme sygman – diýen.

Oglan:

– Aý, goý-a, ýylanam ýalan sözlär ekeni, heý, şeýle uly ýylanam şunuň ýaly sandyjaga sygarmy? – diýipdir.

Ýylan:

– Ynha, sygşymy göräý – diýip, babanyň boýnundan ýere düşüp, içindäki ýelini goýberip, inçejik ýylan bolup, sandyga giripdir-de, kellesini salmandyr.

Oglan:

– Kelläň syganok ahyry – diýipdir.

Ýylan:

– Ynha, sygmaýamy? – diýip, kellesini hem salypdyr weli, oglan sandygyň agzyny derrew ýapypdyr we berk gulplapdyrda:

– Baba, sen bu sandygy owal goýupmydyň? «Goýmadygyňy göterme» diýip eşitmänmidiň näme? Bar, nireden getiren bolsaň, şol ýerde hem goý! – diýen.

Baba oglanyň paýhasyna geň galypdyr. Oňa köp minnetdar bolup, sandygy alan ýerinde gömükdir.

2. Fantastik (jadyly) erkeler.

Fantastiki erkeleriň hem baş gahrymanlary adamdyr. Ýöne ol gahryman adatdan daşary güýçlere eýe, fantastik häsiýetde bolýarlar. Olar adatdan daşary fantastik güýçler bilen söweşmeli bolýandyklary üçin, şeýle sypatlarda suratlandyrylypdyr. Fantastik gahrymanlar döw, ýer, aždahalar, jadygöýler bilen çaknyşýarlar, tebigat hadysalarynyň, ýyrtyjy haýwanlarynyň garşysyna göreşýärler.

Fantastik alamatlar bu topar erkeleriň hemmesinde deň derejede däldir. Käbir erteki boýdan-başa fantastik häsiýetli, käbir erkeleriniň sýužetinde hyýaly wakalar belli möçberi eýeleýär. Olarda hakykatyň alamatlary köp orun alýar. «Ak-pamyk», «Ýartygulak», «Mämmetjan», «Ýylan baý», «Esen», «Şazada we onuň taýy», «Patyşanyň üç ogly», Ejekejan», «Hudaýberdi gorkak» ýaly fantastik erkelerde dürli meseleler gozgalýar. Olaryň baş gahrymanlary hem kesp-käri we sosial gatlag degişlilik taýyndan dürli-dürlüdür. Olaryň hemmesine mahsus bolan bir häsiýet – erkeleri soňunda baş gahryman – Adam ýeňiji bolup çykýar. Fantastik (jadyly) erkeler geň-enaýy wakalara baý, olaryň kompozision gurluşy durmuşy erkelerdäkiden hem çylşyrymlydyr.

Öwez ýalta

Gadym eýýamde bir garyp bar eken, onuň Öwez diýen bir ogly bar eken. Bu oglan öýden daşaryk hem çykman, atenesiniň gajanjyny iýip ýatan eken. Şeýdip, bu oglan on sekiz ýaşyna çenli elini sowuk suwa degirmän gezipdir.

Ol öýden çykman ýatanson, il oňa «Öwez ýalta» diýip at dakypdyr. Ahyrsoňunda Öwez il-günüň gyjalatyna çydaman, «Be, men hem adam, hemme kişi zähmet çekýär, işleýär, meniň hem beýdip ýatmagym bolýan zat däl» diýip, içini gep-

ledipdir. Şundan soň, Öwez ýalta söwdagärleriň kerwenlerine goşulyp, başga bir şähere gazanç etmäge ugraýar. Öwez kerwenler bilen az ýöräp, köp ýöräp, bir şähere baryp ýetýär. Ol gün dem-dynjyny alyp, ertir bazara talap gözläp çykypdyr welin, bir söwdagär:

– Kim maňa talaban dursa, her aýyna haram pul islese, müň teňne, halal pul islese, bir teňne berjek! Kim talaban dursa gelibersin! – diýip ýörmüş. Öwez bu söwdagäriň ýanyna baryp, halal puldan bir teňnä günlükçi durýar. Öwez bu söwdagäriňkide bir aý işläp, bir teňne alýar. Öwez:

– Oba gidýän kim bar, kim ýokka – diýip, bazara barýar. Bazara barsa, bir kerwen oba gidýär eken. Ol gazanan bir teňnesine aňry-bäri alyp, öýlerine ibermekçi bolup, dukandan-dukana aýlanýar. Emma bir teňnä düşýän hiç zat tapman, ahyry oňa bir pişik alýar. Ony tanyş adamlaryndan öýlerine iberýär. Kerwenbaşy Öweziň bu pişigini torba salyp, oba alyp gaýdýar. Öwez bolsa ýene-de öňki ýerinde işläberýär.

Kerwen birnäçe menzil ýol ýöränden soň, bir oba ýetip, şol ýerde dem-dynç almaga düşýär. Bu obada şeýle bir syçan köp eken, heý, aýdyp-diýer ýaly däl, asyl bularyň naharyna hem düşüp barýan eken. Ol obanyň adamlary kerwenbaşydan bu pişigi aljak bolup, köp ýalbarýarlar. Emma kerwenbaşy:

– Bu pişik meniň özümiňki däl, amanat, biri öýümize elt diýip iberdi – diýen.

Ondan soň, obanyň ýaşululary ýygnanyşyp:

– How, pişigi salyp gelýän torbaňy gyzylndan dolduryp bereli, ýöne sen şu pişigi bize goýup git – diýipdirler.

Şundan soň kerwenbaşy pişigi bulara berip, onuň torbasyny gyzylndan dolduryp, Öwezleriň öýlerine eltip beripdir.

Öwez ýene-de bir aý işläp, bir teňne gazanypdyr. Ojagaz puluna-da bir zat alyp, öýlerine ibermek üçin bazara barypdyr, emma amatly zat tapmandyr. Ahyry şol aýlanyp ýörşüne ojagaz teňnesine bir it alýar. Ony hem öýlerine ugratmakçy bolup, obalaryna gidýän adam gözläp, ýola çykyp garaşyp ýatýar. Öwez ertir irden turup görse, daşynda ullakan bir aždarha aýlanyp ýatyr eken.

– Eý oglan, men aźdarhalaryň patyşasynyň ýalňyz ogly. Meniň kakamdan öýkeläp gaýdanyma köp wagt boldy. Indi sen meni kakam bilen ýaraşdyrsaň, maksadyňa ýetersiň, ýogsamam, men seni ýuwudaryn – diýen.

Öwez bu aźdarhadan gorkusyna näme etjegini bilmän:

– Bolýar, men seni ataň bilen ýaraşdyraýyn – diýip, onuň yzyna düşüp gidiberen.

Bular birnäçe menzil ýol ýöränlerinden soň, ol aźdarha Öweze:

– Ýolda barýarkak, önümizden uly ýylanlar çykar welin, sen olardan gorkmagyn, meniň bar ýerimde, olar saňa zat diýip bilmezler. ýöne sen meni kakam bilen ýaraşdyrjak bol. Şu işi bitireniňden soň, kakam senden «Näme möhümiň bar?» diýip sorasa, onuň bir ýüzügi bardyr şony dilegin, ol ýüzük näme diýseň bitirer, başga her zat berse hem almagyn – diýip tabşyran. Bular ep-esli ýöränlerinden soň, uly-uly aźdarhalar «Patyşanyň ogly gelyär» diýip, bularyň önlerinden çykýarlar. Bular patyşanyň ýanyna baryp, edep-tagzym bilen saglyk-esenlik soraşýarlar. Ondan soň Öwez gürrüňe başlaýar:

– Eý, patyşam, sen giden bir ýurduň patyşasy bolup otyrsyň, sen näme üçin ýeke ogluň bilen öýkeleşýärsiň? Bu boluş patyşalara gelişýän zat däl, gaýtam, kim öýkeleşse, şolary hem patyşalar ýaraşdyrmaly – diýipdir welin, ol derrew ogly bilen ýaraşmak bilen boluberipdir.

Şeýdip Öwez aźdarhany öz ogly bilen ýaraşdyrýar. Patyşa we onuň ogly muňa begenip, üç gije-gündiz toý berýär. Birnäçe gün hormat-hezzet görenden soň, Öwez yzyna öwrüljek bolanynda patyşa oňa garap:

– Sen maňa köp ýagşylyk etdiň, şonuň üçin men hem saňa bir ýagşylyk edeyin, sen menden näme isleseň dile – diýýär.

Öwez:

– Maňa saglygyň gerek, başga zat gerek däl, ýöne sende bir ýüzük barmyş, şony berseň – diýen.

Patyşa Öweziň ýüzügi dilänine köp gamgyn bolýar, ahyry özüne nähili agyr düşse-de, ony Öweze berýär. Öwez aźdarhalar bilen hoşlaşyp öýüne gelyär. Başyndan geçirenlerini

ene-atasyna gürrüň edip berýär. Öwez ýüzüğine buýrup, özüniň sol satylan pişigini-de getiren. Ondan soň ejesini patyşanyň gyzyna söz aýdyjy ibermekçi bolýar. Ol şäheriň patyşasy birehim, ejize ganym eken. Öweziň ejesi sawçy bolup, patyşanyň ýanyna barmaga gorkýar. Emma Öweziň:

– Bar, näçe galyň sorasa aşagyndan çykarys – diýip, irgin-siz ýalbarmagy ony yrды.

Patyşanyň gyzyna başga-da hyrydar köpdi, emma patyşa ummasyz zadyň adyny tutansoň, oňa hiç kim ýürek edip bilmeýärdi.

Öweziň ejesi hem gorka-ürke patyşanyň ýanyna baryp, oňa öz habaryny aýdýar welin, patyşanyň muňa gahary gelipdir. Özüniň gyzyna bir garybyň sawçy bolup gelenine hum ýaly çişipdir. Dolanyp gelmesin-le diýip, gyzynyň bahasyny ummadan çykarypdyr:

– Ertir irden turamda, daşy gyzyldan gala bolmaly, ol galanyň her burçunda gyzyldan bir tam, onuň biriniň içi tomus we biriniň içi gys bolmaly, şu şerti ýerine ýetiren gyzy alar, bolmasa-da janyndan umydyňy üzmeli bolar – diýen.

Öweziň ejesi patyşanyň samran zatlaryny eşidip, ýüregi ýarylan ýaly bolup, öýüne gelipdir.

Öwez:

– Ýeri, eje, gurtmuň tilki? – diýip sorapdyr.

Ejesi:

– Wah, seniň gurt-tilkiň bar bol-a, patyşa şeýle bir galyň saldy, asla ony üzer ýaly däl! Bardy-geldi, şo zatlaryň hötdesinden gelip bilmesen, baryňyzy gyraryn diýdi – diýip zeýrendi.

Öwez:

– Eje, sen zady gaýgy etme, patyşa bize hiç zadam edip bilmez, gaýtam, biz patyşany ýok ederis. Ynha, häziriň özünde patyşanyň ol diýen zatlaryny artykmajy bilen ýerine ýetireris – diýip, ýüzüğine buýurýar welin, edil diýşi ýaly bolan.

Öwez patyşanyň gyzyny getirip, ýedi gije-gündiz toý-tomaşa berip, halkyň önünde giň saçak ýazypdyr. Patyşa bu işe haýran galyp:

– Alla janlarym, bu nähili iş boldy, üç-dört patyşanyň zady hem meniň salgydyma ýetmeýärdi, indi, gel-gel, meniň

gyzyny it urup, ýerde galan bir garyp aldy, munuň bir emmasy bardyr – diýip, köp pikir edipdir. Patyşanyň gyzy kakasynyň gylygyna belet eken. Ol öz ärine:

– «Iki goçuň kellesi bir gazanda gaýnamaz» diýenleridir, indi kakam saňa gün bermez, ol «Bu meniň gyzyny nähili gudrat bilen aldyka?» diýer-de, şu zyýna düşer ýörer. Ol bize rahat ýaşamaga hem ýol bermez. In gowusy, biz derýanyň aňry ýüzüne geçeli-de ýaşabereli – diýen.

Öwez aýalyňa gulak salyp, pişigini, itini alyp, ýüzüğine buýrup, derýanyň gaýrasyna geçip ýaşamaga başlaýar. Patyşa Öwezde şeýle bir gudratly ýüzügiň bardygyny eşidýär. Ol «Şol ýüzügi kim alyp gelse, boýy bilen gyzyl berjek» diýip, jar çekdiripdir. Muny bir garry kempir eşidip:

– Meni derýanyň aňrysyna geçirseňiz, bir synanyp göreýin – diýen. Patyşa bu kempiri derýadan aňry geçirmegi adamlaryna buýurýar, ony derrew aňrysyna taşlaýarlar. Kempir derýanyň kenarynda, Öweziň öýüniň golaýynda hykgy-çokgy eden bolup ýatyrmyş. Birwagtdan soň munuň üstünden Öwez gelip:

– Ýeri, mama, sen näme bu ýerde aglap otyrsyň? – diýip sorýar.

Kempir:

– Wah, balam, men aglamam, kim aglasyn, meni ekläp oturan ýekeje çagam bardy, ony-da patyşanyň adamlary öldürüp, özümi hem derýanyň şu tarapyna taşladylar, indi men niräk gitjegimi hem bilemok – diýip, aglasy gelmese-de, gözüne tüýkülik çalyň, ýalandan aglan bolup otyrmyş.

Öwez:

– Mama, ýör, onda bizde boluber, meniň gelnimiň ojuk-bujuk işine kömekleşersiň, baryber, ol içim gysýar diýip ýör. Seniň ýaly garry bolsa, kem däl – diýen.

Garry Öweziň öýünde birnäçe gün bolýar. Olar bilen mazaly öwrenişýär. Öwez her gün awa gidýär eken. Günlerde bir gün kempir Öweziň gelnine:

– Seni äriň gowy görenok. Saňa ol janyny hem ynananok. Eger ol seni oňat görýän bolsa, saňa janyny ynanýan bolsa, onda şol oňat ýüzüginini saňa sakladardy – diýip, ýaş gelniň ýüregini çişirdi.

Öwez agşam awdan gelende aýaly:

– Sen şol ýüzügiňi maňa dakynmaga ber – diýen.

Öwez ýüzügi berýär-de:

– Ýöne berk saklagyn – diýip tabşyrýar.

Ol ertesi ýene awa gidýär. Kempir gelniň elinde ýüzügi görüp:

– Men, ynha, suw gyzdyaýyn, sen suwa düş. Seniň ýaly gelin örän arassa gezmelidir – diýip, suw gyzdymaga başlaýar.

Suw taýýar bolandan soň, gelin ýüzügi elinden aýyrýar-da, ýorganyň arasynda goýýar. Bu zatlary kempir görüp duran eken.

Näme, onuň şol ýüzükden başga işi barmy?

Gelin ýüzügiň ýanyndan aýrylan badyna, kempir towsup, ýüzügi garbap alýar, ony barmagyna dakýar-da:

– Ýa, keramatly ýüzük, Öwezi şu sagat öldür, gelnini ölüm pillesinde et, meni patyşanyň ýanyna aşyr – diýýär weli, edil aýdyşy ýaly bolanmyş. Melgun kempir ýüzügi barmagyndan çykaryp, patyşa berýär-de, onuň sylagyny alyp, öýüne baka ýelk ýasaýar. Öweziň iti bilen pişigi maslahat edip, ýaňky ýüzügi gözlemek üçin derýanyň ýakasyna gelen. It pişigi arkasyna alyp, derýadan geçirýär. Olar ýüzügiň patyşadadygyny aňypdyrlar. Pişik:

– It dost, sen köçede dur, men bir patyşanyň köşgüne girip barlaýyn – diýen. Şundan soň it razy bolup, pişik patyşanyň uklap ýatan öýüne dogry girip, oňa garap oturdyr. Patyşa ýüzügi diliniň aşagynda saklaýar eken. Pişik ony almagyň aladasyny edip otyrka, şol wagt birden bir syçan zomp edip çykýar. Muny pişik derrew tutagada:

– Patyşany asgyrtsañ, seni goýbereýin – diýen.

Syçan:

– Bolýar – diýip, guýrugyny ölläp, patyşanyň burnuna sokýar welin, patyşa gaty asgyrýar, ýüzük honda zyňlyp gidýär. Pişik haýdan-haý böküp, ýüzügi alyp gaçýar. Patyşa şol bada oýanyp:

– Waý, ýüzük gitdi! – diýip, şubela gygyrsa-da, hiç alaç bolmandyr.

Pişik bilen it ýüzügi alyp, derýanyň boýuna gelipdirler.

It:

– Pişik dost, sen ýüzügi maňa beräý – diýen.

Pişik:

– Ýok, it dost, sen ýolda agzyňdan derýa gaçyrarsyň, onsoň ony hiç tapyp bolmaz – diýen.

Pişik ýüzügi ite şubela bermejek bolsa-da, ahyry it alyp, agzynda gizläpdir. Ondan soň it pişigi arkasyna alyp, derýanyň aňry gyrasyna ýetip barýarka, agzynda ýüzük baryny ýadyndan çykaryp, dilini şalkyldadyp, suw içipdir weli, ýüzük suwa gaçypdyr, itiň ondan habary bolmandyr. Bular derýanyň gyrasyna çykypdyrlar.

Pişik:

– It dost, indi ýüzügi maňa beräý – diýen.

Itiň ýüzük güpbe ýadyna düşüp, agzyny barlasa, agzynda ýüzük ýok eken.

It:

– Pişik dost, ýüzük agzymda ýok-la, şol suw ičen ýerimde, derýa gaçypdyr öýdýän – diýen.

– Bela edipdir öýdýän, zäher edipdir öýdýän. Men saňa bermejek bolsam, sen etmediň, ähli azabymyz biderek boldy diýsene! Derýanyň suwuny döküp, düýbünü barlaly diýsek, güýjümüz ýetjek däl. Indi näme ederis? – diýip, pişik ite zeýrendi.

Ýüzügi ýitirenlerine bular köp gynandylar, gamgyn boldular, aglaşdylar.

It:

– Pişik dost, indi «Müň gaýgy bir iş bitirmez» diýenleri, ýör, iň gowusy, şu günler derýa-da birneme siňýär, şu gyradaky balyklaryň garnyny barlaly, belki taparys – diýen.

Bular şeýdip, derýanyň boýundan balyk çöpläp iýip ýörkärer, pişik bir balygyň içinden ýüzügi tapanypdyr. Pişik bilen it muňa begenip, «Yhlasa – myrat» diýenleri diýip, ýüzügi Öweziň aýalyna eltip berdiler. Ol-da:

– Özümi hem-de Öwezi sagaldyp, şu ýere getir – diýip, ýüzüge buýran weli, Öwez şol sagadyň özünde aýalynyň ýanyna gelipdir, aýaly hem oňat sagalypdyr. Bular dünýä täze inen ýaly bolýarlar. Öweziň gelni bolan wakany Öweze gürrüň

edip berýär. It bilen pişigiň ýüzügi alyp gelişlerini, ol garrynyň gara niýetini aýdýar.

Men dünýäde iň lezzetli zat öz zähmetiň bilen gazanylan zatdyr diýip, garrylardan köp eşidipdim. Şol gaty dogry aýdylan eken. Meniň hut öz zähmetim bilen gazanan bu it bilen pişigim bu gün bize gaty köp kömek etdi – diýip, Öwez pişikdir itine guwandy.

Soň bolsa:

– Eý, ýüzügim, patyşany, wezir-wekilleri, melgun kempiri bilen ýere ýegsan et. Enem-atamy hemme goş-golamlary bilen şu ýere göçürip getir – diýip, buýruk etdi. Yüzük onuň aýdyşyndanam beter ýerine ýetirdi. Soň bular uly toý tutdular. Il-halk Öwez bilen gelne köp alkyş okady. Dostlar-a şat, duşmanlaram mat boldular.

3. Haýwanlar hakdaky ertekiler.

Bu topar ertekileriň wakasy sada, möçberi gysga, kompozision gurluşy ýönekeý bolýar. Olaryň gahrymanlary haýwanlar. Haýwanlar hakyndaky ertekilere, galapyn, şular ýaly jandarlar gatnaşýar. Keýik, ýylan, serçe, garga, towşan, möjek, it, tazy, pil, horaz, şagal, at, gumry, tilki, ýolbars, geçi, goýun, öküz, düýe, eşek, ary, kepderi, gurbaga, ördek, içyan, pişik, syçan...Bularyň hersi bir gylyk-häsiýetde suratlandyrylýar. Bu obrazlaryň hersi adam gylyk-häsiýetlerini, hereketlerini ýatladýar. Mysal üçin, tilki aldawçy, mekir, ýoldaşyna hyýanat etmegi hiç zatça bilmeýän, bigaýrat şekilde berilýär. Tilki köplenç, il masgarasy bolýar. Eşek nalajedeýin, ýagşyynyň ýamanyň parhyny bilmeýän, nadan, gödek adamlaryň hereketlerini ýadyňa salýar. Garynja öz gününe kaýyl, zähmet çekip ýören, ýagşylyga ýagşylyk bilen jogap berýän obrazda ertekilere gatnaşýar.

Haýwanlaryň ertekilere gatnaşygy deň derejede däldir. Olaryň birnäçesi käbir ertekide duş gelse, birnäçesi köp ertekilerde hereket edýär. Köp duş gelyänler: şagal, tilki, möjek, towuk, geçi, goýun, eşek, ýolbars ýaly haýwanlardyr. Bu topar ertekilerde çaknyşyk, köplenç çöl haýwanlary bilen öý haýwanlarynyň arasynda bolup geçýär. Oý haýwanlary, galapyn ýeňiji bolup çykýar.

Ertekilere gatnaşýan haýwanlar öz aralarynda adam dilinde gepleşýär.

Ertekileriň üç görnüşiniň üçüsiniň-de tematikasy giň. Olarda durmuşyň dürli ugurlaryndan gürrüň edilýär. Birnäçesiniň gözgaýan meselesi döwrüň özgermegi bilen öz ähmiýetini ýitiripdir. Emma olaryň köpüsi şu günler hem öz güýjünde galyp gelýär. Şonuň üçin olar şu günler hem derwaýysdyr.

Ejekejan

Bir bar eken, bir ýok eken, bir adam bar eken. Onuň öňki aýalyndan galan bir gyzy bilen bir ogly bar eken. Gyzyynyň ady Ejekejan, oglunyň ady Baýmyrat eken.

Ol adamyň soňky alan aýaly bu çagalara görüplik edýär eken. Bir gün aýaly syrkaw bolan bolup, ärine:

– Sen şu ogluňdan geçseň, men ýagşy bolaryn – diýen.

Ol adam hernäçe etmejek bolsa-da, aýaly goýman, ony oglundan geçmäge razy eden. Olaryň ony ertir öldürjek diýen maslahatlaryny Ejekejan eşidipdir. Soňra Ejekejan:

– Jigim, şu gün biz gaçaly, ýogsam, seni öldürjekler – diýipdir.

Bular bir pikire gelip, bir ýerde oýnap otyrkalar, Baýmyrat Ejekejanyň daragyny alyp gaçypdyr. Ejekejanam onuň zyndan kowan bolupdyr. Şeýdip, ikisi-de gaçyp, çöl-beýewana çykyp gidipdirler. Az ýöräp, düz ýöräp, çöl ýöräp barýarkalar, ajygypsuwsap ysgynlary galmandyr.

Birwagt önlerinden çeşme çykypdyr. Baýmyrat suw içjek bolsa, Ejekejan:

– Jigim, bu suw guşlaryň suwudyr. Mundan içseň, guş bolarsyň – diýip, ony suw içmäge goýmandyr. Dem-dync alyp, ýene ýola düşüpdiler. Barýarkalar ýene çeşme çykypdyr. Baýmyrat ondan suw içjek bolsa, Ejekejan:

– Jigim, bu suw keýikleriň suwudyr. Mundan içseň, keýik bolarsyň – diýipdir. Baýmyrat gaty suwsany üçin, Ejekejana bildirmän, şol çeşmäniň başynda köwşüni galdyran bolup gidipdir. Birazajyk ýöränlerinden soň, Baýmyrat:

– Ejekejan, köwşüm suwuň başynda galaýypdyr – diýipdir.

Köwşi getirmäge Ejekejan gaýtjak bolsa-da etmän, Baýmyradyň özi gaýdypdyr. Suwuň başyna baryp, suwdan ýagşy ganyp, başyny göterse, keyige öwrülip duruberenmiş.

Baýmyrat keyik bolandan soň, her şahyna bir köwşüni ildirip, Ejekejanyň ýanyna gelipdir. Ejekejan aglap:

– Jigim, içme diýsem etmediň – diýip, jigisini yzyna tirkäp gidiberipdir. Barýarkalar önlerinden bir süri keyik çykýar. Keyikler Baýmyratdan gaçmandyrlar. Ol keyiklere goşulyp geziberipdir. Şol ýerde bir ullakan çynar bar eken. Üstüne ganatly guşdan başga zat çykyp bilmez ekeni. Ejekejan çynaryň ýanyna baryp, üstüne çykyp bilmän:

– Egil, çynarym, egil – diýipdir.

Çynar eglipdir welin, Ejekejan çynaryň üstüne çykyp, şonda yaşaberipdir. Keyik bolan Baýmyrat käwagt gelip, Ejekejany görüp gider ekeni. Bir gün şol ýurduň patyşasynyň ogly awa çykypdyr. Patyşanyň ogly bir keyigi kowalap, şol çynaryň üstünden gelipdir. Çynaryň düýbünden akýan suwy görüp, ondan atyny suwa ýakjak bolanda, aty suw içmän horkuryp durupdyr. Onsoň suwa seretse, suwuň ýüzünde bir gözəl gyzyň suraty görnüpdür. Patyşanyň ogly oňa geň galyp durka, ýanyndakylar ol gyzyň çynaryň üstüdedigini bilipdirler. Soňra patyşanyň ogly gyza garap:

– Eý, gyz, ynsmysyň ýa jynsmysyň? Gel, ýere düş – diýip, köp ýalbarypdyr. Emma gyz sesini çykarmandyr. Patyşanyň ogly ýanyndaky adamlary bilen her zat etseler-de, gyzy alyp bilmän, yzlaryna dolanypdyrlar.

Patyşanyň ogly atasynyň ýanyna baryp:

– Eý, ata, pylan çynaryň üstünde bir gyz gördüm, şeýle bir gözəl, salgyny berer ýaly däl. Emma şony alyp bilmedim – diýip arz eden.

Patyşa derrew pilli, paltaly, teşeli köp adamy oglunyň ýanyna goşup, şol çynary ýykmagy buýrupdyr. Bu adamlar baryp, çnary kesmäge başlapdyrlar. Birazajyk galanda erte keseris diýip ýatýarlar. Ertesi görseler, çynar öňküsi ýaly bitipdir. Soň ýene kesmäge başlaýarlar. Agşama çenli gutaryp bilmeýärler. Gije ýatyp, ertir görseler, ýene bitipdir. Çynar hem günde iki esse ýognapdyr.

Soňra bular yzlaryna gaýdýarlar. Gelip, patyşa arz edýärler.
Patyşa:

– Kim şol gyzy alyp berse, agramyna agram gyzyl berjek – diýip, jar çekdirýär.

Bir garry kempir gelip:

– Patyşahym, bir gara gazan, birki sany kirlän ak köýnek tapyp berseň, şol gyzy men alyp bereýin – diýýär. Patyşa derrew tapdyryp berýär.

Kempir çynaryň düýbüne gelip, gazany suwuň boýunda dünderipdir-de, üstüne suw guýup, geýimleri gazanyň garasyna süýkäberipdir.

Ejekejan ony çynaryň üstünden görüp:

– Eý, mama, geýimleriňi öňküsinden beter gara edýärsiň – diýipdir. Onda kempir:

– Gyzym, meniň gözüm görmeyär, özüň gelip öwredäý – diýipdir. Bu garrynyň bolşuna Ejekejanyň rehimi gelip:

– Egil, çynarym, egil – diýipdir.

Çynar eglipdir. Ejekejan düşüp, kempiriň geýimlerini ýuwup beripdir. Soňra kempir Ejekejanyň ýanyna gelip:

– Gyzym, eden işiňe taňryýalkasyn. Ýör şu ýerde meniň bir sandygym bar. Şondan garbanar ýaly al – diýipdir. Ejekejan etmejek bolsa-da, kempir goýman, sandygyň ýanyna getiripdir. Ejekejan sandygy açsa, içinden patyşanyň ogly çykyp, Ejekejany tutupdyr. Patyşanyň ogly özüni tanadyp, Ejekejany öýüne äkitjek bolupdyr. Onda Ejekejan:

– Meniň bir jigim bar, ol keýik suwuny içip, keýik boldy. Eger sen şony hem äkidip, tylladan ahyr, kümüşden köken edip saklasaň, seniň bilen gideýin – diýipdir.

Patyşanyň oglyrazy bolupdyr. Ejekejan bir depä çykyp, keýik jigisini çagyrypdyr. Ol gelenden soň, Ejekejan oňa hemme bolan işi aýdypdyr. Keýik hem muňarazy bolan. Şundan soň patyşanyň ogly Ejekejan bilen keýigi getiripdir. Keýige aýdylşy ýaly, tylladan ahyr salyp, kümüşden köken edip goýupdyr.

Ejekejany bolsa, toý edip, özi alypdyr. Ejekejanyň ýanyna Patma atly gynak hem beripdir. Aýdan-aý, günden-gün geçip, Ejekejan göwreli bolýar. Bir gün Patma derýa boýuna geým ýuwmaga gidende, Ejekejan hem bile gidipdir. Patma derýanyň

gyrasyna bir gazyk kakyp, oňa bir uzyn ýüp dakyp, bir ujuny bilegine baglap, derýa suwa düşüpdir.

Ejekejanam ony görüp, suwa düşesi gelen. Ol suwa düşende, Patma gazygy goparyp goýberipdir. Ejekejan suwa çümüp, derýanyň düýbüne gidiberýär.

Soňra Patma Ejekejanyň eşiklerini geýip, garnyna-da öz egin-eşigini baglap, Ejekejana meňzäp, öýlerine gelipdir. Patşanyň ogly onuň Patmadygyny bilmändir.

Olar şeýdip ýaşaberýärler.

Patmanyň kellesi kel ekeni. Onsoň ol gije hyrt-hyrt edip, kellesini gaşayarmyş. Şazada onuň näme iýýändigini sorapdyr. Ol bolsa keldigini bildirmejek bolup:

– Atam öyden getiren gowurgamy iýýän – diýip jogap beripdir. Onda şazada:

– Maňa-da ber-dä – diýipdir.

Patma: – Gutaraýdy-da – diýipdir.

Günleriň birinde keyik ertir bilen bularyň ýanyna gelip, bulara seredipdir. Keyik:

– Bu patşanyň oglunyň aýagy, bu-da Patmanyň aýagy, Ejekejanymyň aýagy ýok – diýipdir. Patma muny eşidip: «Şu keyigi öldürmesem, meni masgara etjek» diýip oýlanýar.

Ertir turan badyna patşanyň ogluna:

– Şu gün meniň keyik etini iyesim gelýär. Şu keyigi öldürip ber – diýýär. Patşanyň ogly:

– Sen bu güne çenli keyik meniň doganym diýýärdiň, indi näme üçin ony iýjek diýýärsiň? – diýip sorapdyr.

Onda Patma:

– Doganym bolsa-da iýjek – diýýär. Ondan soň patşanyň ogly keyigi öldürmegi buýurýar. Öldürjek bolanda, keyik patşanyň ogluna garap:

– Men bir suw içip geleýin – diýýär. Şazada rugsat berýär. Keyik derýanyň boýuna baryp:

Tylla ahyr bozuldy,
Kümüş köken üzül-di,
Patşanyň kel gymagnyň
Göwni maňa dözüldi

– diýip aglaýar.

Ejekejan suwa ýykylanda ölmän, derýanyň içinde onuň ekiz ogly bolan eken. Ol keyiğiň sesini eşidip:

Saçym derýa ýüzünde,
Tenim balyk agzynda,
Şanyň iki çagasy,
Her haýsy bir dyzymda

– diýýär-de: – Bar, patyşanyň ogluna aýt, saňa degmesin – diýýär.

Keyik gaýdyp gelýär. Emma bogazy dolup, gepini aýdybilmeýär. Patyşanyň ogly ony öldürjek bolanda, keyik ýene:

– Suw içip geljek – diýýär. Şazada ýene goýberýär. Üçünji gezekde patyşanyň ogly «Şu keyiğiň bir syry bar» diýip, onuň yzyna düşýär.

Keyik derýanyň boýuna baryp:
Tylla ahyr bozuldy,
Kümüş köken üzüldi,
Patyşanyň kel gyrnagnyň
Göwni maňa dözüldi

– diýip, ýene-de zar-zar aglaýar.

Ejekejan hem biçäre doganynyň sesini eşidip, şeýle jogap berýär:

Saçym derýa ýüzünde,
Tenim balyk agzynda,
Şanyň iki çagasy,
Her haýsy bir dyzymda.

Patyşanyň ogly keyiğiň ahy-nalasyny görüp we derýadan çykan sesi eşidip, «Şu gün hiç bir maly suwa ýakmaly däl» diýip, bütin patyşalyga jar çekdirýär. Ertesi ähli ilat buýruk boýunça suwsan mallaryň hemmesini derýa sürýär.

Derýanyň suwuny mallar içip gutarýarlar. Görseler Ejekejan derýanyň düýbünde iki ogluny gujagyna alyp oturan eken. Keyik bilen şazada baryp, Ejekejany çagalary bilen çykaryp

alýarlar. Öýlerine gelip, Patmany kowup, myrat-maksatlaryna ýetip, arkaýyn ýaşaberenmişler.

Allegorik obraz – haýwanlaryň üsti bilen adam häsiýetini açyp görkezýär.

Soraglar we ýumuşlar.

1. Halk döredijiligi diýip nämä aýdylýar?
2. Halk döredijiliginiň esasy žanrlary haýsylar? Olaryň bir-birinden tapawutlandyrmagy öwreniň.
3. Aýdym diýip nämä aýdylýar? Haýsy aýdymlary bilýär siňiz? Haýsy bagşynyň aýdym aýdyşyny halaýarsyň? Näme üçin?
4. Läleler kimler tarapyndan nähili aýdylýar? Läleleri aýdylyşlary boýunça özara tapawutlandyrmagy öwreniň.
5. Hüwdi nirede, nähili ýerine ýetirilýär? Onuň lälelerden tapawudy näme?
6. Matal diýip nämä aýdylýar? Matallaryň näme ähmiýeti bar? Birnäçe mataly ýatdan öwreniň.
7. Küşdepmeler we ýaremezanlar hakda nämeler bilýärsiňiz?
8. Nakyl adama näme öwredýär? Nakyllar nähili temalarda bolup biler? Dürli temadaky nakyllary ýat tutuň.
9. Şorta sözleri, ýomaklary, monjugatdylary, sanawaç lary, ýaňyltmaçlary, rowaýatlary bir-birinden tapawutlandyrmagy öwreniň.
10. Erteki diýip nämä aýdylýar? Onuň nähili görnüşleri bar? Haýsy ertekileri bilýärsiň? Olaryň haýsy gahrymanyny haladyň? Näme üçin?
11. Türkmen halk döredijiliginiň esasy žanrlaryny görkezýän shema çyzyň.

EPIK ŽANR

Halk döredijiliginiň epiki žanra dessanlar, eposlar, ertekiler, şorta sözler girýär. Halk döredijiliginiň bu žanry kyssaly (proza) we sýužeti wakaly bolandygy bilen liriki žanrdan tapawutlanýar. Epik žanra girýän eserler hem öz häsiýeti, sýužeti we durmuşda bolup geçen wakalara gatnaşygy, gahrymanlary taýyndan bir-birinden parhlydyr.

Şorta sözler

Halk döredijiliginde hem-de ýiti sözli şahyrlaryň döredijiliginde duş gelyän degişme häsiýetli, gülküli kä halatlarda ýiti tankytlý kiçi göwrümlü proza eserine *şorta söz* (anekdot) diýilýär.

Şorta sözlerde köplenç halk arasynda bolan gülküli wakalar beýan edilýär. Olarda tankydy tema has-da güýçli. Tankydy häsiýetli şorta sözlerde adamlaryň dürli gylyk häsiýetleri, zalymlyk, açgözlik, ejize ganymylyk, namartlyk, lellimlik we şuňa meňzeşler paş edilýär. Şonuň ýaly şorta sözler köpçülik tarapyndan hem klassyky edebiyatyň aýry-aýry wekilleri tarapyndan döredilip, satiranyň bir görnüşi hökmünde ullanylýar. Muňa Keminäniň «Basym tazy bolar», «Ýylyň näme?» Alyşir Nowaýynyň «Asmanyň ak towugy», «Myraly bilen söwdagär», Ependiniň «Aç göz molla», «Erte ahyrzaman», «Beýhuş kazy» diýen şorta sözleri mysal bolup biler.

Ependiniň, Hoja Nasreddiniň, Aldar Kösäniň, Esen Poladyň, Keminäniň, Myraly we Soltansöýüniň ady bilen berilýän şorta sözleriň aglabasynda gysganç, şermende, ýaknasyz, gözboýagçy, nalajedeýin, gorkak, eliegri, il gözünden düşen, ýalançy, harsydünýä, öwünjeň, men-menlik edýän adamlaryň üstünden gülýär.

Şonuň ýaly adamlaryň üstünden gylyk-häsiýetleri, bolgusyz işleri, dünýägaraýşynyň oňasyzlygy ýazgarylýar. Kä mahal bolsa, örän ýerlikli aýdylýan sözler kä bir adamlary petige direýär, şonuň esasynda-da ýaňsyly gülki ýüze çykýar. Aýry-aýry şorta sözlerde bolsa adamlar arasyndaky dilewarlyk, gepe çeperlik başdaşlyk, ugurtapyjylyk (Ogry we Ependi) (Ependi we Kazy) (Myraly we Soltansöýüniň siňeksiz ýeri gözleýişleri, olaryň daňdanyň alagaraňkylygynda toýa ugraýyşlary, Esen Poladyň özüne mazar gazyşy, Keminäniň «sizdenem harman gutulmaz», Akly sizde, gulagy bizde – diýen şorta sözleri) ýaly gylyk-häsiýetler suratlandyrylýar.

Soraglar we ýumuş:

1. Şorta söz näme?
2. Şorta sözler kimleriň ady bilen aýdylýar?

3. Siz nähili şorta sözlere bilýärsiňiz?
4. Täze eşiden şorta sözlereňizi ýazyp gelin.

Karz pul

Bir gün Pyhy Taganyň agasy karz pul sorap gelipdir. Pyhy agasynyň ýüzüne-de seretmän:

– Pul keçäniň aşagynda-dyr – diýipdir. Agasy elli manady alyp gidipdir. Günlerden gün geçenden soň, agasy ýene elli manat sorap gelipdir. Pyhy ýene keçäni salgy beripdir.

Agasy keçäniň gatyna elini ursa, hiç zat ýok eken.

Agasy:

– Pyhy, bu ýerde hiç zat ýok-la diýen.

Pyhy:

– Hiç zat ýok bolsa, geçen saparky äkiden elli manadyň getiren däl-siň-dä diýen.

Özüni türkmen halkyna tanadan Pyhy Tagan wäşi, satirik şahyrlarymyzyň biridir. Ol durmuş pursatlaryna degişli birnäçe şorta sözlere döredipdir. Şu şorta sözde hem her bir zadyň çeni çakynyň bardygy aýdylyp, sylag-hormatyň iki taraplaýyn bolmalydygy öwüt nesihat edilýär.

Sorag we ýumuş:

1. Bu şorta sözüň manasy näme?
2. Pyhy Tagan bilen baglanyşygy bolan nähili şorta sözlere eşiden bolsaňyz, olary ýazyp gelin.

Köpelende iýersiň

Pyhy Tagan heniz oglanka, eklenç üçin bir barly adamyň gapysynda hyzmat edip, onuň mallarynyň ot-ýimine, suwuna seredipdir.

Her gezek otluk düze, ot ýygмага gidende, hojaýyn Pyha bir döwüm çörek berer aken.

Bir döwüm çörek bilen garnyny doýrup bolýarmy näme? Günlerde bir gün Pyhy hojaýyna: «Çöregi az berýäň, pylan aga» diýipdir.

Ol-da: «Az bolsa, çöregi iýmeziňden öň suwa salyp goý, çörek çişip köpeler, şonda iýäýersiň» diýipdir.

Pyhy nägilelik bilen boýnuny sallap ot ýygмага gidipdir. Ýöne ol bu sapar otdan gelende ýekeje desse ot getiripdir. Hojaýyn oňa:

«Bu näme ýygan otuň az-la, heý ondanam bir mal doýarmy?» diýip, oňa käýinipdir.

Pyhy hem:

«Doýar, pylan aga, bu oty mala bermänkäk, öňünçä suwa salyp goýarys. Ot suwda çyýşip köpeler şondan soň beräýeris» diýipdir.

1. Pyhy Taganyň ýaşlygy agyr günlerde geçipdir. Munuň şeýle bolandygyny «Köpelende iýersiň» diýen şorta sözde hem görmek bolýar. Bu şorta sözde gysganç adam özüniň hilegärliginde ýeňilýär.

Akylly guş

Bir adam bir guş tutupdyr. Ol guş oňa aýdan:

– Eý, adamzat sen meni öldürme. Men saňa mün tümene degýän akyl bereýin.

Onda ol adam aýdan:

– Hany aklyň bolsa ber, göreýin.

Guş aýdan:

– Eý adamzat, sen başyňa bir iş gelip geçende, oňa ökünme. Bolup-geçen işden saňa peýda bolmaz.

Ol guş şeýle diýip, ol adama akyl beren welin, ol adamam onuň gepini makul bilip, guşy goýberen. Guş ondan sypyp, uçup gidip, daşrakda gonup aýdan:

– Sen meni näme üçin goýberdiň? Sen meni öldürip, garnymy ýaran bolsaň, meniň içimde ýumruk ýaly gyzyly bardy. Sen şony alan bolsaň, baý bolardyň.

Onda ol adam aýdan:

– Arman, men bilmändirin.

Onda ol guş:

– Eý, akmak adam, men ýaňy saňa akyl berdim geçen işe gynanma diýip. Sen oňa gulak salmadyň. Men bir gezip ýören guş bolsam, meniň içimde ýumruk ýaly gyzyly näme işlesin. Meniň özüm ýumrukdan uly däl ahyry – diýip uçup gidiberen.

Çopan we baý

Bir baý öz çopanyna her ýyl:

– Eý, çopan, sen seçim wagtyňa çenli meniň goýunlarymy aýagyňdan çarygyňy çykarman bakyp, seçim wagty bolanda çarygyňy çykaryp, alybilen dowaryň özüňki bolsun – diýer eken.

Ol çopan her ýyl seçim wagty bolýança goýny bakyp, seçim wagty bolanda çarygyny aýagyndan sypyryp, soňam aýagyny gaşap, goýunsyz galar eken. Bir gezek bu bolýan işleri ýaňky çopan başga bir çopana gürrüň berýär. Onda ol çopan:

– Sen, akmak, baý ýene şeýle şert etse, hemişe suwa girip gezgin, şeýtseň aýagyň gaşalan ýaly bolar – diýip, maslahat beren.

Çopan onuň diýenini edipdir. Soňra seçim wagty bolanda, çopan öňküleri ýaly aýagyna güýmenmän, goýun-guzylardan gujaklap beýlesine atyp duran.

Şol wagt onuň ýanyna baýyň gyzy gelýär-de, bir goýny tutup:

– Şu goýna degme – diýýär.

Onda çopan ol gyzy hem gujaklap, öz hasabyna geçirýär.

Baý bilen çopan gyzyň üstünde dawalaşyp, kazynyň üstüne barýarlar. Baý kaza:

– Men muňa gyzymy beýläňe at diýmedim – diýýär.

Onda çopan:

– Baý aga, sen beýläňe atanyň özüňki diýdiň – diýip, baýdan üstün çykypdyr.

Weziriniň gyzy

Bir garrap giden patyşanyň weziriniň gaty owadan gyzy bar eken. Patyşa bu gyza aşyk bolup, weziri çagyryp aýdan:

– Sen gyzyňy maňa ber.

Wezir name diýjegini bilmän:

– Aý, patyşa, ol bir gowy zat welin, men gyzyň enesidir gyzyň özüne-de geňeşýin – diýen.

Patyşa wezire rugsat beren welin, wezir gelip aýalyňa we gyzyna patyşanyň aýdan sözlerini habar beren eken. Onda gyzy:

– Eý, ata, bu bir ýagşy habar, olar gelibersin, ýöne men öz bahamy özüm kesjek – diýen.

Wezir baryp, gyzyň sözüni patyşa ýetiren. Patyşa-da şat bolup, gyzyň ýanyna wekil iberen. Gyz gelen wekillere aýdan:

– Meniň baham şu bolmaly! 20 guzy, 30 gurt, 40 iner, 50 aýgyr, 60 agta, 70 nogta, 80 duşak, 90 torba.

Wekiller:

– Bu zatlaryň näme tapmasy bar – diýşip, patyşanyň ýanyna baryp, bar zady bolşy-bolşy ýaly aýdanlar. Patyşa:

– Boljak zat bolupdyr, ol zatlar bize tapdyrmaz – diýen.

– Gyzyň 20 guzy diýdigi, adam 20 ýaşda guzy ýaly bolar, 30 gurt diýdigi, adam 30 ýaşynda gurt ýaly bolar, 40 iner diýdigi, adam 40 ýaşynda iner ýaly bolar, 50 aýgyr diýdigi, 50 ýaş hem çakdyr diýdigi bolar. 60 agta diýdigi, adam 60 ýaşda agta ýaly bolar, 70 nogta diýdigi, adam 70 ýaşynda başy nogtaly ýaly bolar, 90 torba diýdigi, adam 90 ýaşda başyna torba geýdiräýmeli bolar diýiligidir.

Moskwany taparmyň

Bir oğlan obadan şähere okamaga gelipdir. Geografiýa mugallymy ondan ekzamen almakçy bolupdyr. Mugallym kartany görkezip, okuwçydan:

– Moskwany taparmyň? – diýip sorapdyr.

Okuwçy:

– Ýanyma birini goşup iberäýmeseňiz, tapyp bilmen, şu ýere hem ýoldaşlarym bilen bile geldim – diýip, jogap beripdir.

Ojagazyň syrkawladymy

Bir aýalyň äriň göwresi kiçi, oglunyňky bolsa uly eken. Äri kiçiliginiň üstesine-de gaty hor eken. Bir gezek bular bir ýere myhmançylyga gidipdirler. Ol ýerde bir garry kempir gelne garap:

– Gelnim, bujagazlaryň haýsy ulusy, haýsy kiçisi? Ýüzüne seretseň-ä horjaň uly görünýär, ojagazyň syrkawladymy? – diýipdir. Gelin näme diýjegini bilmän, sesini çykarman oturyberipdir.

Epos

Halk döredijiliginiň uly göwrümlü hem-de boýdan başa gah-rymançylykly eserlerine epos diýýärler. Eposda beýan edilýän pikirler diňe bir aýratyn adamyň däl-de, köp adamlaryň duýgy-düşünjeleri arkaly ýüze çykarylýar. Onda hadysalar, wakalar, söweşler has aýdyň, has giň, köp epizodly görkezilýär. Galyberse-de eposda köp waka, köp adam, uzak döwrüň ýaşayşy jikme-jik suratlandyrylýar. Mysal üçin «Görogly» (türkmen halk eposy), «Dawid sasunly» (ermenî halk eposy), «Manas» (gyrgyz halk eposy) we başgalar.

Dünýä inenden tä ömrüniň ahyryna çenli eposyň gahrymanlarynyň at-ýaraglary, duşmanlary, iýmek içmekleri, egin-eşikleri täsin edilip görse dilýär. Göroglynyň dogluşy, ýaşlygyndaky gorsablylygy, gyraty, gylly, kyrk ýigidi, bir özüniň bir topar goşuna gaýtawul berşi ýa-da Reýhanarap, Hünkar, Harmandäli ýaly güýçlülerden üstün çykyşy we şuna meňzeşler adatdakydan has ulaldylyp beýan edilýär. Zähmetkeş halk öz goragçysynyň, hemaýatçysynyň gujur-gaýratly, egsilmez güýçli, giň göwrümlü, şahdaçyk, degişgen, jomart, myhmanparaz bolmagyny isläpdir hem-de eposda şeýle zatlary şekillendiripdir.

Eposyň soňy köplenç tragediýa bilen gutarýar. Mysal üçin, «Görogly» eposynyň soňunda şeýle: Göroglyny garrylyk basýar, Gyrat garraýar, kyrk ýigit Göroglydan öň ýogalýar, Görogly dag gowagynda mesgen tutýar hem-de ummasyz duşmana söweşde gözgyny ýagdaýda dünýäden ötyär.

Geçmişde zähmetkeş halkyň erkin durmuş, eşretli ýaşayş baradaky isleg-arzuwuny, jemgyýetçilik durmuşyny özüçe özgertmäge eden ymtlyşyny göz önüne getirmekde eposyň ähimýeti uludyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Epos diýende nämä düşüňärsiňiz?
2. Özbek we Garagalpak edebiýatyndan haýsy eposlary bilýärsiňiz?
3. Türkmen halk eposyna haýsy eposlar degişli?
4. Türkmen halk döredijiliginiň eserlerini özbaşdak okaň.

«Gorkut ata» eposy

«Gorkut ata» – «Däde Gorkut» kitaby ýa-da «Kitaby däde Gorkut» diýlip atlandyrylýan eser gadymy türkmen eposydyr. Türkmen halk döredijiliginde bu kitap «Gorkut ata» ady bilen has meşhurdyr. Türkmenler Gorkut atany diňe bir ýazyjy, şahyr, bagşy diýip tanaman, aýdan zady hökman bolayan, keramatly bir adam hasaplaýarlar. Şeýle-de bolsa, Gorkut atanyň taryhy şahs bolup-bolmanlygy heniz anygyna ýetilmedik meseleleriň biridir. Emma bu hakda Gündogaryň alymlarydyr ýazyjylary däde Gorkut ýa-da Gorkut ata atly bir adamyň bolandygy hakynda ähtibarly hem ynandyryjy maglumatlar berýärler. XV asyryň bir taryhçysy: «Muhammet pygamberiň zamanyna ýakyn bolan bir döwürde oguzlaryň (türkmenleriň) arasynda däde Gorkut (Gorkut ata) atly bir adam döräp, oguzlaryň dilinde bir kitap ýazypdyr. Ol kitabyň adyna «Kitaby däde Gorkut diýip at berilýär» diýen maglumaty berýär.

Türkmenleriň «Gorkut ata eposy» X–XI asyrlara, hatda käbir bölümleri VI–VII asyrlara degişlidir. Şonuň üçin-de türkmen halkynyň gadymy taryhyny, jemgyýetçilik gurluşyny, adatyny, ykdysady, ahlaky durmuşlaryny öwrenmekde bu eseriň örän uly ähmiýeti bardyr.

Kitap «Boý» diýip atlandyrylan binäçe bölümden ybaratdyr. Eser, umuman, türkmenleriň epos-dessanlaryna has bolan kyssa (gürrüň) bilen goşgyny gezekleşdirip bermek usulynda düzülipdir. Şahyrana türkmen halky aýdym-sazy oňat görýär. Özüniň şatlygyny, gaýgysyny aýdym bilen beýan edýär, her bir kynçylyga, hatda duşmanyndan hem hem şygryň, aýdym-sazyň güýji arkaly üstün çykýar. Bu eserde şu mesele has hem görnükli orny tutýar.

Munuň her bir gahrymany urşa girjek bolanda aýdym aýdýar, özüniň ajaýyp obrazly, belent sözi, ýiti aýdymy bilen duşmana ýüzlenýär. Şeýlelikde, onuň howuny alýar, sussyny basýar. Şu ýagdaýlar bagşydyr şahyrlaryň bu eserde ymykly yz galdyrandyklaryny görkezýär. «Gorkut rowaýaty gürrüňsiz, gadymy oguz aýdymçylary-ozanlary tarapyndan düzülipdir». (E.E. Bertels). Bu dogry gürrüň. Edil Gorkut atanyň özi hem

kitabynyň başyndan tä aýagyna çenli wakany gyzyklandyryjy, bölümleriň arasyny birleşdiriji şahyr-bagşy roluny oýnaýar. Çünki, bu kitap durşy bilen başdan aýak belli bir wakany beýan etmän, her bölümi aýry-aýry wakalardan gurnalýar. Diňe Baýandyr han, Salyr Gazan we Gorkut ata ýaly baş gahrymanlar kitabyň hemme bölümlerine gatnaşýarlar. Şeýlelikde, eser bitewi görnüşe eýe bolýar.

Eserdäki baş ideýa gahrymançylykdyr. Bölümleriň aglabasynda türkmen taýpalarynyň keseki ýurt basybalyjylaryna garşy gaýduwsyz göreş alyp baryşlary, şol aýgytly söweşlerde ýigitleriň gahrymançylyk bilen öz eziz ýurtlaryny gorandyklary suratlandyrylýar. Kitapda Watana, il-güne söýgi, ýoldaşa wepalylyk, mertlik, uruş hünärini türgen bilmek ýaly durmuşyň talap edýän ýagdaýlary örän ýiti goýlupdyr. Hatda oglan ýigit ýetip, bir gahrymançylyk görkezme, oňa at hem dakmaýarlar. Meýlislere gatnaşyp, gürrüňe goşulýan ýigitden haýsy-da bolsa bir ugurdan göz gorkezmeklik talap edilýär.

Gorkut ata eposynyň ilkinji şahalarynyň biri «Bugaç hem Derse han oglunyň boýudyr».

Bugaç han derse oglunyň boýy¹

Baýandyr han Kamgan ogly bir gün ýerinden turup, köp ýerlere çadyrlar gurduryp, ýüpek halyçalar düşmegi buýurdy. Hanlaryň hany Baýandyr han ýylda bir gezek toý edip, hemme oguz beglerini myhmançylyga çagyrdy. Toýunda at, düýe, goýun soýdurardy.

Ol: – Bir ýerde ak otag, bir ýerde gyzył otag, bir ýerde hem gara otag gurduryp: «Ogly bolany ak otaga, gyzy bolany gyzył otaga gonduryň, kimiň ogly, gyzy bolmasa, gara otaga gonduryň, aşagyna hem gara keçe düşäp, gara goýnuň ýahnasyndan² öňünde getirip goýuň, iýse iýsin, iýmese goý, tutup gitsin, ogly bolmadyga allatagala gargapdyr, goý, ol biziem gargaýanmyzy bisin» diýip buýruk berdi.

¹ *Boý* – hekaýa, bap, bölüm. Bu söz ýomutlarda «Baý» diýlip aýdylyp häzir hem bar.

Oguz begleri bir ýere üýşüp ýygnak bolmaga başlady. Derse han diýen bir beg bolup, onuň ogly, gyzy ýokdy. Ozanyň säher wagtyny taryp edişi. Gör, bak ozan näme diýýär:

Salkym-salkym dag ýelleri ösdüginde,
Sakally, bozlaş torgaý saýradykda,
Sakaly uzyn dag(ly) ary wagladykda,
Bedew atlar eýesin görüp okrandykda,
Ak ile gara seçilen çagda,
Göwsi gözel guba daglara gün degende.

Beg ýigitler, çalasymlar bir-birine tutluşanda, daň bilen Derse han galkyp, ýerinden turup, kyrk ýigidin ýanyna alyp, Baýandyr hanyň gürrüňçiligine gelderdi.

Baýandyr hanyň ýigitleri Derse hany garşyladylar. Ony getirip, gara otaga ýerleşdirip, aşagyna gara keçe düşäp, gara goýnuň ýahnasyny önüne goýup:

– Baýandyr handan şeýle buýrukdyr hanym!-diýip aýdarlar.

Derse han: – Baýandyr han meniň näme kemçiligimi gördükä? Gylyjymdanmy, duzumdanmy? Menden erbet adamlary ak otaga, gyzyl otaga ýerleşdirip, meniň näme günäm bolup gara otaga ýerleşdirdi? – diýip sorayar.

Oňa: – Hanymyz, Baýandyr hanyň buýrugy şeýledir, ol: «kimiň ogly, gyzy bolmasa, oňa alla gargaýypdyr, biz hem gargarys» diýdi – diýip aýtdylar.

Onda Derse han öz ýigitlerine:

– Turuň gideliň, bu ýagdaýyň günäkäri menmi ýa meniň aýalymmy? – diýip ýerinden turdy. Derse han öýüne geldi we aýalyny çagyryp, oňa şeýle diýdi:

Bäri gelgin, başym bagty, öýüm tagty,
Öýden çykyp ýöriýende, selbi boýlym,
Topugynda sarmasanda gara saçlym,
Gurugly ýaýa meňzär-çatma gaşlym,
Goşa badam sygmaýan dar agyzlym,
Güýz almasyna meňzär al-ýañaklym,
Hatynym, diregim, tüwlegim!

Göremiň nämeler boldy. Baýandyr han bir ýere ak otag, bir ýere gara otag, bir ýere gyzyl otag dikdiripdir: «Ogllyny

ak otaga, gyzlyny gyzyl otaga, ogly we gyzy ýogy gara otaga ýerleşdiriň, aşagyna hem gara keçe düşäp, gara goýnyň ýahnasyndan öňüne goýup, iýse-iýsin, iýmese tursun, gitsin: kimiň ogly-gyzy bolmasa, oňa taňry gargandyr, biz hem gargarys» diýipdir. Meni garşylap, gara otaga salyp, aşagyma gara keçe düşäp, gara goýnyň ýahnasyndan öňüne goýup: «Taňry seni gargandyr, biz hem gargarys, şony bilgin» diýdiler. Sendenmi, mendenmi, taňryň bize ogul ýa gyz bermändir?-diýýär.

Söýleme: – Han gyzy! Ýerimden turaýynmy, ýakaň bilen bogazyňdan tutaýynmy?

Gaba ökjäm astyna salaýynmy, gara polat uz gylyjymy elim alayynmy?

Öz göwräňden başyny keseýinmi? Jan datlysyn saňa bildireýinmi?

Alja ganyň ýer ýüzüne dökeýinmi? Han gyzy! Sebäbi nädir, diýgin maňa!

Gaty gazap ederin, şindi saňa-diýdi.

Onda Derse hanyň aýaly:

– Haý, Derse han, maňa gazab etme, ynjaп aý sözler sözleme, ýerinden öri tur, ala çadyrlaryňy gerdir, at, düýe, goýun öldür: içoguzuň, daşoguzuň beglerini ýygna. Aç görseň doýurgyn, ýalaňaç görseň don etgin, borçlyny borjundan gutargyn, depe kimin et ýyg, köl kimin gymyz sagdyr, uly toý et hajat dile, belki bir agzy dogalynyň alkyşy bilen taňry bize bir ogul beräýedidä – diýdi.

Derse han aýalynyň gepi bilen uly toý etdi. At, düýe, goýun öldürtdi, içoguzuň, Daşoguzuň beglerini ýygnady aç görse doýurdy, ýalaňaç görse don etdi, borçlulary bergi borjundan gutardy. Depe kimin et ýygdyrды, köl kimin gymyz sagdyrды. El göterdiler hajat dilediler. Bir agzy dogalynyň alkyşy bilen allatagalla bir ogul berdi, aýaly göwreli boldy.

Birnäçe müddetden soň aýaly ogul dogurdy. Oglanjygy enekä berdiler. «At aýagy-köleň¹, ozan dili çuň olar», «Ýergili ulalar, gapyrgaly beýgeler» diýen ýaly oglan on baş ýaşyna girdi.

¹ Köleň-tolkun (ýomut şiwesi).

Oglanyň kakasy Baýandyr hanyň ordasyna garyşdy. Baýandyr hanyň bir bugasy bilen bir bugdasy bardy. Ol buga gaty daşy süsse, ony una döndererdi. Ýazyna, güýzüne buga bilen bugrany uruşdyrardylar. Baýandyr han oguz begleri bilen bu tomaşa bakyp şatlanardy.

Ýaz wagty bugany ýatagyndan çykardylar. Üç kişi sagyndan, üç kişi solundan zynjyr bilen bugany tutardylar. Olar ony meýdanyň ortasyna eltip goýberdiler.

Şol wagt Derse hanyň oglanjygy hem üç sany oba oglanlary bilen şol ýerde aşyk oýnardy. Adamlar bugany goýberip, oglanjyklara «gaçyň» diýip gygyrdylar. Ol üç oglan gaçdy, emma Derse hanyň ogly gaçman, ak meýdanyň ortasynda garap durdy.

Buga süsüp, heläk etmek üçin oglana ýöneldi. Oglan buganyň alnyna ýumrugy bilen berk çaldy öküž götin-götin çekildi.

Buga ýene oglana okduryldy, oglan ýene maňlaýyna ýumrugy bilen berk urdy we onuň alnyna elini diräp, meýdanyň o başyna sürüp çykardy. Bugadyr oglan bir sellem itekleşdiler, ne buga ýeňdi, ne oglan.

Oglan pikir edip: «bir öýe direg urarlar, ol ölýe daýag (söýget) bolar, men hem munuň alnynda daýag bolup durar men» diýip, buganyň maňlaýyndan elini aýryp, birden gapdala sowuldy, buga aýak üstünde durup bilmän, ýüzüniň ugruna depesiniň üstüne ýykyldy. Şol bada oglan pyçagyny çykaryp, buganyň başyny kesdi.

Oguz begleri oglanyň ýanyna üýşüp baryp, oňa «berekella» diýdiler. – Gorkut atam gelsin, bu oglana at goýsun, bile gidip, kakasynyň ýanyna alyp barsyn, goý kakasyndan beglik we tagt alyp bersin! – diýdiler.

Çagyrdylar, Gorkut atam gelip, ogluny kakasynyň ýanyna alyp bardy. Däde Gorkut oglanyň kakasyna söýledi:

– Haý, Derse han, oglana beglik bergin, tagt bergin – erdemlidir!¹

Boýny uzyn bedew at bergin, minit olsun – hünärlidir!

Agyldan öň müň goýun bergin, bu oglana çişlik bolsun – erdemlidir!

Hataryndan gyzyl düýeler bergin, bu ýüklet olsun – hünärlidir!

Altyn başly ak öý bergin, bu oglana kölege bolsun – erdemlidir!

Çigini nagyşly jüpbe don bergin, bu oglana geýer bolsun – hünärlidir!

Baýandyr hanyň ak meýdanynda bu oglan jeň etdi, bir buga öldürdi. Seniň ogluň ady hem Bugaç bolsun. Munuň adyny men berdim, ýaşyny alla bersin! – diýdi.

Derse han ogluna beglik berdi, tagt berdi oglan tagta çykdy.

Sorag we ýumuş:

1. Bu bölümde nähili waka beýan edilýär?
2. «Bugaç han, Derse han oglunyň boýuny» tutuşlygyna öýde okaň.

Salar Gazanyň öýüniň ýagmalandygy boýy

Bir gün Tüwli (Tulu) guşuň perzendi, biz garyplar ymydy, urug-tire arslany, goňur atyň eýesi, Oraz hanyň kakasy, Baýandyr hanyň giýewsi, galyň oгуzyň döwleti, galmyş ýigit arkaly – Salyr Gazan ýerinden turdy, gara ýeriň üstünde özüniň togsan başly öýüni tutdurdy, togsan ýerde pek halylar düşetdi. Segsen ýerde küzeler goýuldy, altyn käseler taýýarlandy. Gara gözli, hup ýüzli, saçy ardyna uzaly, göwsi gyzyl düwmeli, elleri bileginden hynaly, barmaklary ýüzüklü, owadan dokuz gyz oguz beglerine şerap süzüp bererdi. Uzak wagtly içişdikden soň, ýiti şerabyn güýji Salyr Gazan Ulas oglunyň alnyna çykdy, ol gaba – dyzy üstüne çöke düşüp diýdi:

– Üýnümi aňlaň, begler, sözümi diňläň, begler, ýata-ýata ýanymyz agyrdy, tura-tura bilimiz gurady, gideliň aw awlalyň, guş guşlalyň, sugun-keýik ýykalyň, gaýdalyň, otagymyza düşeliň, iýeliň, içeliň, wagtymyzy hoş geçireliň.

Dälidönder Koýan Seljuk ogly aýtdy:

– Hawa, han Gazan, maslahatdyr – diýdi. Garagüne ogly Garapudak hem şeýle diýdi. Bu sözleri eşidenden soň, at agyzly Oraz goja çöküne düşüp: – Agam Gazan, obany kim saklar? – diýip sorady.

Gazan:

– Obany saklamaga oglum ,Oraz ýanynyň üç ýüz ýigidi bilen galsyn – diýdi.

Gazan, Dälidönder, Garagüne, Şirşemsetdin,Birek, beg Ege- nek we başga oguz begleri atlandylar, ala daga ala leşger awa çykdy.

Bu wakany duşmanyň jansyzy duýup, azgyn Şükli melege habar berdi.Ýedi mün̈n dara saçly, gaýry dinli duşman atlylary ýarym gijeler Gazan begiň obasyna döküldi .Gazanyň altyn bo- wun öýlerini taladylar, gyz-gelinlerini öýden çykardylar. Hatar- hatar gyzyň düýelerini itdiler, tebledäki şabaz atlary mündüler, agyr hazynasyny, bol pullaryny taladylar.

Kyrk sany inçe billi oguz gyzlary bilen Gazanyň aýaly boýy uzyn Burla hatyn,garry enesi we ogly Oraz ýesir düş- di. Ilek gojanyň ogly Gulmaş Gazan begiň zatlarynyň üstünde talaňçylar bilen çapyşyp, heläk boldy.

Gazanyň bu işlerden habary ýokdy.

Duşmanyň biri:

– Gazanyň süri-süri atlaryny mündük, altyn – kümşüni ta- ladyk, kyrk ýigidi bilen ogly Orazy tussag etdik, hatar-hatar düýelerini itdik, kyrk inçe billi gyzlary bilen Gazanyň aýalyny tutduk. Gör,biz Gazana nähili haýplar etdik! – diýip öwüpdi. Olaryň ýene biri : – Gazan begde ýene bir ahmyrymyz galdy – diýdi.

Şükli melek :

– Hä, aznawur, näme haýpymyz galdy? – diýip, ondan so- rady.

Onda ol:

– Iç ýüzde Gazanyň on mün̈n sany goýny gezip ýörendir. Eger şony hem alyp bilsek Gazana uly haýp etdigimiz bolardy- diýdi.

Alty üýz atly atlanyp baryp goýny getirsin! – diýip şa buýruk berdi. Alty ýüz atly atlanyp, goýna tarap at saldy.

– Goýnuň çopany Garaja gije ýatarka, elhenç düýş gögüp, sermenip ör turdy. Ol Demirgüýji, Gabangüýji diýen dogan- laryny ýadyna alyp agylyň gapysyna berkitdi.Üç ýerde depe kibi daş üýşürüp, ala golly sapanyny eline aldy.

Garaja çopanyň üstüne alty ýüz duşman atlysy guýuldy.
Olar çopana garap:

– Garaňky agşam bolanda, gaýgyly çopan,
Gar ile ýagmyr ýaganda, çakmakly çopan,
Süýdi, peýniri bol, gaýmakly çopan!

Biz Gazan begiň altyn tüýnüklü öýlerini ýykdyk, garry ene-sini getirdik, agyr hazynasyndaky altyn – kümüşini taladyk, gaza meňzär gyz-gelnini ýesir etdik. Sen bäräk gel, baş egip bize salam ber, seni öldürmeli. Şüklimelegiň ýanyna eltip, saňa beglik alyp bereli diýdiler.

Çopan aýdar:

– Boş sözlemäň, itler, itim bilen bir ýalakda ýuwundymy ißen azgynlar!

Atyňy mazamlama, ala geçimde görmerin. Başıňyzdaky tugulgaňzy mazamlamaň, başymdaky börüгимçe görmezmen, altmyş tutam gönderiňi öwme gyzyly degenegimçe görmez men.

Gylyjyňy ne öwer sen, egri başly taýagymça görmez men, bibiňdäki togsan okuň ne öwer sen, ala golly sapanymça gözüm görünmez. Daşda gygyryp durmaň, ýakyn geliň, ýigitleriň zarbyny görüň!

Çopan şeýle diýenden soň, duşmanlar onuň üstüne at depdiler, ok sepdiler.

Erenler biçimli Garaja çopan sapanyň aýasyna daş goýup atyp başlady, birin atanda, ikisini, üçüsini ýykdy: ikisini atanda, üçüsini, dördini ýykdy.

Duşmanlaryň ýüreklerine wehim düşdi. Çopan olaryň üç yüzünü ýere ýykdy. Çopanyň iki doganyna ok degip öldi.

Çopanyň daşy tükendi ol geçi diýmän, goýun diýmän, haýsy eline ilse, sapanyň aýasyna goýýar. Atar her atanda ençemesini ýykar.

Duşmanyň gözi gorkdy, dünýä-älem onuň başyna garaňky boldy. Talaňçylar: – Ýarymasyň – ýarjymasyň³, bu çopan biziň birimizi goýman gyrrar! – diýip, gaçyp gitdiler.

Çowdurlar arasynda bolan Gorkut atanyň boýlarynda hem Birek aýdylýar.

«Ýarymasyň – Ýarjymasyň³» – Ýomut şiywesinde «ösňemesiň» diýen ýaly gargyş hökmünde ulanylýar.

Çopan doganlarynyň haky üçin hem duşmany esli kowdy. Olaryň läşinden beýik depe etdi. Soňra çakmak çakyp, ot ýakdy, oýlugyny ýakyn, külüni ýarasyna basdy.

Soňra ol ýoluň gyrasynda oturyp:

– Salyr Gazan, beg Gazan, ölümisiň, dirimisiň, bu işlerden habaryň ýokmy? – diýip, gaýgylanyp aglady.

Haba, hanym, şol gije galyň oguz döwleti, Baýandyr hanyň giýewsi, Ulas ogly Salyr Gazan bir gaýgyly düýş gördi. Ol sermenip, ýerinden ör turdy:

– Bilýänmi sen, doganym Garagüne, men nähili düýş gördüm, nähili gaýgyly wakalar gördüm? Turgun (guşy) elimden elguşymy talap alar gördüm, gökden ýyldyrym ak bowun¹ öýüm üstüne çykar gördüm. Doly we gara dumanlar ordamyň üstüne döküler gördüm. Guduz gurtlar öýüm talar gördüm. Gara düýe öküzimi gyrrar gördüm. Şu düýşi görelim bari, hiç essimi düýre bilmen. Hanym, gardaş, meniň şu düýşüm ýorgul maňa – diýdi.

Garagüne aýdar:

– Gara bulut diýdigiň seniň döwletiňdir: gar-ýagmyr diýdigiň seniň leşgeriňdir, saç gaýgydyr, gan garadyr (howpdur). Galanlaryny men ýorup bilmerin, alla ýorsun! – diýdi.

Şeýle diýgeç, Gazan aýtdy:

– Sen awçylary dagytma, men bu gün goňur ata münüp, üç günlük ýola bir günde alaryn, öýle bolmanka, ýurduma bararyn. Eger saglyk-esenlik bolsa, agşamlyk ýene dolanyp geler men, eger saglyk-esenlik bolmasa, meniň gitdigimdir, onda öz başyňyzy özünüz çaraň-diýip, atyny depdi, ýola düşdi.

Gel-gel, ýurdy tozap ýatyr. Gazan beg ýurdy bilen habarlaşýar:

– Gumsyrap galan ýurdum, gulan ile sugun, keygiňe goňşy ýurdum! Saňa ýagy nireden darady, gözəl ýurdum. Ak öýüm dikilen ýerinde ýurdy galmyş, garryja enemiň oturan ýeri galmyş, oglum Orazyň ok atan nyşanasy galmyş, oguz begleriniň at çapan meýdany galmyş, gara gazan atarylan ojak galmyş.

Bu hallary görüp, Gazanyň gara gyýma gözlerine gan ýaş doldy, gan damarlary gaýnady, gara bagry sarsdy. Ol goňur atyny debsäp, duşmanyň yzyny alyp ugrady...

Gazanyň önünden bir suw çykdy: «Suw halkyň diýdaryny görendir, men suw bilen habarlaşýaryn» diýip, oňa ýüzlendim.

Görelin, hanym, neneň habarlaşdy.

Gazan aýdar:

Çagnam-çagnam gaýalardan çykan suw,
Agaç gämileri oýnadan suw,
Hasan bilen Husaýnyň hesreti suw,
Bag we bostanym zynaty suw,
Äşe bilen Patmanyň nikasy suw,
Şabaz atlar içdigi suw,
Gyzyl düýeler gelip, geçdigi suw,
Akgoýunlar gelip, çöwresinde ýatdygy suw,
Ordamyň habaryn bilermi sen, diýgil maňa.
Gara başym gurban olsun, suwum saňa!

– diýdi. Suw nähili habar bersin? Suwdan geçdi. Soňra

bir gurda duş geldi «Gurt ýüzi mübärekdir, gurt bilen bir habarlaşayyn» – diýdi. Göreliş, hanym ne habarlaşdy.

Gazan aýdar:

Garaňky agşam olanda, güni dogan,
Gar bile ýagmyr ýaganda, är kibi duran,
Gyzyl düýe gördüginde bozlaşdyran,
Akja goýunlary görüp, gyrpyp-çyrpan,
Semzin alyp gany bile şap-şap ýuwdan,
Awazy gaba köreklere gowga salan,
Çakmaklyja çopanlary dün ile ýüwrüden
Ordamyň habaryn bilermi sen, diýgil maňa
Gara başym gurban olsun, suwum, saňa!

– diýdi. Gurt nähili habar bersin? Gurtdan hem geçdi. Garaja çopanyň gara köýnegi Gazanyň önünden çykdy. Gazan gara köynek bilen habarlaşdy. Göreliş, hanym, ne habarlaşdy:

Gazan aýdar:

Garaňky agşam bolanda, waf- waf ýüren,
Ajy aýran dökülende, şap – şap içen,
Gelen hysryzlary gorkuzan,
Gorkuzybam sesi bilen ürküzen,
Ordamyň habaryn bilermi sen diýgil maňa.

Gara başym saglygyndan eýgelikler edem, könek saňa!- diýdi.

Könek nähili habar bersin?

Könek Gazanyň atynyň aýagynyň aşagyna togalandy, eýläk-beýläk seňkilledi.

Gazan Garaja çopanyň ýanyna geldi. Çopany görüp habarlaşdy:

Garaňky agşam olanda, gaýgyly çopan,
Gar bilen ýagmyr ýaganda, çakmakly çopan,
Üýnüm aňla, sözüm diňle!

Ak bowunly öýüm munda geçdimi, gördünmi, diýgil maňa. Gara başym gurban olsun, çopan saňa! – diýdi. Onda çopan aýtdy: – Öldünmi, ýitdiňmi, nirede gezdiň, Gazan? Dün

däl öňňin öýüň şu ýerden geçdi. Garryja eneň gara düýäň boýnunda asylgy geçdi, kyrk sany inçe billi gyzyň bilen halalyň boýy uzyn Burla hatyn aglap, şundan geçdi. Kyrk ýigidi bilen ogluň Oraz başy açyk, aýak ýalaň duşman elinde tussag gitdi. Atlaryňy münüpdirler, düýelerini iýdipdirler, bol hazyna altyn-kümüşüni talapdyrlar.

Çopan şu zatlary aýdanda, Gazan bir ah tartdy, akly başyndan gitdi, dünýä-älem gözüne garaňky görüni, soňra Çopana garap:

Agzyň gury
Diliň çüýrisin, çopan!
Kadyr seniň alnyňa kaza ýazsyz çopan! –

– diýdi, beýle diýgeç, çopan oňa garap:

Ne gargar sen maňa, agam Gazan,
Ýogsa göwsünde ýokmudyr iman?

Alty ýüz duşman meniň üstüme döküldi, iki doganym öldi, uruş etdim, üç ýüz duşman öldürdim. Seniň gapyňdan semiz goýun ýa bir arryk toklyňy duşmana bermedim. Üç ýerde ýaralandym, Gara başym muňaldy, ýalňyz galdym. Sular meniň günämmi? – diýdi Ýene çopan Gazana ýüzlenip:

Goňur atyň bergil maňa,
Altmyş tutam gönderiňi bergil maňa,
Ap-alaja galkanyňy bergil maňa,
Gara polat uz gylyjyn bergil maňa,
Sagdagyňda segsen okuň bergil maňa,
Ak tözlüje gaty ýaýyň bergil maňa.

Men ýañadandan duşmanyň üstüne baraýyn, öldüreýin, ýeňim bilen alnym ganym sylaýyn. Ölseň, seniň ugruňda men öleýin.

Gazana bu söz hoş geldi. Ol atyndan indi, çopanyň elini çözdü we onuň maňlaýyndan ogşap:

– Eger alla meniň öýümi sag – aman elime gowşursa, seni seýisler başy eder men – diýdi. Şeýlelikde, ikisi ýola düşdüler.

Şol wagt Şükli melek daşyna nökerlerini ýygnap, iýip-içip, keýp edip otyrды. Ol adamlaryna garap:

– Begler, bilýärmisiňiz, Gazana haýp etmek gerek? Boýy uzyn Burla hatyny getirip, oňa şerap süzdürmek gerek! – diýdi.

Burla hatyn bu habary eşidip, ýüregine ot düşdi. Ol kyrk gyzyň arasyna baryp, şeýle nesihat etdi:

Gazanyň hatyny haýsyňyz? – diýip, haýsy biriňizden ýapyşsalar, kyrkyňyz kyrk ýerden «men» diýip, jogap berersiňiz – diýdi. Şol wagt Şükli melekden adam gelip:

– Gazan begiň hatyny haýsyňyz? – diýip sorady. Kyrk ýerden «Men» diýip owaz çykdy, haýsydyr tanap bilmediler.

Olar şalaryna: «Birine ýapyşsak, kyrk ýerden owaz çykar, biz tanap bilmedik» diýip habar berdiler.

Şükli:

– Gazanyň ogly Orazy asyň, etinden goparyp alyň, gara go-wurma bişirip, gyzlara eltip beriň; kim iýse, ol dälidir, haýsy iýmese, şol Gazanyň aýalydyr, tutup getiriň, şerap süzdüriň! – diýip buýruk berdi.

Şundan soň Burla hatyn oglunyň ýakynyna gelip şeýle diýdi:

Ogul-ogul, aý ogul,
Bilermi sen, näler boldy,
Göwürini pälin duýdum,
Altyn başly öýümiň gabsasy, ogul,
Gaza meňzär gyzymyň, gelnimiň çeçegi ogul!
Ogul-ogul, aý ogul,
Dokuz aý dar garnymda göterdigim, ogul ,
On aý diýende, dünýä getirdigim, ogul!

Duşmanlar dil düwüşdiler – Gazan ogly Orazy tussagdan çykaryp, bogazyndan urgan bilen asyň, etinden gyýyp, go-wurma ediň, oguz gyzlaryna beriň. Her kim iýse, degmäň; iýmese, geniriň, şol Gazanyň aýalydyr, şerap süzdüreris! – diýdiler. Ogul, seniň etinden iýeyinmi, ýa porsy duşmanyň dü-şegine gireýinmi, ataň – Gazanyň namysyny ýere çalaýynmy, näme edeyin, oglum? – diýdi.

Oraz aýdar:

Bu ne sözdür? Saklan, hatyn ene, meniň üstüme gelme, meniň üçin aglama. Goý, meni çeňňele ursunlar, goý, etim-

den çeksinler, gara gowurma etsinler, kyrk gyzyň öňüne elt-
sinler. Olar bir iýse, sen iki iýgil. Seni duşmanlar bilmesinler,
duýmasynlar. Duşmanyň düşegine barmasyň, olaryň sagragyny¹
süzmesiň. Atamyň namysyny ýere çalman, saklan! – diýdi.

Oglan beýle diýgeç, enesiniň gözüniň ýaşy buldur-buldur
akdy. Boýy uzyn Burla hatyn ýüzün tutdy, güýz almasy kibi
al ýaňagyn ýyrtdy, garga kibi gara saçyn ýoldy, «Ogul-ogul!»
diýip zarynlady.

Oraz beýle diýgeç, enesiniň karary galmady. Onuň
ýanyndan gidip, gyzlaryň arasyna bardy...

Bu mahalda, hanym, Salyr Gazan bilen Garaja çopan çapyp
geldiler.

Çopanyň üç ýaşar tana dersinden sapanynyň aýasydy,
üç geçi çöpürinden sapanynyň gollarydy, bir geçi çöpürinden
çyrypasydy. Her atanda, on iki batman daş atardy. Atan daşy
ýere düşmezdi, düşen ýeri sowrylyp, ojak kimin oýulardey.
Daşy düşen ýeriň üç ýyla kimin oty bitmezdi. Semiz goýun,
arryk tokly baýyrd a galsa, gurt gelip iýmezdi, sapanyň gor-
kusyndan. Garaja çopan sapanyny bir şarpyllatdy-duşmanyň
gözüne dünýä garaňky boldy.

Gazan aýtdy:

– Garaja çopan, enemi diläli, ol at aýagynyň astynda gal-
masyn.

«At aýagy – köleň, ozan dili çyň olar»,

Gazan duşmana gygyryp, sözledi, göreläli näme sözledi:

– Şükli melek, tüýnügi altyn bowun öýlerimi getirtdiň, saňa
kölege bolsun; agyr hazynamy getirdirip sen – saňa harçlyk
bolsun; kyrk inçe billi gyz bilen Burla hatyny getirdirip sen –
ýesir bolsun; kyrk ýigit bilen oglum Orazy getirdirip sen –
guluň bolsun; atlarymy getirdirip sen – saňa minit bolsun,
hatar-hatar düýelerimi getirdirip sen-saňa yüklet bolsun.

Garryja enemi getirip sen, emma enemi maňa ber, söweş-
mezden, uruşmazdan gaýdaýyn yzma , muny biläý! – diýdi.

Onda olar:

– Aý, Gazan, tüýnügi altyn bowun öýüni getirdik, atlaryňy,
düýeleriňi, gyzlaryňy, aýalyňy, ogluňy getirdik, olar biziňkidir.
Eneňi hem getirdik, emma ony saňa bermeris, biz ony keşiş

oglyna bereris, ogly dogar, dogan ogly seniň garşyňa ibereris – diýdiler.

Bu sözleri eşidip, Garağa çopanyň gahary geldi, dodaklary tebsiredi.

Çopan aýdar:

– Eý akylsyz, gäwür; garşyda ýatan garly gara daglar garrapdyr, oty bitmez, şebap-şabaz boýtalar garrapdyr, gulan bermez, gyzyly-gyzyly düýeler garrapdyr, köşek bermez, eý azgyn. Gazanyň enesi (hem) garrapdyr-ogul bermez. Eger tohumyny almaga meýliň bolsa, Şükli melek, gara gözli gyzyň bar bolsa, getir Gazana ber seniň gyzyňdan ogul dogsun. Siz ony begiň garşysyna tutaryk edinersiňiz! – diýdi.

Şu mahalda galyň oguz begleri hem gelip ýetişdiler...Oguz ýigitleriniň sany-sanyňy ýokdy. Olar hemme ýygnandylar. Gümmür-gümmür nagaralar kakylady, biteklip duşmanyň üstüne at goýuldy, gylyç çalyndy.

Ol gün är ýigitler özlerini görkezdiler, muhannesler ýere bakdylar. Ol gün bir kyýamat söweş boldy, meýdan doly daş boldy. Başlar kesildi, top kiçbi şabaz atlar ýüwürdi, naly düşdi. Ala-ala gönderler süsüldi. Garapolat uz gylyçlar çalyndy, üç elekli gaýym oklar atyldy. Kyýamatyň bir günü ol gün boldy-beg nökerinden, nöker beginden aýryldy.

Daşoguz begleri bile Dälidönder Sagdan depdi, çalasyň ýigitler bilen Garagüne ogly Dälipudak soldan depdi. İçoguz begleri bilen Gazan düýbe depdi, Şükli melegi bir gezek de-pende, atdan ýere inderdi, gara başyň alyp kesdi, alja ganyn ýer ýüzüne dökdi.

Sag tarapda Garatüken melege Koýan Seljuk ogly Däli-dönder garşy geldi, sag ýanyny gylyçlady, ýere saldy. Sol tarapda Bowgajyk melege Garagüne ogly Dälipudak garşy geldi.

Alty perli gürzi bilen depesine gaty tutamlap urdy, onuň dünýä älem gözüne garaňky göründi, at boýnun gujaklap, ýere indi.

Gazan begiň gardaşy duşmany tygy bile sanjagyny gylyçlap, ýere ýykdy. Derelerde, depelerde duşmana gyzyň girdi, läşlerine garga-guzgunlar gondy, on iki müň duşman gylyçdan geçdi baş ýüz oguz ýigidi heläk boldy.

Gaçanyňy Gazan beg kowmady, aman diýeni öldürmedi.

Galyň oguz beglerine doýumlyk boldy.

Gazan beg ordasyny, oglany-uşagyny, gazynasyny aldy, yzyna dendi.

Altyn tagtynda ýene öýüni tutdy. Garaja çopany seýisler başy edip belledi. Ýedi gün, ýedi gije iýme-içme boldy. Kyrk baş sany gul, gyrnak, ogly Oraz başyny azat eýledi. Çalasyn goç ýigitlere galaba ülke berdi, egin-eşik, halat saldy.

Dädem Gorkut gelip, boý boýlady, söz sözledi. Bu «Oguznamany» düzdi, goşdy, Şeýle diýdi: hany diýdigim beg erenler, dünýä meniň diýenler,-ajal aldy, ýer gizledi,-pany dünýä ýene galdy. Gelmeli, gitmeli dünýä, ahyr soňy ölmeli dünýä. Ýom bereýin, hanym: garly daglaryň ýykylymasyn, kölegelije agajyň kesilmesin, akgyňly suwuň guramasyn. Taňry seni namarda mätäç etmesin. Çapanda gyratyň büdremesin. Çalşanda, uz gyljyň gädilmesin. Ak alnynda baş keleme doga kyldyk, kabul bolsun!..

Soraglar we ýumuş:

1. Bu Boýda nähili waka suratlandyrylýar?
2. Salar Gazanyň öýüni, ýurduny duşman nähili talaýar?
3. Garaja çopan kim? Onuň mertligi sizde nähili täsir döret-di?
4. Salar Gazan öýüni-maşgalasyny nähili halas edýär?
5. Bu boýa gatnaşýan adamlaryň her birine baha bermegi öwreniň.

Dessanlar

Tutuş bir wakany gürrüň hem goşgy üsti bilen suratlandyrylýan epik eserlere *dessan* diýilýär. Dessan sözi ýaýmak (dessan etmek), beýan etmek diýen ýaly manyny aňladýar. Proza bilen dessanyň sýužet liniýasy, poeziýa bilen bolsa esere gatnaşýan aýry-aýry gahrymanlaryň, personažlaryň duýgy-düşünjeleri beýan edilýär.

Türkmen halk dessanlarynyň iň meşhurlary hökmünde «Zöhre-Tahyr», «Şasennem-Garyp», «Hürlukga-Hemra», «Saýatly-Hemra», «Leyli-Mejnun», «Nejeboglan» we başgalary görkezmek bolar. Dessanlarda zähmetkeş halkyň hem

onuň aýry-aýry wekilleriniň gadym wagtlarda başyndan geçiren wakalary, il, ýurt, bagtly durmuş ugrunda eden göreşleri, arzuw-umytlary suratlandyrylýar. Şoňa görä-de, halkyň geçmişini, synpy gatlaklaryň barlyşyksyz söweşlerini öwrenmekde dessanlaryň uly ähmiýeti bardyr.

Halk dessanlary özleriniň mazmunlary boýunça dürli temada bolýarlar.

Meselem: «Görogly» dessanynda halk köpçüliginiň içki hem daşky duşmanlara garşy alyp baran üznüksiz göreşleri, ol göreşlere gatnaşýan adamlaryň gaýduwsyz hereketleri, edermenlikleri, uruş hünärleri, harby ýaraglar we şuna meňzeşler suratlandyrylýar. Ine, şular ýaly eserlere harby-gahrymançylykly dessanlar diýilýär.

«Şasennem-Garyp», «Zöhre-Tahyr» bolsa yşky-sosial häsiýetde bolan dessanlardyr. Çünki bularda söýgi bilen bir hatarda iki sany sosial -gatlagyň özara göreşleri beýan edilýär.

«Hüýrlukga-Hemra», «Gül-Senuber» ýaly dessanlara bolsa, yşky-fantastik dessanlar diýilýär. Sebäbi bularda yşk-söýgi bilen bir hatarda döw, peri, symrug ýaly durmuşda bolmaýan hyýaly zatlar hem gatnaşýar.

Türkmenler arasynda dessançylyk däbi örän uly orun tutýar. Aýratyn dessançylar bolup, olar toý-meýlislerde, oturyşyklarda ýatdan ýa-da kitaba garap, dessan aýdýarlar. Dessanlaryň örän ýakymly, pessaý, näzik aýdylyş heňi bolýar. Dessanlardaky köp goşgular ýörite aýdym edilip hem aýdylýar.

Halk dessanlarynyň köpüsiniň awtory näbelli bolýar. Ine, şular ýaly henize çenli awtorlary mälim bolmadyk dessanlara halk anonim eserleri diýilýär. Halk anonim eserleriniň awtorsyzlygynyň ýa-da awtorynyň mälim bolmazlygynyň ençeme sebäpleri bar:

1. Bir waka, bir erteki, bir sýužet ýardamy kim-de bolsa, bir adam tarapyndan döredilip, köpçülik arasyna ýaýraýar. Şol bir wakanyň ýa birnäçe wakanyň esasynda ýaýran rowaýat köpeldilýär, ahyrda ol tertibe salnyp, bir bitewi eser halyna öwrülýär. Ine, şeýlelikde, dürli döwürlerde, dürli awtorlaryň-köpçüligiň gatnaşmagy bilen, belli bir awtory bolmadyk eser ýüze çykýar.

2. Dürli sebäplere görä awtor öz eserinde adyny görkez-mändir, çünki öňki wagtda baýlar, han-begler, işan-mollalar halk köpçüliginiň tarapdary bolan şahyr hem bagşylary ýigrenip, olary elmydama yzarlapdyrlar. Olar şahyr hem bagşylara dinden çykan, şeýtanyň şägirdi, däli-diwana diýen ýaly töhmetler atypdyrlar. Halkyň önünde olaryň abraýyny gaçyrmaga synanyşypdyrlar. Hatda olara jeza bermekden, birnäçelerini öldürmekden-de çekinmändirler. Ine, şunuň ýaly sebäplere görä, käbir şahyrlar agalyk ediji synpyň pyssy-pujurlyklaryny paş edýän eserleriniň aşagynda öz atlaryny goýmandyrlar. Ýada hakyky atlarynyň deregine edebi lakam, ejet hasaby san (sifr), gizlin at goýupdyrlar.

3. Awtor öz ýazan eserinde adyny görkezen-de bolsa, şol wagtlar çaphana bolmanlygy sebäpli, onuň golýazmasy ýitip gidipdir. Çeper eserleriň köpüsi bagşylar, aýry-aýry adamlar tarapyndan ýatdan aýdylyp, halk döredijilik eserine öwrülipdir. Şonuň bilen-de awtoryň ady ýatdan çykyp gidipdir.

4. Eserleri göçürüp ýazan adamlar onuň awtoryny we ýazylan wagtny görkezmegiň ylmy gymmatyna düşünmän, olary galdyrypdyrlar. Tersine, eseriň soňunda awtoryň adyny we ýazylan wagtny görkezmegiň deregine, «göçürgen ýalňyşgan bolar, okagan düzetgen bolar» ýa-da «ruzi-ýekşenbe tamam» diýen ýaly sözleri ýazyşypdyrlar. Kähalatlarda göçürilýän eseriň soňunda öz adyny hem görkezipdir. Şeýle ýagdaýlar eseriň hakyky awtoryny anyklamagy kynlaşdyrypdyr.

Halk anonim eserleri köp wariantly bolýarlar. Olar asyrlar boýy dilden-dile geçip, her bir aýdyjynyň onuň üstüne özüçe täze-täze wakalary goşmagy, ondan islemedik zatlaryny aýyrmagy zerarly, dürli-dürli wariantlar emele gelýär.

Halk dessanlarynyň aýratynlygy aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Halk dessanlarynda zalym hanlara, şalara, beglere, ezi-ji synp wekillerine ýigrenç, olaryň edýän adalatsyzlyklarynyň, pyssy-pujurlyklarynyň garşysyna berk protest bildirilýär. Mysal üçin, »Şasennem-Garyp«, «Hüýrlukga-Hemra», «Saýatly-Hemra» dessanlarynda han-begleriň eden-etdililiklerine garşy göreş, adalatsyzlyklaryna garşy protest aýdyň beýan edilýär. Şeýle göreş, dessanlaryň esasy ideýasyny kesgitleýär.

2. Dessanlaryň gahrymanlary gelip çykyşy boýunça esasan ýokary gatlak wekillerinden bolsa-da, dessanlarda olaryň birnäçesi zähmetkeş halka ýakynlaşdyrylýar ýa-da halk wekillerine meňzedilýär. Mysal üçin,»Şasennem-Garyp« dessanynda Garybyň kakasy, «Zöhre-Tahyr» dessanynda Tahyryň kakasy barly adamlar-wezir. Emma olaryň ikisi-de ölýär, ogullary bolsa (Garyp,Tahyr) şa köşgünden daşlaşdyrylýar we zähmetkeş halka ýakynlaşdyrylýar. Garyp kakasy ölerden soň, baş ýyllap çopançylyk edýär, alty ýyllap haraz sürýär, bagbanyň kömekçisi bolup gezyär we şuna meňzeş birnäçe kyn durmuş ýagdaýlaryny başyndan geçirýär. Halk şeýle obrazlaryň üsti bilen öz isleg-arzuwlaryny has aýdyň ýüze çykarýar.

3. Halk dessanlarynda yslam dininiň wekilleriniň ýaramaz keşbi has aýdyň, real görkezilýär. («Hüýrlukga-Hemra», «Leýli-Mejnun» we başgalar).

4. Halk dessanlarynyň baş gahrymanlary köplenç patyşanyň ýa-da weziriň ogy, şanyň ýa-da barlylaryň gyzy bolmagyna garamazdan, öz söýgülisine wepaly, bir sözli,baýlygabeglige kowalaşmaýan, azat durmuşy hemme zatdan artyk görýän namysjaň, batyr mert edilip görkezilýär.

5. Halk dessanlarynda eziji synp wekilleriniň ýaşayşy bilen zähmetkeş halkyň ýaşayşy bir-birinden bütinleý tapwutly edilip görkezilýär. Köşk ýagdaýy hertaraplaýyn suratlandyrylmaýan bolsa-da, ondaky adamlaryň esasy häsiýetleri aýyk beýan edilýär. Köşk adamlarynyň saýlama atlar bilen awa gidişleri, gezim etmäge çykyşlary, näme-de bolsa üýtgeşik bir zadyň gözleginde boluşlary we şyňa meňzeşler suratlandyrylýar. Emma zähmetkeş halkyň wekilleri bütinleý başga ýagdaýda hereket edýärler. Olar odun ýygnaýarlar («Nejeboglan»), mal bakýarlar, ýer sürýärler, degirmende işleýärler. («Şasennem-Garyp») we başgalar.

Türkmen halk anonim dessanlarynyň ençemesiniň sýužeti goňşy halklaryň birnäçesinde bar. Bu ýagdaý türkmen halkynyň gadym wagtlardan bäri özbek, garagalpak, azerbeýjan ýaly halklar bilen medem aragatnaşykda hem-de birmeňzeş ykbalda bolandyklaryna şaýatlyk edýär. Adybir dessanlar näçe halkyň içinde bar bolsa-da, biz şol dessanlary şol halkyň özüniň original eseri hasaplaýarys.

Soraglar we ýumuş:

1. Dessanlar diýip nähili eserlere aýdylýar?
2. Dessanlaryň awtorynyň bolmazlygyna nähili sebäpler bolýar?
3. Halk dessanlary aýratynlygy boýunça näçe topara bölünýär?
4. Haýsy dessanlary bilýärsiňiz?
5. Dessanlardan bölekler aýdyp beriň.

«Şasenem-Garyp» dessany

(Gysgaldylyp alyndy)

Rawylar¹ andag rowaýat kylyrlar kim: Diýarbekir diýgen bir şäher bar erdi, anyň patyşasyga Şaapbas diýer erdiler. Şaapbasyň Hasan wezir atly bir weziri bar erdi. Emma patyşa, wezir ikewiniň hem ogly, gyzy ýok erdi. Perzentsizlikden ýaňa köp gangyn bolup, käte-käte awga çykyp, wagtlaryny hoşlap gezer erdiler...

Bular bir gün awa gidenlerinde, öz aralarynda – Eger biziň ikimiziň hem oglumyz bolsa, olar dost bolsunlar, ikisi-de gyz bolsa jora bolsunlar. Eger biri ogul, biri gyz bolsa, onda jübüt bolsunlar – diýip, ähtnama baglaşýarlar.

Günlerde bir gün patyşanyň Şasenem diýen gyzy, weziriň bolsa Garyp atly ogly bolýar. Bular ýaşlykda bile terbiýelenýärler, bir mekdepde okaýarlar. Hasan wezir aradan çykmanka: – Seni Şasenem bilen adagly edendiris – diýip, Garyba ähtnamany berýär. Ýaşlar kemala gelyär, olaryň arasynda söýgi başlanýar.

Emma Şasenemiň enesi Hanymdyr patyşa: – Garyp bir ýetim, oňa gyzymyzy bermäli – diýip, Senemi okuwdan alyp galýarlar. Söýgülieleriň arasynda ajy aýralyk başlanýar.

...Şol günün ertesi Garypnyň enesi Şaapbasyň wada edip, tilinden bergem ähtnamasyny alyp anyň aldyga bardy:

– Eý Şaapbas, wezir birle wada edipsiň. Şol wadaňa wepa bolsa göreýin diýip geldim-diýdi. Şaapbas:

– Hä, nähili wada edip men? – diýdi. Garypnyň enesi:

¹ Rawylar- rowaýatçylar, hekaýaçylar, gürrüňler.

– Sen wezirge şeýle wada berip sen: «Eger meniň oglum, seniň gyzyň bolsa, sen gyzyňny meniň oglumga ber, eger-de seniň ogluň, meniň gyzym bolsa, anda men gyzymny seniň ogluňa bereýin» diýipsiň. Imdi şol eden wadaňa wagt ýetdi – diýip, ähtnamany çykaryp, Şaahbaşga berdi.

Şaapbas ähtnamany okap gördi. Görse, öz tilinden bergen haty birle öz basan möhri eken. Patyşa dergazap bolup:

– Bu hat weziriň özi tarapyndan ýazylgandyr, ol bu hatny meniň tarapyndan ýazyp, galp möhür basypdyr – diýip, gahar-gazaba doldy hem Garypny enesi birle şäherden kowup çykarmaga buýruk berdi...

Patyşanyň emri boýunça Garyp birle enesini şäherden kowup çykardylar.

Şäherden uzak çölde Hasan weziriň bir jaýy bar erdi. Garypnyň enesi gyzyny hem Garypny alyp baryp, şol jaýda ýerleşdi. Emma tiz wagtdan Garypnyň ýakyn garyndaşlary gorkularyndan onuň enesiniň aldyga gelip:

– Eý bibi, eger Garyp bu ýerde siziň aldyňyzda dursa, Şaapbas muny öldürer. Garypny bizler birle iberiň, biz ony alyp gideli – diýdiler. Alarnyň maslahaty Garypnyň enesige makul göründi. Garyndaşlary Garypny bir uzak çölge alyp baryp, padybanlyga¹ saldylar.

Garyp mal bakyp ýören ýerinde çopanlaryň biri bilen dost boldy. Günlerde bir gün Şasennemden aýra düşüp, nije wagtdan bäri çopan bolganyny hasap kyldy. Görse Şasennemden aýra düşendigine baş ýyl bolupdyr. Şasenemiň yşky ýüregige düşüp, ebri-nowbahar² ýyglap, şol çopan jorasynyň ýanyga geldi:

– Eý dost, meniň yzymda ýarym galdy, bu çopanlykdan diýsem, mal eýesi goýbermes, men munda bagly bolup galypmen. Imdi bu dertden gutulyp, ýarymga gowuşmagyň maslahatyny sen özüň bergil – diýdi.

Anda çopan dosty:

– Eý Garyp, sen her gün oba barganyňda, bu mallaryň birki sanysyny meýdanda taşlap bargyl. Andan soň bu mallaryň

¹ *Padyban* (padybaw) – sygyr çopan.

² *Ebri-nowbahar* – täze baharyň buludy.

eýesi seni çopançylykdan kowar. Şonda sen bu işden gutulyp, Şasenemiň ýanyga baryp bilersen – diydi.

Bu maslahatyny makul bilip, Garypnyň öz dostyga garap, bir gazal aýtgany bu turar:

Bäş ýyl boldy, aýra düşdim ýarymdan,
Alajym ýok, ýara bara bilmedim.
Hiç kim habar almaz meniň halymdan,
Alajym ýok, ýara bara bilmedim.

Ötenden, geçenden habar almaly,
Sözlegende, şirin tilli senaly¹
On barmagy bogun-bogun hynaly,
Alajym ýok, ýara bara bilmedim.

Bäş ýyl boldy, men gelmişem bu ýana,
Senem janyň bary-ýogy gümana,
Kiş i ýardan aýra-düşse ýamana,
Alajym ýok, ýara bara bilmedim.

Bäş ýyldyr synamda köpdür armanym,
Çykar boldy imdi tenimden janym,
Gije-gündiz pikrim – Senem soltany,
Alajym ýok, ýara bara bilmedim.

Barçany ýaratgan kadyr allahym,
Şasenem gyz diýrler, köňül hoşgähim,
Garyp aýdar, tilimdedir senahym,
Alajym ýok, ýara bara bilmedim.

Andan soň Garyp her günde mallaryndan birden-ikiden meýdanda taşlap ugrady. Birnäçe günden soň, eýesi görse, malynyň ýarysy ýitipdir. Anyň üçin ol: «Bu çopany kowup, başka bir çopan saklamasam bolmady» diyip, Garypny kowdy...

Garyp gözi girýan, bagry birýan, birniçe menzil ýol yöräp, Diýarbekirge geldi. Şasenemi gözläp, Diýarbekirniň mekdebige bardy. Ol ýerden Şasenemi tapmady. Soň mekdepde okagan oğlanlardan sorady.

¹ *Sena* – dileg, arzuw.

Oglanlar:

– Şaapbas Şawezir diýgen ýerde bir köşk saldyryp, Şasenemi kyrk keniz birle şol köşkde goýupdyr – diýdiler.

Garyp Şasenemi yzlap, şol köşge barmakçy boldy. Ol köşge barmagyň çäresini agtardy.

Garyp bir adamdan: Şasenemiň kyrk guly bar erdi. Alaryň biri ölüpdür. Ertir ir birle «Bende bazaryga» gul almak üçin «Şasenem geljekmiş» diýen habarny eşitdi. Bu habarny eşitgeç, Garyp bir garry aýalnyň öýüge bardy. Ol garry aýal birle kyýamatlyk ene-ogul boldular.

Garyp:

– Eý ene, Şasenem gul almak üçin «Bende bazaryga» geljekmiş. Ertir meni «Bende bazaryga» alyp çykgyl. Bahamy bolsa mün tylla diýiňiz. Eger-de Şasenem: «Bu kel gulnuň näme hünäri bar?» diýip sorasa, «Bu kel gul sazanda-aşykdyr» diýgil-diýdi.

Ene Garypnyň sözi bilen razylaşdy. Ertesi ir birle Garyp kellesige garyn geýip, ýüzige gara sürtüp, bir hebeşi gul sypatyga girdi. Ene Garypny «Bende bazaryga» alyp gitdi.

Şasenem atlanyp geldi, aýlanyp, gullaryň bahasyny sorady. Ene:

– Gulumyň bahasy mün tylla – diýdi,

Şasenem:

– Ýagşy gullaryň bahasy otuz-kyrk dinardyr, sen bu kel gulnuň bahasy mün tylla diýer sen, munuň sebäbi näme ýa-da ol bir hünärlü gulmy? – diýip sorady. Anda ene:

– Meniň gulum sazanda-aşykdyr – diýdi.

Şasenem:

– Andag bolsa guluňa aýtgyl, bir bent aýdyp bersin – diýdi.

Bazarda gezip ýören bir adamynyň golunda iki sany dutary bar erdi. Garyp anyň birini golyga alyp, bir gazal aýtdy:

Gulak salyp, eşit meniň arzymny,
Alar bolsaň, gul jaýyna al, Senem.
Kişi bilmez meniň asly-zatymny,
Alar bolsaň, gul jaýyna al, Senem.

Bu baş günlük öter dünýeýi-pany,
Köp bolar aşyka magşuknyň tany,
Göwherşynas¹ bolsaň, göwherni tany,
Alar bolsaň, gul jaýyna al, Senem.

Akyl bolsaň, bul magnyny pähm eýle,
Griftary² jemalyň men, rehm eýle,
Rakyplar elinden bu gün wehm eýle,
Alar bolsaň, gul jaýyna al, Senem.

Rakyplar elinden pynhan³ kyl meni,
Hyrydar sen, bu gün satyp al meni,
Garyp aýdar, hak aşyk men, bil meni,
Alar bolsaň, gul jaýyna al, Senem.

Andan soň Şasenem:

– Eý ene guluňa aýt, ýene bir bent aýtsyn – diýdi.

Anda ene Garypga ýüzlenip:

– Eý kel ýene bir bent aýtgyl! – diýdi.

Güler ýüzli, serbi kamatly nygarym
Bu sözüň pähmine ýetseň, ne boldy?
Barça mahluk bizge duşman, dildarym,
Rakyplardan heder etseň, ne boldy?

Jemalyň görmäge men intizar men,
Bu yşyknyň derdinde men bikarar men,
Ölünçäm, Senem jan, men hyrydar men,
Sallanyp aldymga gelseň, ne boldy?

Her kişi hakykat sözünü diýer,
Munda maňa kylgan maňşarda köýer
Şaapbas eşitse, derimi soýar,
Akylým, bu söze ýetseň, ne boldy?

¹ *Göwherşynas* – göwher tanaýan adam.

² *Griftar* – bagly, bendiwan.

³ *Pynhan* – gizlin, ogryn, ýaşryn.

Her aşyk döwrüni sürer çagynda,
Bilbiller saýraşar çemen bagynda,
Men ýörür men aýralygyň dagynda,
Senem jan, merhemet kylsaň, ne boldy?

Garyp aşyk aýdar, pikirim ýetirdim,
Seni görüp, men özümi ýitirdim,
Azat başym bendi kylyp oturdym,
Hyrydar sen, satyn alsañ ne boldy?

Garyp bu sözünü aýdandan soň, Şasenem Garypny tanady. Anyň wysal yzlap, hebeşi sypatyndan özüni gul edip, bende bazarynda satdyrandygyny aňlap, enegä müň tylla berip Garypny satyp aldy. Şasenem ýaman gözden çekinip, Garypny bu gije gullarynyň arasynda goýdy.

Imdi habary kimden al, Garypdan al. Garyp öz söwer ýaryndan bu işni gaty gördi. Ol: «Meni gullarnyň arasynda goýdy» diýip, Şasenemge gahar edip gije ýaryda çykyp gitdi.

Imdi habary Şasenemden eşidiň. Şasenem:

– Men Garypny ilden çekinip, gullarnyň arasynda goýdum. Garyp muny köňlüge getirip, birden gaty görmese ýagşydyr – diýip, ertir ir bilen turup, gullarnyň arasyga bardy. Görse, ol ýerde Garyp ýok. Şasenem gullarga ýüzlenip:

– Ol müň tylla berlip alyngan hebeşi gul hany? – diýip sorady. Gullar:

– Anyň agşamky çykyp gidişi, şondan soň ol yzyna dolanyp gelmedi – diýip aýtdylar.

Şasenem içinden: «Garypny gullarnyň arasynda goýmagym aňa agyr degendir» diýip, eden işine puşman etdi, «Alla janym, bu niçik ahwal boldy?» diýip pikir derýasyga gark boldy, zyga öwrüldi. Öýüge baryp, bagtynyň garalygyndan zeyrendi, içini gepledip, ahmyr etdi. Şasenem «Eý bar hudaýa, imdi meniň bagtym açylmasmy?» diýip, hudadan nalyş edip, gan aglap, gara geýnip, ýerinden galman, ýatyp galdy.

Garyp agşamky çykyp gidişine hiç ýerde eglenmän, öz öýlerige – enesiniň ýanyga barypdy. Emma bu hem ertire galman, gullarnyň arasyndan çykyp gaýtmagyna öküdi. «Şase-

nem öňkünden hem beter gaýgy-gamga ulaşa gerek» – diýip hapa boldy. Oglunyň hapa bolganyňy görüp, enesi Abadan hem hapa boldy. Her niçik bolsa-da Garypny köşeşdirmek üçin aňa köňüllik berdi.

– Ey, oglum, sen beýdip, hapa bolup oturmagyn, gaýgyňny alla asan etsin!... – diýdi.

Günlerde bir gün Garyp öz obadaşlaryndan bolan bir garry aýalyň ýanyna baryp, ondan maslahat soraýar. Garry aýal oňa Şaseneň bagyndaky bagbana ogullyk bolmagyny hem şol ýerde çemen baglap, Seneme ýollamagyny, şeýlelikde Şasene me duşuşmagyny maslahat berýär. Şondan soň Garyp Senemeň ýanyna gitmek üçin enesinden hem aýal doganyndan rugsat soraýar. Olar ilki razylyk bermeýärler.

...Elkyssa, andan soň Garypnyň enesi birle uýasy zar aglaşyp, ahyry çäresizlikden Garypga rugsat berdiler.

Garyp sähra tarap ýüzlenip gidiberdi.

Ol gidibersin. Imdi birki agyz sözi Şaapbasdan eşideliň.

Günlerde bir gün Şaapbas goşuny birle «Şadüz» diýgen ýerde aw awlamakga çykdy. «Şadüzniň» bir tarapynda bir baý bar erdi. Anyň adyga Mansur baý diýer erdiler. Anyň bir gyzy bar erdi. Adyga Gülnahal diýer erdiler.

Patyşa şol gün, günorta wagtlary howany yssy görüp, baryp Mansur baýyň howzunyň başynda düşdi. Şol wagt Gülnahal kenizi birle saraýynyň bir penjiresinden garap durar erdi. Patyşanyň gözi Gülnahalg a düşüp, mähri gidip, aňa aşyk boldy.

Ol bir adamdan:

– Bu kimiň gyzy erken? – diýip sorady.

Ol adam:

– Mansur baýyň gyzy, adyga Gülnahal diýerler diýip jogap berdi.

Patyşa:

– Mansur baý gyzyny maňa bersin! – diýip adam iberdi.

Mansur baý baran adamga hormat edip:

– Hoş gelipsiz, ýagşy gelipsiz. Patyşa-patyşalardan, garyp-garyplardan, hoja-hojalardan gyz alar. Biziň gyzymyz patyşa mynasyp ermes – diýip, any gaýtaryp goýberdi.

Patyşa tarapyndan iberilen wekil özüge aýdylgan sözni

patyşaga habar berdi. Patyşa bu sözni eşitgeç gahary gelip, donyga sygman:

– Göreýin gyzyny kim alar eken! – diýip, gahar-gazap birle, siýasat kylyp, bidir gitdi. Baryp heremhanasynda karar tapdy.

Patyşanyň giden gününüň ertesi Halapdan bir söwdagär gelip, Mansur baýnyň serhowzunyň başynda düşdi.

– Anyň adyga Ezberhoja diýer erdiler. Bu adam birniçe gün şol ýerde boldy.

Imdi habary Gülzibadan eşidiň, Gülnahalyň Gülziba diýgen bir kenizi bar erdi. Günlerde bir gün Gülnahal:

– Eý Ziba, baryp bir suw getirseňiz – diýdi. Gülziba:

– Hoş bolgaý! – diýip, küýzesige ýüp dakyp, ýolga rowana boldy. Howzuň başyga barganda, suwuň içinde bir şugla göründi, ol ýana-bu ýana garady, tapmady. Soň bu şugla howuznyň daşynda göründi. Görse Ezberhojanyň ýüzünüň şuglasy turur. Keniz küýzäni suwdan dolduryp gitmekçi bolgan wagty anyň gözi Ezberhoja düşdi. Keniz biygyýar ýykyldy. Küýze döw-lüp, ýüpi küýzäniň iki gulpunda galdy... Keniziň huşy başyndan uçup, Gülnahalyň ýanyga bardy. Gülnahal:

– Eý Gülziba, suw getirdiňizmi? – diýdi.

Gülziba suw diýip, elige garasa, ýüpde küýzäniň iki gulpy galan eken. Gülnahal:

– Eý Gülziba, näme waka boldy? Bu nämäniň alamaty turar? – diýip sorady. Gülziba:

– Ezberhojanyň jemalyn gördüm, biygyýar bolup ýykyldym, soň näme waka bolanyny bimedim – diýdi.

Anda Gülnahal:

– Anyň dek bolsa, biz hem baryp göreli – diýip, Gülziba birle serhowzuň başyga ugrady.

Baryp görseler, bir sahypjemal, owadan adam eken, Gülnahal aşyky-bikarar boldy. Gaýdyp öýlerine geldiler.

Söznüň gysgasy, biniçeler Ezberhojanyň arzuwynda bolup:

– Şu ýerde bolmaly adam ekeni – diýdiler.

Elkyssa, uly-kiçi ýygnanyp, Mansur baýnyň öýige baryp:

– Gyzyň Ezberhoja berseň ne bolgaý? – diýdiler.

Anda Mansur baý:

– Baryp gyzymdan habar alyň, ol razy bolsa, men hem razy men – diýdi.

Baryp Gülnahaldan habar aldylar. Gülnahal öz razylygyny bildirdi. Sözüň gysgasy, Gülnahalny Ezberhojaga nika kylyp berdiler.

Andan soň bu söz Şaapbasnyň gulagyna degdi. Patyşanyň gahary geldi. Emma biriniň nikaly aýalyny güýç birle basyp alaýyn diýse, ol özüni adalatly hasap eder erdi. Ne alaç ederin bimedi. Şol wagtda bir aýýar-hilegär bar erdi, adyga Taýmaz diýer erdiler. Ol:

– Eý, patyşahym, anuň üçin gaýgy cekmegil, ýedi günde siziň huzuryňysa getirur men – diýdi.

Patyşadan rugsat tiledi. Patyşa rugsat berdi. Soň aýýar golyga bir taýak alyp, ýolga düşdi.

Ezberhojanyň işigine baryp, bir gün durdy. Ezberhoja jogap bermedi. Ertesi ýene gelip durdy. Ezberhoja:

Sen kim bolar sen? – diýip sorady.

Aýýar:

– Men Halap adamsy erdim, bir sebäp birle bu şäherge düşüpmen sizi hem halaply diýip eşitdim. Her wagt gitseňiz, meni hem alyp gidiň – diýdi.

Anda Ezberhoja:

– Ajap bolur, sen düýelerni bakgyl – diýip tabşyrdy. Aýýar on gün, on baş gün bakdy. Bir daýhanyň gawuny bar erdi. Taýmaz bir gün düýeleri şol gawunga salyp, özi hem depäniň üstünde olturdy. Bir wagt gawun eýesi gelip, düýelerni kowdy. Taýmaz:

– Düýeler muny ýagşy iýýär, ne üçin kowar sen? – diýdi.

Anda daýhan:

– Men muny seniň düýäň üçin ekdimmi? – diýip golundaky taýagy birle aýýarny ýagşy urdy. Anyň ýüzi-gözi gan boldy. Taýmaz dat edip, Ezberhojanyň ýanyga baryp:

– Eý hoja, hyzmat etgeniň jezasy şundag bolurmy? – diýdi.

Hoja:

– Ne boldy? – diýdi.

Taýmaz:

– Seniň hoja bolganyň gurasyn, düýeleriňi ýoldan ýörütmediler, seniň düýeleriň sebäpli meni urdular – diýdi.

Ezberhoja başyny aşak salyp:

– Meniň öz ýerim-ýurdum bolsa, munuň dek etmez diler, meni saýry¹ görendirler. Her kimniň öz ülkesi ýagşy erken-diýdi. Ezberhoja ýurdyga gaýtmak üçin Mansur baýdan rugsat tiledi. Ol hem rugsat berdi. Ezberhoja Taýmaz aýýarga:

Gel, imdi Halapga gideli, taparmusen? – diýdi. Taýmaz:

– Eý janym, Hojam! Halk gündiz, tapsa, men gije tapar men – diýdi.

Andan soň düýelerine ýüklerine ýükläp, Gulnahaly düýa mündürüp, ýolga rowana boldular, Bir gije tä daň atgunça ýol ýörediler, daň atgandan soň bir çarbag aýtdiler.

Ezberhoja:

– Halapnyň ýolynda mundag çarbag görmez erdim – diýdi.

Anda Taýmaz:

– Janym, Hojam, ýoldan azaşypdyrmen, imdi siz şu ýerde duruň. Men bu ýerlerniň nire ekenini bir habar alaýyn – diýip, etegine bilige gysdyryp, Şaapbasyň ýanyga baryp:

– Ey patyşahym! Hyzmatny bitirdim. Gülnahalny pylan ýerge getirdim – diýdi.

Patyşa özüniň birniçe mähremlerini atlandyryp iýberdi. Olar naýzalaryny ýapyryp, Ezberhojanyň üstüne at saldylar.

Ezberhoja bulary görüp gorkdy. Akjany (Gülnahaly) taşlap, özi bir ýel maýaga münüp gaçdy.

Bular hem Akjany alyp, Şaapbasyň ýanyga getirdiler.

Akja Şaapbasy göreninden:

– Eý patyşahym, kyýamatlyk atam bolgul! – diýip, aglady. Patyşa başyny aşak salyp, biraz wagt oturdu.

Hudaý köňlige rehim saldy. Akjanyň sözünü kabul edip:

– Owal gyzym bir idi, imdi iki boldy. Baryň, muny Şasenemiň ýanyga eltip goýuň – diýdi.

Akjany Şasenemiň ýanyga eltip goýdular.

Imdi sözi Garypdan eşideliň. Garyp Sähra tarap ýüzleneip gidipdi. Birnäçe menzil ýol ýöräp, Şasenemiň çarbagyga

¹ Saýry – başga ýerden gelen.

ýetişdi. Görse, uly çarbag. Garyp çarbagyň derwezesige arkasyny berip oturdy. Emma Şasenemiň habaryny ala bilmedi. «Men nähili ýol birle Şasenem janga arzy-halymny aýdar men? Men bir gülgün ýaglyk bolsam idi, Şasenem elige algaý erdi. Ýa bir Kirmany şal bolsam idi, Şasenem başyga orar erdi» diýip, Garyp bir gazal aýtdy:

Ala gözli Şasenemiň
Garyp düşdi illerine
Biz misgini aldamyşlar,
Ýanyp-bişdik allaryna.

Men bir sonaly köl bolsam,
Ýa bir jerenli çöl bolsam
Ýa bir şeyda bilbil bolsam,
Gonsam ýaryň güllerine.

Aşyk Garyp mesgen eýlär,
Çözde ýaşyn tesgin eýlär,
Bizni munda misgin eýlär,
Şenem gitse illerine.

Garyp bu sözni aýdyp, derwezäniň agzynda olturdy. Bagban çykyp, bir hossarsyz ýigitniň gaýgyly oturganyny gördi. Ol Garypnyň ýanyga gelip:

– Eý ýigit, haýsy bagnyň gülisen, haýsy çemeniň bilbili sen, haýsy aşýandan¹ perwaz eýläp² bu ýerlerge gelipsen? Haýsy ýanga barar sen? – diýip sorady. Garyp:

– Men bir musapyr men, şeyleden gelen men. Bu ýerlerde ogulluk saklajak ýokmukan? Men ogulsyzga ogul boljak – diýdi.

Anda bagban:

– Eý oglum, andag bolsa, sen maňa ogul bolgul – diýdi. Bular ata-ogul boldular. Bagban Garypny öz öýüğe alyp geldi.

Garyp bagbanga ogul bolup, obanyň sygyrlaryny bakar erdi. Günlerde bir gün Garyp öýüğe geldi. Şol gün bagban öýde ýok erdi. Garyp enesige garap:

¹ Äşýan – mesgen, mekan, höwürtege.

² Perwaz eýlemek – uçmak, aýlamak.

– Eý ene, atam niräk gitdi – diýip sorady. Enesi:

– Oglum imdi bahar boldy, nowruz gülleri açylypdyr. Ataň Şasenemge çemen baglap elter – diýdi. Garyp:

– Atamnyň ýanyga mende barsam, maňa hem gül berse – diýdi. Anda eneligi:

– Oglum, ataň saňa-da gül berer – diýip, Garypny bagbanyň ýanyna alyp bardy-da: «Garypga-da gül beriň» diýdi. Bagban mamanyň sözünü kabul edip, Garypga hem gül berdi.

Ertir ir birle Garyp ýene çarbagga bardy. Güller açylyan eken. Bir bölek gülnüň arasynda oturyp, güllerden alyp, bir çemeni zynat birle baglady. Any şol ýerde goýup, özi bagdan çykyp gaýtdy. Şol wagt bagban gelip:

– Bu gün gaflat¹ basyp giç galdym – diýip alňasaňlyk birle çemen baglamakga meşgul boldy. Ol Garypnyň çemen baglagan ýerine berdy. Bir wagt bagbanyň gözi Garypnyň baglagan çemenige düşdi. Görse, özünüň baglan çemenlerinden hem owadan, oňat bir çemen eken. Bagban alňasaklyk birle çemenlerini ýygnap ýörüşine alarnyň arasy birle Garypnyň baglan çemenini hem goşup, Şasenemiň huzuryga² alyp bardy.

Şasenem bagbanyň elten çemenlerini bir-bir gözden geçirdi. Görse, bir çemen alarnyň içinde has oňat baglagan eken.

Şasenem:

– Eý bagban, dogryňy aýtgyl, bu çemeni kim baglady? – diýip, Garypnyň baglan çemenini elige alyp, bagbanga ýakynlaşyp, mylaýymlyk birle sorady.

Bagban:

– Eý jahan soltany, eşider bolsaň, men bir ýetim oglan saklap ýörüpmen, ol çemen şonuň baglan çemenidir – diýdi.

Bagbanyň «bir ýetim oglan saklap ýörün» diýen sözi Şasenemge ýarady. Ol bagbanga has ýakynrak süýşüp:

– Hemişe şunuň ýaly çemen baglagyl! – diýip, hoşamatly sözler birle bagbanyň ýüzüge gülüp bakdy.

Bagban özüge edilgen hoşamada ýalňyş düşünişip: «Şasenem

¹ *Gaflat* – uky, bilmezlik.

² *Huzur* – ýanyna, öňüne.

maňa aşyk bolgan eken» diýen pikiri köňlige getirdi. Ol şeýle umyt birle Şasennemge garap, bir gazal aýtdy:

Men söýmüşem Ziba Senem adyňy,
Söýsem, öldürerler, söýmesem, ölem.
He meşhur bolan asly zatyny¹
Diýsem, öldürerler diýmesem, ölem...

Men seni söýmüşem jan birle dilden²
Sen meni söýmäge gorkar sen ilden,
Hytaýy barmakdan, hynaly goldan
Tutsam, öldürerler, tutmasam, ölem...

Şasennem bagbandan bu sözleri eşitgeç gazapnak³ bolup:

– Eý bagban, agzyňy ýyggyly, her kim öz hetdini bilse ýagşy! – diýip, gazap birle garady. Bagban turup bidir gitdi. Gelip Garypga:

– Şasennem gyz seniň baglan çemeniňi ýagşy gördi. Eý Garyp, ýene çemen baglagyly! – diýdi.

Garyp bagban birle ýene bagga baryp, çemen baglap, anyň içige bir gazalny pinhan kylyp goýdy. Bagban any eltip, Şasennemge berdi. Şasennem gülniň arasynda bir hat gördi, ol Garypnyň düzen gazaly erdi. Any alyp okady. Ol şeýle ýazylan eken:

Gulak salyp, eşit meniň arzymny,
Günbe-günden beter boldum derdiňden.
Näler çekdim pyrakyňda hijriňni,
Ganlar ýyglap, öter boldum derdiňden.

Mähnetli bagbanga hyzmat eter men,
Bilmen, maksadymga haçan ýeter men,
Bu dert ile başym alyp gider men,
Özge watan tutar boldum derdiňden.

¹ *Zatyny* – Aslyny, neslini.

² *Dil* – ýürek.

³ *Gazapnak bolmak* – gaharlanmak.

Garyplykda sen gelmediň gaşymga,
Rehm etmediň gözden akan ýaşymga,
Ajal ýassygyny goýup başymga,
Ýar-ýar diýip, öter boldum derdiňden.

Çemen baglap, nama ýazyp gönderdim,
Sen diýip, özgeden ýüzüm dönderdim,
Döwlet çyragyny aglap söndürdim,
Bigänelik eder boldum derdiňden.

Garyp aýdar, «kel» goýup men adymny,
Bu watanda kişi bilmez zatymny,
Senden özge kimge aýtaý dadymny,
Saňa dadym aýtar boldum derdiňden.

Garypnyň bu gazalyny okap, Şasenem köp bitakat boldy.
Ol synasynyň bentlerini açyp, öz halyga ah çekip, gözide ýaş,
köňlide ýag dagy, golyda desmaly, göz ýaşyny sürtüp, ýüregini
para-para kylyp, ah urup, zar-zar aglap bir gazal aýtdy:

Bahar boldy, gül açyldy,
Meniň gülüm açylmazmy?
Bilbiliň gany saçyldy,
Meniň gany açylmazmy!

Habarym ýok, bahar oldy,
Çemenler lälezar oldy,
Garybymdan habar geldi.
Kerem ýollar açylmazmy!

Döwletliden döwlet gitdi,
Nobat rakyplarga ýetdi,
Saky ajal meýin tutdy,
Kepen donum biçilmezmi?

Şasenem diýr, ömrüm güli,
Kesildi muhabbet ýoly,
Açyldy baglaryň güli,
Meniň gülüm açylmazmy?

Andan soň Akja gelin gördi kim Şasenenmiň gözüde ýaş, bagryda daş, dat edip otyr eken. Akja:

– Eý Şasenen, saňa ne boldy, halyň niçik turar? – diýdi. Anda Şasenen bikarar bolup, Akjaga garap, ýene bir gazal aýtdy:

Akja saňa syrym aýan eýläýin,
Ýaryň güli geldi özi gelmedi.
Başymdan geçenin beýan eýläýin,
Ýaryň güli geldi özi gelmedi.

Meniň ýarym Hasan wezir ogludyr,
Muhupbetler bir ykrarga baglydyr,
Atamnyň elinden synam daglydyr.
Ýaryň güli geldi özi gelmedi.

Gabha pelek meni kyldy bigana,
Özi gelmeý, güli geldi gaýbana,
Meniň üçin ýetim bolmuş bagbana,
Ýaryň güli geldi özi gelmedi.

Aşyk birle magşuk işi bir gerek,
Wagdasy, wepasy, kowly¹ bir gerek,
Hüýri-jennet, hulky husny bir gerek,
Ýaryň güli geldi özi gelmedi.

Şasenen gyz diýrler meniň adymga,
Bir ah ursam, älem ýanar odumga,
Ýaratgan züljelal, ýetiş dadymga,
Ýaryň güli geldi özi gelmedi.

Elkyssa, bu sözden soň, Akja:

– Eə Şasenen, ondag bolsa bag seýlige barsaň, belki, ýaryňny bagda görersen – diýdi. Bu söz Şasenenme makul boldy. Şasenen bagbany çagyryp:

Eý bagban, bagny päkize kylgyl, men erte ir birle bag seýlige gidermen – diýdi.

¹ Kowl – ykrar, saz, razylyk

Bagban bagny arassalap, anyň etrapyny nämähram adam-
larga gadagan etdi. Garyp bu işden habardar bolup, daň säher
wagty seýilge geldi. Ol:

– Şasennemni bir görsem, myradymga ýetsem – diýip, hoş-
wagt bolup haýwanlary öziğe hemdem bilip, alarga garap, bir
gazel aýtdy:

Bag eýesi bagyn etmiş gadagan,
Şasennem gyz bag seýlige geledir
Bilbiller, gonuňlar gülden-güllere,
Meniň ýarym bag seýline geledir.

Nerkes¹ gözüň ýumup, gyýa bakmagyl,
Göz ýaşym, sabr eýle sildek akmagyl,
Nala hijran çekip, bagrym ýakmagyl,
Meniň ýarym bag seýline geledir.

Toty, sen özüňi söse çaglama,
Seniber² sen boýuň egip aglama,
Sünbül³, sen saçyňny tar-tar baglama,
Meniň ýarym bag seýline geledir.

Binewşe⁴, baş egip durgul hyzmatda,
Bulut, tut aptaby⁵ sen bu hylwatda,
Şasennem diýip, başym galdy külpetde
Meniň ýarym bag seýline geledir.

Garyp aşyk bu gün bagbanlyk kylyp,
Aýralyk derdine bagryny tilip,
Aşygynyň ýetim bolganyň bilip,
Senem gyz bag seýline geledir.

Garyp bu gazalny okagandan soň, gül petdeleriniň arasynda
pinhan bolup ýatdy. Elkysa, saba-säher boldy. Erse Şasennem

¹ *Nerkes* – gara, gara gül ady.

² *Senuber* – agaç ady.

³ *Sünbül* – gül ady,saç; bugdaýyň başy.

⁴ *Benewşe* – gül ady (meleöwşe)

⁵ *Aptap* – gün.

gyz deň-duşlary birle baga geldi. Gyzlarny topar-topar bölüp, güllerge seýil etmekge iberdi. Özi hem bagy seýil etmäge başlady. Birden bir gyz Garypnyň gizlenip ýatan gül petdesiniň ýanyga gelip, Garypny görüp gaçdy.

Bagnyň ortasynda bir howuz bar erdi. Anyň degre-daşy gülşen-lälezar erdi. Garyp gül petdesinden çykyp, özüni şol howuzga saldy...

Şol wagt Şasenemiň gözi Garypga düşüp, suwga tarap ýügürdi.

Garyp:

– Bu gyzlarnyň önünde Şasenem birle meniň aramda bolgan syryň üsti açylsa, ýagşy ermes – diýip, suwdan çykyp, lybaslaryny geýip gaçdy. Şasenem her çend¹ kowlady, emma zyndan ýetibilmän gözünden ýitirdi. Garyp çeçekleriniň arasyndan aýlanyp, Şasenemiň olturgan jaýyga ýakyn gelip, bir darahtnyň üstüğe çykyp, «Ýarymnyň hakykatyny bileýin» diýip olturdy. Şol wagt Şasenem hem Garypny gaçyryp gelip, jaýyga olturup erdi, Garypnyň ýüzüniň şuglasy howuznyň içinde görüldi. Şasenem ony görüp, özüni howuzga taşlady. Emma Garypny tapabilmedi. Ahyr nalaç suwdan çykyp, «wadaryga Şunkarymny tapyp erdim, emma ýene gaçyrdym» diýip öz halyga ýyglap, dide girýan, syna birýan bolup, Şasenem bir gazal aýtdy:

Uçurdym şunkar guşumny,
Hiç bir ýerde habary ýok.
Hasrat birle göz ýaşymny,
Dökmeýinçä, durary ýok.

Gaçdy bu döwletiň guşy,
Agtaryr men ýazu-gyşy,
Habaryn bilmez hiç kişi,
Bir menzilde karary ýok.

Bizge barça älem ýagy,
Kime diýeýin bu dagy?

¹ Çend – näçe.

Hazan ursun bu çarbagy,
Bu söhbediň berary ýok.

Görset muhupbetniň ýolun,
Tutsam men ýarymnyň golun,
Gezerem Kerbela çölün,
Bu köňlümniň mydary ýok.

Şasenem diýr Akja gelgil,
Ýürekdäki derdim görgül,
Gel joraňdan habar algyl,
Hiç kimsäge diýeri ýok.

Elkyssa, Şasenem gyz sözünü tamam etgeç Akja Şasenemniň ýanyga geldi. Görse Şasenemniň gözünde ýaş, bagrynda daş. Akja:

– Eý Şasenem, ne üçin beýle gamgyn görüner sen, saňa ne boldy? – diýdi, Şasenem özüni gyzlardan pinhan kylyp:

– Eý Akja, Garypny gördüm. Ol gaçdy, zyndan kowdum, emma ýetip bilmedim. Imdi saňa bir pinhan sözüm bar! – diýip, bir gazal aýtdy:

Akja gelin, gamsyz başym,
Gamhana boldy, neýläýin?
Bir söz bile aşna ýarym,
Bigana boldy, neýläýin?

Men geldim any soraglap,
Ýüregimni otga daglap,
Ol gaçdy, menden burgaklap,
Rowana boldy, neýläýin?

Gutulmady gamdan başym,
Awy boldy içen aşym,
Ýar ýolunda gözde ýaşym.
Rowana boldy, neýläýin?

Şasenem diýr, bagtym tire,
Sygyndym sydk ile, pire,

Ýaryň köňli özge ýara...
Gumana boldy, neýläýin?

Şasennem bu gazalny aýdyp, Akja birle bagny seýil edip ýörer erdi. Garyp alarny görüp, ýar muhubbetini synamak üçin serwi agaçnyň astynda özüni pinhan kyldy. Şasennem birle Akja bagnyň içi birle Garypnyň duşundan geçdiler. Şol wagt Akja:

– Eý Şasennem, munça bisabyr bolmagyl, sabyrly gulny hudaý tagala myradyga ýetirer – diýdi. Anda Şasennem:

– Eý Akja, niçik kylaýyn, asla köňlümni togtadyp bilmesmen – diýip ýyglaberdi.

Garyp bu wakany görüp, Şasennemge muhibbeti zyýada bolup, serwi agaçnyň astynda durup, bir gazal aýdar boldy:

Sadka¹ bolsam, galam gaşly dildarym,
Amanda bolasen, ýene gelinçä.
Kaddy-tuby² lebi-şeker nigarym,
Bakaram ýoluňa, täki ölünçä.

Akja bilen seýil eýlediň bu zaman,
Kyrk keniz aldyňda süredir döwren,
Gaýtgyly raýyňdan janymdyr gurban,
Ölen ýagşy, sen dilberden galynça.

Gözlerim ganyňça, görem ýüzüňni,
Ne beşer³, ne peri diýerler özüňi,
Mežnun kibi çölde alsam zyyňny,
Ýansam gerek seni tapyp alynça.

Çyn aşyklar ýalbaradyr dostuna,
Şum takyplar aýrallyknyň kastyna,
Garyp diýer, keten köýnek üstünde,
Hiç dynman, gözde ýaşym salynça.

Garyp sözüni tamam etdi. Emma anyň bu namasy Şasennemge eşidilmedi. Andan soň Garyp Şasennem birle Akjanyň bagy atdaryp, o ýan-bu ýan ýörüşlerini görüp, haýran boldy...

¹ *Sadka bolmak* – öwrülme, aýlanmak.

² *Tuby* – agaç ady.

³ *Beşer* – adam ynsan.

Garyp bir meydan oýlanyp, nä alaç ederin bilmän, haýran bolup durdy. Emma Şasenemge muşakgat ýetişgenini duýup, oňa rehmi gelip, özüni mälim etmek üçin, bir gazal aýtdy:

Boz dumanly daglar aşyp,
Ahu¹ gözli, maral geldi.
Yşknyň söwdasyga düşüp,
Ahu gözli, maral geldi.

Tutar her kes öz däbini,
Awçylar awlar awyny,
Başda geler serdaryny,
Tutgul, awçy, maral geldi...

Senem birle Akja gelin,
Dilin, ýürejigim, dilin!
Sitde² guşap inçe bilin,
Senem awçy, maral geldi.

Talandy ömrüm talandy.
Çyg düşdi, bakja suwlandy.
Çarbagy üç-dört aýlandy,
Zalym awçy, maral geldi...

Egine geýipdir ala,
Biri gülgün, biri läle,
Ak gollaryn sala-sala,
Senem awçy, maral geldi.

Gadamlary göz üstüne.
Gurbanam çeşmi³-mestine,
Murewwet⁴ eýläp dostuna
Senem awçy, maral geldi.

Gaýgy bolgan bizge ýeten,
Haram boldy ata watan,
Ýar egninde bardyr keten,
Zalym awçy, maral geldi.

Garyp aşyk deýmez ýalan,
Ömrümize düşdi talan,
Serwi agajyna dolan,
Senem awçy, maral geldi.

¹ *Ahu* – keýik, jeren.

² *Şitde* – guşak.

³ *Çeşm* – göz, garak.

⁴ *Mürewwet* – kömek, ýardam.

Şasenem täji başynda, ýüz münň šiwe-náz birle, tawus guş kibi, aşykny köýdüriji, mestan-mestan basyp geler erdi. Akjanyň hem ýörişi ondan kem däl erdi. Garyp biçäre bularny görüp, akyl-huşdan aýrylyp, bularnyň ýörişiğe hoşwagt bolup, ýene bir gazal aýtdy.

Gördim iki peri gelir,
Ajap sallana-sallana.
Aşygynyň köňlin alar,
Geler sallana-sallana.

On dördi aý gije kimin,
Tumagaly humay¹ kimin,
Egri gaşlary ýaý kimin
Geler sallana-sallana.

Iki peri hemdem bolup,
Bir-birinden nusga alyp,
Gyýa bakyp golun salyp,
Geler sallana-sallana.

Biri güldir, biri gunça,
Ol biri ýokdur Senemçe.
Tomaşa kylyňlar barça,
Geler sallana-sallana.

Garyp diýr, gulnuň adyga,
Hak ýetirsin myradyga,
Dözmän aýralyk odyga,
Geler sallana-sallana.

Garyp sözüni tamam edip, agaçnyň syrtyndan çykdy...

Akja gördiki Şasenem birle Garypnyň söhbetleri berar tapdy. Aýralyk gaýgysy, mysapyrlyk külpeti Akjanyň hem janyndan Otdi, ol hem özüniň ýaryny ýatlap, gözünden düwme-düwme ýaş döküp, bir gazal aýtdy.

¹ *Humay* – guş ady.

Gahba pelekniň elinden,
Ýüregimde daglar galdy.
Bilbil aýryldy gülünden,
Ter açylgan baglar galdy.

Halapda galdy watanym,
Hiç ýokdur gelip-gitenim,
Ýar birle söhbet tutanym,
Gadymkyja çaglar galdy.

Gülňahal diýr, ýandy janym,
Pelek ýakdy istihanyň,

Ezberhoja, mähribanym,
Ýüregimde daglar galdy.

Gülnahal biçäre hem öz gara günige aglap, sözünü tamam etdi. Şasenem Gülnahalnyň halyga rehmi gelip, aňa köňüllik berdi.

Andan soň Şasenem:

– Eý Garyp jan, gel bir zaman bagga seýil kylyp, söhbet tutaly – diýdi...

Andan soň Şasenem Akjanyň ýanyga baryp:

Eý Akja sen meniň syrdaşym sen. Meniň bu işimniň bir tedbirini¹ etgil! – diýdi.

Anda Akja:

Eý Şasenem jan, anyň dek bolsa, ataňdan bagny diläp alynçak Garypny Ýasmak mamaga tabşyraly – diýdi.

Şasenem Akjanyň bu sözünü makul görüp, Garypny alyp Ýasmak mamanyň öýüne bardy.

Eý mama, men bagny atamdan diläp alynçam, Garypny saňa tabşyryrmen. Men gelinçäm, Garypny ynjytmagyl-diýip, mamaga garap, bir gazal aýtdy.

Men bu gün gidermen atam ýanyna,
Wesýetim – Garypjanny ynjytma.
Iki aşyknyň goşulmagynyň şanyna,
Wesýetim – Garypjanny ynjytma.

Hiç kimge bildirme tä men gelinçä,
Men saňa tabşyrdym, erte bolynça,
Baryp Şaabbasdan bagym alynça,
Wesýetim – Garypjanny ynjytma.

Ne jepelar çekdi Garyp diýip Senem,
Yşgyň wadasynda sergezdan menem,
Akja-garyndaşym, sen-garry enem,
Wesýetim – Garypjanny ynjytma.

¹ *Tedbir* – çäre, pikir, oý, alaç.

Bu sözüni aýdyp, Garypny Ýasmak mamaga tabşyrdylar. Soň Şasenem bagny diletmek üçin Akjany atasy Şaabbasnyň ýanyga iberdi.

Akja baryp: «Çarbagny Şasenemge barseňiz» diýip şadan diledi.

Şaabbas muňa razy boldy. Akja patyşanyň razy bolganyny Şasenemge habar berdi.

Şasenemiň ýüregine şeýle bir howsala düşdi. «Belki-de, bu işni kenizleriň biri bilip, atamga aýdar» diýip oýlandy. Akja muňa düşünişip:

Eý Şasenem, «Güni etek birle basyryp bolmaz». Bu işni kenizlerge mälim etgil, goý alar hem bilsinler diýdi.

Elkyssa, Akja Garypny Şasenemiň köşgüne alyp geldi.

Şasenem: «Garypnyň könlüni alaýyn» diýip bir gazal aýtdy.

Hoş geldiň, Garybym, sapa gelip sen,
Gutly bolsun menzil-mekan, Garybym.
Söhbet et, rakyplar duýmasdan burun,
Ganymatdyr hemin zaman¹ Garybym.

Gorkunjym köp, şum rakyplar duýarlar,
Duýsa seni gyrmyz gana boýarlar.
Seni öldürerler, meni goýarlar,
Bu zamanlar niçik zaman Garybym..

Saňa peýwestedir² janym-jahanym,
Sen-seň täji-serim, ruhy rowanym,
Saňa pida bolsun bu şirin janym,
Ýoluňda gurbandyr bu jan, Garybym.

Wehm etme, Şasenem gaýry bolar diýip,
Bir namardyň terhosyny³ alar diýip,
Sen ölensoň, gaýry birle bolar diýip,
Getirme könlüňe guman, Garybym.

¹ *Hemin zaman* – şu wagt, häzir.

² *Peýweste* – bagly, daňylgy.

³ *Terhos* – haýyş, towakga.

Bu sözden soň Garyp:

– Eý Şasennem, men seniň bagbanyňga hyzmatçy erdim. Imdi maňa rugsat ber. Men anyň mallaryny tabşyryp gelermen-diýip, Şasennemden rugsat alyp, ýopga rowana boldy.

Bagdan çykyp barar erdi, näçe yzyga garasa, Şasenemiň köşgüniň şöhesi asmanga ýalkym salyp dur. Garyp... baryp mallaryny bagbana tabşyrdy. Gaýdyp gelip, ýene bagga girip, Şasennem birle aýşy-aşratga meşgul boldular.

Günlerde bir gün olturyp erdiler, nahar wagty boldy. Şasenemiň bir kenizi bar erdi. Anyň adyga suwçy keniz diýer erdiler. Şasennem:

– Eý keniz, baryp, Garypnyň golyga suw akydyp bergil! – diýdi. Keniz aptoba¹ birle desmalyny geldi. Garyp golun ýuwмага başlady. Şol wagt suwçy:

– Eý Garyp jan, men hem Şasennemden kem ermesmen – diýip, Garypdan posa aldy. Garypnyň gahary gelip, keniziň agzyna bir şapbat urdy. Keniziň agzy gyzył gan boldy. Keniz:

– Sen meni bir urduň, men hem seni bir urarmen – diýip, bagdan çykyp, bidir gitdi.

Bu söz bu ýerde galsyn. Indi sözi Garypdan eşideliň. Keniz gaharlanyp bagdan çykyp gidensoň, gaýdyp goluny ýuwup reňni-roýy üýtgäp, Şasenemiň ýanyna geldi. Şasennem:

– Suwçy keniz kany? – diýip sorady. Garyp:

– Any men urdum, ol hem gaharlanyp çykyp gitdi – diýdi.

Şasennem:

– Eý Garyp jan, bu işiň gabahat bolupdyr, atam bilse bizlarni tirik goýmaz – diýip, bir gazal aýtdy.

Garyp, seniň şum bagtyňdan,
Jahan boldy zyndan maňa.
Seniň bu kylgan işiňden,
Ahyr bolar zyýan maňa.

Keniz barar atam ýanna,
Sryň aýdar döne-döne,

¹ *Aptoba* – kündük.

Duşmanlarga bu bahana,
Eýlegeýler güman maňa.

Eden işinde bar galat,
Geldi ýene üşbü külpet,
Garyp, imdi ne maslahat,
Boldy ahyrzaman maňa.

Senem aýdar, eý, mähriban,
Gaýgy boldy bu şirin jan,
Kişi geler hemin zaman,
Zyndan boldy jahan maňa.

Şasennem bu sözüni aýdandan soň, Garyp Şaseneme köňüllik berip, bu gazalny aýtdy.

Atam biler diýip, gaýgy, ýmegal,
Bizge bu ýazylgan bardyr, Senem jan!
Maňa beýle ajy sözler diýmegil,
Aşyklar hajaty bardyr, Senem jan!

Ataň bilse, bizni ahyr näderler?
Perman birle tutup alyp giderler,
Seni goýup, meni gurban ederler,
Bir başa bir ölüm bardyr, Senem jan!

Bilbil pygan eýläp, aýrylmas gulden,
Janym çykarmyşam başda köňülden,
Ýüz para kylsalar, dönmenem senden,
Aşyklara dönmek ardyr, Senem jan.

Men bir goç-guzuýam gurban ýerine,
Boýnum baglamyşam zülpüň taryna,
Müň ýola baş ursam ataň daryna,
Aşyklaryň işi zardyr Senem jan.

Garyp aýdar, pelek bizge buýurmasa,
Ölenleriň hatyrasyn görmese,
Ataň imdi sizni bizge bermese,
Öldürse öldürsin, zordur, Senem jan.

Bu söz bu ýerde galsyn, imdi sözni patyşa tarapdan eşideliň. Keniz gaharlanyp-ajyglanyp aýtdy:

– Eý patyşahym, gyzyň bir bigäne ýigit birle köşükde aýşy-eşrat kylyp olturypdyr, imdi galganyny siz bilirsiz-diýdi. Patyşa dergazap bolup:

– Eý keniz, eger bu sözüň ýalan bolsa, sizge heniz hiç kimge edilmedik bir gazapny edermen!-diýdi. Soň patyşa özüniň birnäçe ýasawulyny iberip:

– Şasenem birle şol ýigitni alyp geliňler. Alarny dardan asarmen. Görgenge göz, eşitgenge gulak bolsun!-diýdi.

Bu söz bu ýerde galsyn.

Şasenem suwçy gidenden soň, Garyp birle sowal-jogap aýdyşyp Akjanyň ýanyga bardy.

– Bu işiň çäresini etgil-diýdi: Akja:

– Eý Şasenem, Ýaşmak mamanyň ýanyga baraly. Ol bu işiň çäresini aýdar, – diýdi.

Akja birle Şasenem Ýaşmak mamanyň ýanyga baryp, bu sylarlary aýtdylar.

Mama gurra taşlady. «Tiz baryp, Garypny ýaşyryň, olar imdi gelerler» diýdi. Derhal¹ helip Garypny sandykga salyp gulpladylar. Şol wagt hanyň ýasawullary hem at çapyşyp geldiler. Bagny boödan-başa agtardylar. Emma Garypny tapman, yzlaryna gaýdyp baryp, patyşaga:

– Ey patyşahym, bagda bigana adam görmedik-diýdiler.

Patyşa münetjimlerine² ýüz tutdy:

– Eý, münejjimler, bu niçik waka boldy? – diýdi. Münejjimler gurra taşlap:

– Şu wagt Garyp sandyknyň içinde, Şasenem hem onyň daşynda olturupdyr-diýdiler.

Anda Şaabas:

– Eger bu söz Ýalan bolsa, barçaňyzny öldürermen-diýdi.

Şa ikinji gezek köp ýasawul iberdi. Ýasawullar Şasenemiň köşgine garap gidibersinler.

¹ Derhal – derrew, bada-bat.

² Münejjim – astrolog, ýyldyzlara garap pal atýan.

Indi sözni Şasennemden eşideliñ. Şasennem ýene Ýasmak mamanyň ýanyna gelip:

– Eý mama, imdi ne ahwal turur?-diýip, sorady. Ýasmak mama gurra taşlap:

– Eý Şasennem, ataň köp ýasawullary iberipdir, ýene geller – diýdi. Anda Şasennem:

– Andag bolsa imdi näme etmeli? – diýip, maslahat kyldy. Ýasmak mama:

– Howuznyň aşagynda ätiýaç üçin salyngan jaý bardyr. Imdi şol jaýga gizlemek gerek – diýdi. Şasennem Garypny eltip, şol howzuň aşagynda salyngan jaýga gizledi.

Patyşa tarapyndan iberilgen ýasawullar hem derkar gelip, ýene agtaryp başladylar. Gelenler köp agtardylar, emma Garypny tapman, ýene yzlaryna gaýdyp patyşaga:

– Eý keremli patyşahymyz, köşükni andak, emma onuň ýaly adam tapmadyk-diýdiler.

Patyşa gazapga çykyp:

– Kenizni münetjimplerni, gurrandazlarny öldüriň! – diýip, jellatlaryga buýurdy. Jellatlar derrew alarnmy gyrdylar.

Imdi sözi Şasennemden eşideliñ. Şasennem bularnyň öldüren-diklerini eşidip, köňli hoş bolup:

– Eý Akja, imdi duşmanlardan gutuldyk. Garyp jany getirgil-diýdi...

Akja baryp Garypny çykaryp alyp, geldi.

Şasennem:

– Eý Garyp jan, meniň üçin zundanda galdyň-diýip, Garypnyň ýüzün-gözün sypalap, ýüzüniň tozuny ýaglygy bilen süpürdi...

Bular entek bu ýerde galsyn. Imdi sözni Şaabbasdan eşideliñ. Şaabbas:

– Meniň gyzymga köp töhmetler edildi, ol birniçe melamatga galdy-diýip, Abdulla atly wezirge kyrk atly berip:

– Baryp Şasennemniň köşgüniň töwereginde bolgul-diýdi. Abdulla kyrk atlysy birle bagnyň töweregine gelip düşdi. Gülerden bir gün Abdullanyň wezirlerinden birisi serhowzuň başynda, serwi agaçnyň saýasynda Şasennem birle bir ýigitniň

olturganyny gördi. By syrny baryp, Abdulla wezirge habar habar berdi. Abdulla wezir gorse, bu waka dogry eken. Wezir Şasennemni çagyryp:

– Eý, Şasennem, sen nä işler erder sen? Ataň kenizni, münetjimplerni, gurrçylarny öldürdip, alarnyň ganyna galdy. Emma hakykatda alarnyň sözi rast eken, men seni ataň ýanyga alyp barar men! – diýdi. Şasennem:

– Bu ýigit meniň myhmanym turur, sen muňa degmegil-diýip, Abdulla wezirge ýalbaryp, bir gazal aýtdy:

Gyssasam ýarymnyň akyly çaşar,
Degmegil ýarymga, alla yşgyna!
Maňa duşan bu yşk barçaga duşar,
Degmegil ýarymga, alla yşgyna!

Atam ibermişdir seni permana,
Ne işiň bardyr ýagşy birlen, ýamana!
Gulak sal, Abdulla, syr-ra-pynhana,
Degmegil ýarymga, alla yşgyna!

Men bir biçäre men, zarym tilimde,
Herne kylsaň, ygtyýaryň eliňde,
Giriftal etmegil duşman golunda,
Degmegil ýarymga, alla yşgyna!

Bizni alyp barsaň atam ýanyga,
Atam galar aşyklarnyň ganyga,
Sen galarsen melamatnyň kânige,
Degmegil ýarymga, alla yşgyna!

Senem diýr, bereýin düýä malyny,
Tükel hazynamyň herne baryny,
Äşgär etme aşyklarnyň syryny,
Degmegil ýarymga, alla yşgyna!

Elkyssa, Şasennem Abdulla birle nökerlerige kyrk galkan zer berdi. Abdulla zerni görüp, wagty hoş bolup:

– Patyşaga baryp: «Beýle adam görmedik diýip aýdarmyz, sen arkaýyn bolgun» – diýdi.

Abdulla özünüñ bu ýerde bolmaly möhleti tamam bolandan soň, atlylar birle gaýdyp gitdi. Baryp patyşaga:

– Eý patyşahy älem, eý keremli soltany, biz Şasenenmiñ köşgüniñ töwereginde şunça gün bolduk, emma onuñ ýanynda hiç bigana ýigit görmedik-diýip, Şaabbasga habar berdi.

Abdulla wezir gidenden soň Şasenenem:

– Eý Garyp jan, «Adam alasy içinde, haýwan alasy daşynda» diýenleridir. Kim biler, belki Abdulla baryp, Bu syrny patyşaga aýdar. Aňa görä bu gürrünler biraz könelişinçä, siz başga bir şähere gitseñiz, bu sözler mensuh¹ bolgandan soň, ýene gaýdyp gelseñiz-diýip, Garypga garap bir gazal aýtdy:

Garyp dostum, et gamyňny,
Duşman kär etmezden burun.
Erte birle, seni, meni,
Ýasawyl itmezden burun.

Säher geler myhasyrlar²,
Çar tarapyn gurşap alar,
Seni ýowuz güne salar,
Gaçawer tutmazdan burun.

Erte geler mynda ýatan,
Gözüň ýumup menden geçip,
Bir özge ýerde et watan,
Äşigär etmezden burun.

Gutulawer mundan gaçyp,
Seni, meni birle tutup,
Bir aždarha agzyn açyp,
Wehm ile ýutmazdan burun.

Şasenenem diýr, hijran ýeli,
Çar tarapdan öwser weli,
Başga ýana ömrüm güli,
Talanyp gitmezden burun.

¹ *Mensuh bolmak* – könelişmek, ýitmek, Ýok bolmak.

² *Myhasyr* – gabawçyl, ýasawul.

Şasenemiň bu sözünü eşdenden soň, Garyp:

– Janyndan gorkup, magşugynyň ýanyndan gitmek aşyklar üçin agyrdyr. Men ölsəm hem seniň ýanyňdan gitmesmen-diýip, bir gazal aýtdy:

Maňa mundan gitmek bolmaz,
Atam tutup almagynça.
Halal kibi zulum çekip,
Hijr oduga salmagynça.

Jan bagly zülpüň taryna,
Baş goýup ataň daryna,
Guzydek gurban ýerine,
Ataň tutup çalmagynça.

Sen gezersen gülgün deýip,
Hal üstüne hallar goýup,
Kaknus¹ kimin otka köýüp,
Peýmanamyz² dolmagyça.

Garyp diýer, ahyr maksat,
Ajal ýetse bermez pursat,
Häli ganymat bu söhbet,
Giderim ýok ölmeginçä.

Andan soň Şasenem name ederin bilmän öz köňline geňeş we endişe³ kyldy: «Eger Garypnyň köňlige degmeseň, bu ýerde galyp, duşman goluga düşer: anyň üçinn men munuň köňlige deger ýaly bir söz aýdaýyn, duşman goluga düşeninden, bu ýerdan gideni ýagşy» diýip, Garypga garap, bir gazal aýdany bu turar:

Imdi söhbet wagty ötdi,
Git, Garyp, eglenme mundan!
Aýralyknyň wagty ýetdi,
Git, Garyp, eglenme mundan!

¹ *Kaknus* – fantastik guş ady.

² *Peýmana* – käse, ölçeg, ömrüň ölçegi manysynda.

³ *Endişe* – gaýgy-gam.

Sen baryňda, gülebilmen,
Bu ne dertdir, bilebilmen,
Seniň üçin ölebilmen,
Git, Garyp, eglenme mundan!

Bähre¹ tapman bu watandan,
Şirin janyň çykar tenden,
Şasenem diýr, geçdim senden,
Git, Garyp, eglenme mundan!

Garyp Şasenemden bu gepi eşitgeç gahary gelip:

– Men seni ýarym diýip, munça wagt seniň hijriňde ýanar erdim. Seniň ahyrky wepaň şu boldumy? Şeýle bolsa, men başymny alyp gidermen, imdi dolanyp gelmesmen! – diýip, Şasenemge garap bir gazal aýtdy:

Indi göç eýledi köňül kerweni,
Göçende eglenem, belki, gelmenem.
Menden gaýry birle sürgün döwrany,
Sürende eglenem, belki, gelmenem.

Garyplarnyň bolmaz belli watany,
Idemezler garyplykda ýatany,
Gyzyl gülnüň degresinde biteni,
Tirende eglenem, belki, gelmenem.

Bu ne awy erdi, goşduň aşyma?
Sen sebäp sen gözden akan ýaşyma,
Ajal ýassygyny goýup başyma,
Ýatanda eglenem, belki, gelmenem.

Bilbeýin özümni saldym bu derde,
Hemra bolup seniň deýin namarda,
«Ýar-ýar» diýip, gezer erdim her ýerde,
Gezende eglenem, belki, gelmenem.

Imdi waspyň aýdyp, gezsem illere,
Meni sorsaň ýakyn-uzak ýollarda,

¹ *Bähre* – haýyr, peýda.

Mejnun kimin ýedi ýyllap çöllerde,
Ýörende eglenem, belki, gelmenem.

Garyp aýdar, bozduň imdi şanymny,
Otga ýakdyň göwherimni, känimni,
Eýesige berip şirin janymny,
Ölende eglenem, belki, gelmenem.

Garyp bu sözni aýdan soň, gaharlanyp, ýolga düşdi. Birniçe gün ýol ýöränden soň, Şirwan welaýatynyň bir ýan çetinden baryp ýetdi.

Garyp şol şäheriň patyşasy bilen duşuşýar hem şonuň ýanynda boluberyär.

Şasenem hem Garybyň öz ýanyndan gidenligine gynanýar. Olar günleriň birinde Akja ikisi Garyby gözlemäge çykýarlar. Emma ençe wagt aýlanyp tapman dolanyp gelýärler. Garybyň Şirwan welaýatyndadygy eşidilýär. Şasenem Akjany gedaý eşiginde geýindirip, Garyby getirmek üçin ýola salýar. Akja Garyby tapyp, Diýarbekire alyp gelýär. Garyp bilen Şasenem duşuşýarlar.

Patyşanyň adamlary Garybyň Senemiň ýanyndadygyny duýup, şaga habar berýärler. Şa gaharlanyp Garyby tapmaga höküm edýär, gözleg başlanýar. Garybyň atasy Hasanyň dostlaryndan bolan bir wezir şanuň buýruk berenligini Garyba duýduryp, onuň häzirlikçe biýana çekilmegini maslahat berýär. Garypdyr Şasenem Bagdat şäherine gitmek üçin ýola düşýärler. Ýolda Senem uly jara ýykylyp, gitmäge ýaraman, yzyna dolanýar.

Garyp Bagdada gelýär, ol birnäçe garyp-gasarlar bilen tanyşýar, dostlaşýar. Ahyrda ol şanyň ogly bilen hem tanyşýar. Şa garyby bir gyza öýlendirmek isleýär, emma Garyp oňa razy bolmaýar. Şasenem ýene Akjany erkek eşigini geýindirip Garyby äkelmek üçin Bagdat şäherine ýollaýar. Akja Garyby gözläp tapýar hem ony öz ýurduna alyp gelýär. Garyp bu ýerde birnäçe gün bolandan soň, Şasenemiň maslahaty bilen Halap-Şirwan welaýatyna tarap ugraýarlar. Emma bu sapar hem ýolda Şasenemiň aýaklary harap bolup, ýöremäge ýaraman,

mejbury galmaly bolýar. Senem Naýzahal diýen depäniň üstünde bir gije galýar. Erte irden çölde aw awlap ýören Şaabbas munuň üstünden gelyär hem ony tanaman, gyzynyň owadanlygyna haýran galyp, özüni ýitirip, atdan ýykylýar. Senem bu pursatdan peýdalanyp, atasynyň atyny münüp, öýlerine gaýdyp gelyär.

Garyp Halap-Şirwanda iýere nan, ýatara jaý tapman, köp wagt sergezdançylyk çekýär. Soňra ol bir pukara aýala ogulluk bolup, birnäçe wagt şol aýalyň öýünde bolýar. Ençeme wagt-dan soň şol ýerde bolan Babanyýaz bazarçy diýen bir adama duşýar hem alty ýyllap onuň harazyny ýöredýär. Şasenem hem gije-gündiz Garyby ýatlaýar. Akja bile bilelikde gözlege çykyp, Tüni derýasynyň kenaryna barýarlar. Günleriň birinde Garybyň duşmanlary onuň öldi habaryny ýaýradýarlar. Şasenem garybyň mazaryny öz gözüm bilen görsem bolmaz diýip, goňşulary bolan Babahan şatyr diýen södegäri özüne ýoldaş edinip, Halap-Şirwana gidýär. Emma Babahan şatyr pälini bozup, Senemi Gazak welaýatyna alyp barýar hem özüne degmegini Şaseneme teklip edýär. Senem bu pälazanyň temmisini berýär-ony howza düşende, zäher sepip öldürýär. Soňra ýat ülkelerde ençeme wagt heläkçilik çekip, öz ýurduna dolanyp gelyär.

Günlerde bir gün patyşa Senemi öz ýakyn adamsy hem goşun başlyklaryndan biri bolan Şaweledede bermekçi bolýar. Şasenem: «Garyp birle eden ýedi ýyl wadamdan ýene ýedi aý galdy» diýip, Şawelediň ýedi aýlap toý etmegini talap edýär.

Bir gün Akjanyň (Gül nahalyň) söýgülisi Ezber gelyär, ol bu ýerde birnäçe gün bolandan soň, Senemiň haýyşy bilen Garyby gözlemäge çykýar. Ezber Senemiň beren ýadygärliklerini alyp, ýola düşýär hem Halap-Şirwana baryp köp, gözlegden soň, Garyby tapýar. Garyp dost-ýarlary bilen hoşlaşýar, öz ýurduna gaýdýar. Ol ilki öz öýlerine gelyär. Görse enesi bilen uýasynyň aglamakdan ýaňa gözleri kör bolupdyr.

...Garyp işikden girip:

– Essalawmaleýkim, eý mama, myhman alarmysyň? – diýdi.

Mama salamyn alyp:

– Eý balam biziň ikimiz hem kör, anyň üstüne hem birimiz hem dul aýal, birimiz ýetim gyz, biziň iýerge-içerge zadymyz ýok. Emma bu ýerde myhman bolarga baş baý adamlar bardy.

Anda Garypnyň uýasy:

– Eý ene, meniň agam Garyp hem bir ýerlerde şunuň ýaly bolup ýörendir, goý ýatsa ýatsyn, muňa degmegin-dy.

Enesi razy boldy. Garyp bu gije ýatdy. Biraz wagtdan soň gulagyna toý şowkuny eşidilip başlady. Garypnyň ukusy gaçdy. Mama ýigitniň ukusynyň gelmezligini duýup:

– Eý ýigit, ne üçin ýatmazsen? – dy.

Anda Garyp:

– Eý mama, bu şowhun näme? – diýip sorady.

Anda mama:

– Eý balam, sen meniň derdimi gozgama.

Şaapbasnyň gyzy Şasennemni Şaweletge bermekçi bolup erdiler. Şasennem ýedi aý möhlet alyp, ýedi aýdan soň Şaweletge barar men diýipdir. Bu gün anyň iň soňky günü, ýedi aý bäri gije-gündiz toý etdiler. Bu şowhun şol toýnuň şowhuny turur-diýip, aglamakga başlady.

Anda Garyp:

– Anyň dek bolsa, men hem şol toýga barsam nähili bolar?-diýip sorady.

Mama:

– Özüň bilgil, oglum, gidesi gidip görgül-di.

Anda Garyp:

– Mama, meniň dutarym ýok, sen maňa bir dutar tapyp berip bilmezmiň? – di.

Anda mama:

– Eý oglum, meniň Garyp atly ýalňyz oglum bar erdi, ol gideli bäri şol dutarga bagrymny basyp ýanan ýüregimi sowudar men. Any sen alyp gitseň... – diýip, heniz sözünü gutarmasdan, Garypnyň uýasy asylygy dutary ogrynça alyp, Garypga uzatdy. Garyp täze kiriş dakyp, çalmakga başlady...

Enesi anyň ssynyndan berk ýapysyp:

– Sen Garypdan başga hiç kim bolmaz sen, gitmegil, saklangyn!-diýip, alyp galmakçy boldy:

Garyp:

– Eý mama, sen däli bolduňmy? Her kimni görseň, Garyp diýip synyndan asylyp ýörürsen, meni goýbergil diýip dutaryny alyp, Şasenemiň toýuga ugrady. Barýarka, ýolda Gyrypnyň tanyş ýigitlerinden biri duş geldi. Ol ýigit Garypny tanap:

– Eý Garyp, Şaapbas gyzyny Şaweledede berdi. Sen ol ýerge barmagyl. Eger barsaň, belki, saňa bir ziýan etirerler-diýdi.

Anda Garyp:

– «Balygyň diriligi suw bilendir». Men Şasenemden galanyndan soň näme bolganymda barybir. Näme etseler hem baryp görermen-diýip, ýene ýoluga ugrady.

Şasenemiň köşüniň ýanynda bir hüjrede ölügsi çyra ýanar erdi. Garyp ol hüjrä bardy. Görse, bir galandar oturypdyr. Garyp aňa salam berdi, galandar anyň salamyny aldy, ikisi görüşdiler. Garyp oturyp, galandardan:

– Eý galandar, siz kaýsy ýurtdan bolarsiz? – diýdi. Anda galandar:

– Men Bagdat şäherinden bolar men – diýip, Garypga şu wakany aýdyp berdi:

Bir wagtlar bir garry adam bolgan eken. Ol örän garyp bolgan, arkasy birle odun daşap satar eken. Ol bir gün çölde odun köwläp ýörkä, bir uly omçanyň düýbünden ýedi hum gyzyl çykgan.

Garry:

«Bu humlaryň ýeke biri meniň bütin ömrüm ötinçä iýmekge bolar. Bularyň hemmesini alyp näme edermen!» diýip oýlanyp durka, iki sany atlynyň gelýänini görüp, alarny çagyrgan eken.

Atlylar gelip, humlary görüp, garryny öldürmekni ýüreklerige düwüp, bir-birlerniň yüzlerige seretgen ekenler. Garry bularyň päliniň bozuklygyny aňlap: «Siz meni öldürseňiz öldüriň ýöne meniň bir wesýetim bar, şony aýalyma gowşuryň!» diýgen. Anda olar: «Hany wesýetiňni bir eşide-li. Eger bizge ziýansyz bolsa gowşurarmyz!» diýenler. Garry: «Gala derwezesige ýakyn bir harabada meniň aýalym ýaşaýar. Ol göwrelidir». Aňa aýdyň: «Bir perzendim bolsa, adyga Dat,

iki perzendim bolsa, birige Bidat goýsun» diýgen. Ol adamlar: «Bolýar, gowşuraly» diýip, garryny öldürgenmişler, humlarny alyp garryny çukurga gömenmişler.

Günlerde bir gün bu adamlarnyň ýoly garrynyň aýalynyň üstünden düşgende: «Seniň adamyň palan ýerde ölüm halatynda ýatyrka, şeýle wesýet beripdi» diýip, garrynyň wesýetini aýdanmyşlar.

Günlerde bir gün ol aýalyň ekiz çagalary: bir ogul, bir gyzy bolup erdi, ärininiň wesýeti birle gyzyga Dat, ogluga hem Bidat at goýdy.

Aýdan-aý geçip, bu çagalar dört bäş ýaşlarga ýetgen. Bir gün şol ölkäniň patyşasy goşun çekip, bir ýana barganda ol çagalar gala derwezesiniň ýanynda oýnap ýörgen eken. Çagalaryň enesi goşunnyň gelgenini görüp: «Çagalarym at aýagyňyň astynda galmasyn» diýen gorky birle: «Dat-u!.. Bidat!..» diýip, olarny çagyranmyş. Patyşa muny aşidip: «Meniň adalatlyk bilen höküm sürgen döwrümde, «dadu-bidat» edip gygyrgan kim? Baryp ol aýalny alyp geliň?» diýenmiş. Aýalny tutyp, patyşanyň huzuryga alyp eltenler. Patyşa ol aýalga: «Bu dat-bidat edip gygyrmagyň sebäbi näme?» diýen. Anda ol aýal: «Patyşahym, ol meniň çagalarymnyň atlary turar. Meniň adamymy pilan ýerde öljek bolup ýatganda wesýet edip ölenmiş» diýen. Patyşa: «Ol wesýeti saňa gowşurgan adamny görseň tanarmyň?» diýgende aýal: «Patyşahym, bu wesýetni gowşurganlarnyň biri weziriň, biri hem wekiliň ogly erdi» diýen.

Patyşa alarny ýanyga çagyryp: «Eý wezir-wekilzadalar, bolgan wakany dogry beýan ediň! Bolmasa, ikiňiziň gözüňizni çekermen! Siz ol garry adamny nirede gördüňiz?» diýip gyssan wagtynda, alar: «Patyşany kybla-älem! Bir çemçe ganymyzny ötseňiz, işniň bolýşyny beýan dermiz» diýenler. Patyşa: «Ganyňyzny bagyşladym aýdyň!» diýen. Alar wakany bolşy ýaly beýan edenler.

Patyşa olarga üç gün möhlet içinde ýedi hum gyzylny tapyp, dul aýalnyň çagalaryga gowşurmagy höküm eden. Alar her edip, hesip edip, ýedi hum gyzylny jemläp, ol çagalarga

eltip berenmişler. Şol bir gün patyşa dul aýaly ýanyga çagyryp: «Seniň gyzyň ady Datlygyna galsa galsyn welin, ogluň ady Bagdat bolsun» diýen.

Dat äre bargan, Bagdat bolsa ýetişip töwereginde deňduş ýaranlary köpelgen. Günlerde bir gün bir şugulçy adam patyşanyň huzuryga baryp: «Eý patyşahym, bu ülkede Bagdat diýgen bir ýigit döräpdir, ol seniň birle şalyk dawasyny etmekge baş göterjekmiş» diýip şugullanmyş. Patyşa muňa humýaly çişip: «Ajaly ýeten tilki hinine bakyp uwlar» diýenleridir. Meniň adyllygymnyň saýasynda şeýle derejä ýetgen düynki gedaý bu gün meniň şalygymga garşy baş göterýän bolsa, aňa bu güнге çenli hiç bir adama edilmedik bir gazapny görkezermen diýen.

Patyşanyň bu sözünü ol şugulçy Bagdada hem beýan edenmiş: «Meniň şalyk dawasy birle işim ýok, bu işlerden hem habarym ýok» diýip, bar goş-golamyny alyp, bir gijede ülkesini taşlap, çykyp gidenmiş. Ol az ýöräp, köp ýöräp, Diýarbekir ülkesine baranmyş. Ol ülkäniň patyşasyga Şaapbas diýerlermiş.

Bagdat ol ülkä baryp, şäherden çetde çala mydar öý edingensoň, ol ülkäniň patyşasyga görnüşe baryp, özi birle aňa gymmat baha sylaglar eltenmiş, öziň başyndan geçen işleri birin-birin beýan edenmiş. Patyşa ony oňat görüp öziğe wezir edinip adyga bolsa Hasan wezir at goýup, ýanynda saklanmyş. Hasan wezir patyşanyň maslahaty birle öýlenip, şäherde jaý edinmiş. Patyşa birle bu weziriň bir-birige mähribançylygy barha artyp, hemişe bile gezerlermiş, bile aw awlamakga çykarmyşlar.

Günlerde bir bir gün bular aw awlamakga çykanlarynda, hersi bir tarapga aw gözlemekge gidenler. Hasan wezirniň aldyndan bir bogaz towşan çykan. Ol: «Meniň aýalym hem göwrelidir, bu janawarga degmäýin» diýip, any awlamaga dözmändir. Ol aýlanyp- aýlanyp, başga aw tapmansoň, patyşanyň ýanyga gelenmiş. Patyşa: «Eý, Hasan wezir, aw tapdyňmy?» diýip soranda, Hasan wezir öziğe bogaz towşanyň duşandygyny hem aýalynyň göwrelidigi ýadyna düşüp, ony awlamakga dözmänligini gürrüň edip berenmiş.

Anda patyşa:

«Ol bogaz towşan maña hem duşdy, emma men hem öz aýalymnyň göwrelidigi ýadygma düşüp, oňa dözmedim, ikimiz ýürekdeş ekenik. Anyň dek bolsa, gel ikimiz äht edeli: «Eger meniň oglanym, seniň gyzyň bolsa, gyzyňny meniň oglumga bergil, eger seniň oglanyň, meniň gyzym bolsa men gyzymny seniň ogluňa bereýin» diýip äht edenmişler. Patyşa bu hakda dilinden ähtnama ýazyp, möhür basyp, wezirge berenmiş. Günlerde bir gün patyşanyň gyzy weziriň hem ogly bolgan. Patyşa gyzyna Şasenem diýip at goýan, wezir oglyga Garyp diýip at goýanmyş. Bu çagalar heniz kemala gelmänkä, Hasan wezir aradan çykanmyş. Patyşa bolsa öz eden ähtinden dänip, Garypny enesi hem uýasy birle şäherden kowup çykaranmyş. Garyp Şaapbasyň zulumyndan şäherme-şäher entäp, ahyrda Halap-Şirwanga gidenmiş.

Andan soň Şaapbas Şasenemni Şaweletge bermekçi bolup, ýedi aýdan bäri toý edýärmiş. Şony eşidip bu şaherge geldim. Gündizler şäherde gedayçylyk edip gijeler şu ýerde bolar men belki hem Garypny şu ýerlerden tapyp, anyň birle bir gürründeş bolsam diýen maksadym bar erdi» diýdi.

Anda Garyp:

– Şol Garyp diýgeniňiz men bolar men-diýdi. Bu sözden soň ikisi turup gujaklaşyp gaýtadan görüşdiler. Alar derdinişip, biraz oturganlaryndan soň, Şasenemniň toýuga bardylar. Baryp özüniň gelgenini Şasenemge beýan etmek üçin bir gazal aýtdy:

Kadyr alla, ýarym bilen
Ýördügim ýerlerge geldim.
Hasratynda ganlar aglap,
Durdugym ýerlerge geldim.

Tiken agladyp bilbilin,
Gül ýüzli, saçy sünbülin,
Sewer ýarymnyň gül ýüzin
Gördügim ýerlerge geldim.

Bilbil giripdir bu бага,
Owazyň ýetip yraga,

Ýarym birle ak otaga
Girdigim ýerlerge geldim...

Garyp aşyk, haýran bolup,
Yşk odyga birýan bolup,
Ýar ýolunda girýan bolup,
Ýördüгим ýerlerge geldim.

Bu gazal üçin Garypga bir don hem müň teňňe berdiler. Şasennem tagtyň üstünde ýedi gat perdäniň içinde oturyp erdi. Ol her sazanda, baqşy gelse, pikir berip diňläär erdi. Şasennem: «Belki, bu Garypdyr» diýip pikir etdi. Turup, özüni Garypnyň üstige taşlamakçy boldy. Onýança Akja gelip Şasennemni saklady: «Belki, bu gelgen Garyp däldir. Garyp bolsa neýagşy. Eger Garyp bolman, başga biri bolup çyksa, masgara bolar sen, goý ol ýene bir gazal aýtsyn. Ýene müň teňňe birle bir don tut» diýdi. Garypga ýene müň teňňe birle bir don tutdylar. Garyp özüniň gelgenin Şasennemge beýan edip, ýene bir gazal aýtdy:

Agalar, düýn gije Halap şäherinden,
Muhubbet şerabyn içdim geldim!
Aýp eýlemän, begler, munda geldi diýip,
Bir ýar söwdasyga düşdüm-de geldim!

Halapdan çykmyşam namazy-erte,
Kerbela çölünden geçdim günorta,
Belentde ýügürüp, pes ýerde ýorta,
Köp beýik daglardan aşdymda geldim.

.Agşam çagy geldim Bendi-Hanyma,
Syrymny bermedim bajym, eneme,
Yşkyň hanjaryny çekip synyma,
Başymdan, janymdan geçdim-de geldim.

Ýüzüňni ogşatdym Baýram aýyna,
Gaşyňny meňzetdim keman ýaýyna,
Batyp erdim melamatyň laýyna,
Derýa kibi dolup-daşdym-da geldim.

Atymny bagladym nar agajyna,
Bir kement taşladym nar agajyna,
Gurban bolsun başym ýar agajyna,
Töhmet belasyndan gaçdym-da geldim.

Egilsin, bükülsin, rakypanyň bili!
Dünýäde köp bolsun, görmesin gözi!
Gara bolsun iki dünýäde ýüzi!
Yşkyň belasyndan çaşdym-da geldim.

Gurban olam ýarnyň kaddy-boýuna,
Sazymny alybam girdim öýüne,
Garyp aşyk Şasenemniň toýuna, –
Möwlan ganat berdi, uçdumda geldim.

Garyp bu sözüni tamam edenden soň, Şasenemiň huşy başyndan gidip, ürken guş dek bolup, zar-zar aglap, bir gazal aýtdy:

Garyp jan, eşitgil meniň zarymy,
Seniň geldigiňni bile bilmedim.
Terk eýledim namys bilen arymny,
Seniň geldigiňni bile bilmedim.

Atam-enem kowladylar, gitmedim,
Gül ýüzümge perdeleri tutmadym,
Şaweletni hergiz kabul etmedim,
Ýar, seniň geldigiň bilebilmedim.

Kimi gülgün geýer, kimi läleler,
Diýermişler meni senden alarlar,
Maňa galsyn saňa galgan belalar,
Ýar, seniň geldigiň bilebilmedim.

Seniň üçin men bereýin janymy,
Men geýeyin kepin biçip donumny,
Zyýada aglatma Senem janyňny,
Ýar, seniň geldigiň bilebilmedim.

Áyralyk derdinden aglap öldüňmi?
Ýa bir ýat ýlkede saýyl bolduňmy?
Ol şol gidişinden ýaňy geldiňmi?
Ýar, seniň geldigiň bilebilmedim.

Şasennem diýr, Şapbasnyň gyzyna,
Gan agladyp, ýaş doldurdýň gözüme,
Kararym ýok, aglar erdim özüme,
Ýar, seniň geldigiň bilebilmedim.

Elkyssa bu sözden soň, Şasennem Garypny takyk tanady.
Huşy başyndan gidip:

– Eý Garyp, tutgyl meni!-diýip tagtyň üstünden özüni Garypnyň üstüğe taşlady. Garyp hem gujagyny açyp, any tutdy. Olar huşsyz ýykyldylar.

Toýda oturganlardan birnäçesi dumly-duşga gaçyp gitdiler. Galandar Garypnyň ýanyga baryp, iki dony iki müň tyllany hem Düldülniň aýak astyndan alnan topragy alyp, Garypnyň enesiniň öýüğe bardy. Düldülniň aýak astyndan alnan topragy Garypnyň enesiniem uýasynyň gözlerige sürtdiler. Alarnyň gözleri açyldy. Alardan biri iki dony hem iki müň tyllany enesige berdi-de:

– Garyp geldi, gözüňiz aýdyň toýuňyz mübärekl!-diýip gutlady.

Abadan enäniň öýünde köpden-köp şatlyk peýda boldy.

Imdi habarny toýdan eşideliň. Şol toýda olturganlardan biri şugulçy Şasennem birle Garypnyň bu wakasyny baryp Şaweletge habar berdi. Şawelet gazapga çykyp.

– Derhal baryp, Garypny öldürüň! – diýip iki sany jellatga buýruk berdi.

Jellatlar gelip, Garypny öldürmekçi boldylar.

Jemagat Garypnyň hak aşyklygyn aýdyp, anyň öldürilmegini ýol bermän, gamagal turuzdy.

Andan soň jellatlar Garypny ödürip bilmän baryp, bu wakany Şaweletge habar berdiler, Şawelet gazabga çykyp, köşge geldi. Şol halatda Ezberhoja hem gelip ýetişdi. Şawelet gyljyny syrpy, Garypga topuldy. Ezberhoja anuň üstüğe top-

rak seçiberdi. Oturgan jemagat Garypnyň öldürilmegine garşy çykýar, ýene galmagal etdi, Garypnyň hak aşykdygyny aýtdy. Mundan soň Şawelet boýnuny burup, näderini bilmän, aňalyp galdy.

Biraz salymdan soň Garyp birle Şasennem huşlaryga geldiler.

Andan soň bu wakanyň üstüge Şaapbas geldi:

– Eý Garyp, ýedi aýdan bäri toý berdim, sen meniň bu toýumny ýasga dönderdiň. Bu işi etmekde meniň gazabymdan gorkmadyňmy? Seni darga çeksem, otlarga köydürsem nädersiň? – diýip azym urdy. Anda jemagat ýerli-ýerden:

– Eý şa! Şawelet Şasennemni Garypga bagyş etdi-diýdi. Şol halatda Sassenem atasyga ýalbaryp bir gazal aýtdy:

Ata jan, döwletiň bolsun zyýada,
Göýberiş garypny, öldüriş meni!
Garyp jana höküm eýlemän jellada,
Göýberiş Garypny, öldüriş meni.

Jan atam, eşidiň meniň sözümni,
Halk içinde gara kylmaň ýüzümni,
Özüňe gurban et men keniziňni,
Göýberiş Garypny, öldüriş meni.

Atam jan, özüňni salmagyl oda,
Hijran ýakyp, külüm sowurma bada,
Dawagär bolup men ýowmul-jezada¹,
Göýberiş Garypny, öldüriş meni.

Şasennem Weletge baryr oýlama,
Garyp ölse, meni galyr oýlama,
Atam, şu gün ahyrzaman eýleme,
Göýberiş Garypny, öldüriş meni.

Şasennem sözünü tamam edenden soň, Garyp ýerinden turup, Şaapbasga ýüzlenip, bir gazal aýtdy:

¹ *Ýowmul* – jeza, jeza günü.

Şum rakyplar bizni ýaman boldurdy,
Ölmegimden başga kär maňa neýlär?
Begler, men geçmişem külli barymdan,
Imdi namys bilen ar maňa neýlär?

Nemek deýin her gazanda gaýnadym,
Düşüp yşgyň derýasyny boýladym,
Şamar¹ kibi genç² üstünde oýnadym,
Özüm owsunçyýam, mar³ maňa neýlär?

Algyr bazy bardyr şanyň golunda,
Ürküp-ürküp gonar sagu-solunda,
Mansur kibi, «Anal hakyň» ýolunda,
Asylsam zülpünden, dar maňa neýlär?

Goç ýigitniň bolmaz zerre armany,
Muhannesniň bolmaz ähdi-peýmany,
Bilbiliň destinde gülüň dermaý,
Güşende ýatmyşam, har⁴ maňa neýlär?

Gijeler gan aglap, gündiz galmyşam,
Icip yşkyň şerabyndan ganmyşam,
Garyp aýdar, yşk oduga ýanmyşam,
Syratda, dowzahda har maňa neýlär?

Elkyssa, Şasennem üç gije-gündiz toý-tomaşa edip, Akjany hem Ezberhojaga berdi. Alar hem myrat-maksadlaryga ýetdiler.

Dessanyň mazmunyny gaýtalamak hem özleşdirmek üçin soraglar we ýumuşlar:

1. «Şasennem-Garyp» dessany nähili başlanýar?
2. Garyp bilen Şasenemiň ýaşlygy nähil geçipdir?
Olaryň bir-birlerinden aýra düşmeklerine näme sebäp bolýar?

¹ *Şamar* – ýylanlaryň şasy.

² *Genç* – hazyna, baýlyk.

³ *Mar* – ýylan.

⁴ *Har* – tiken

3. Garyp näçe wagt hem-de nirelerde sergezdançylyk çekýär?
4. Aşyklaryň duşuşmaklaryna Akja (Gülnahal) nähili kömek berýär?
5. Garybyň dostlary kimler? Olar Garyba näme kömek edýärler?
6. Dessan nähili gutarýar?
7. «Şasenem-Garyp» dessanyňa gatnaşýan personažlary iki topara bölüp shema taýýarlaň.
8. Dessanyň aýdyma öwrülen «Neýläýin», «Maral geldi», «Daglar galdy», «Ynjytma», «Garybym» diýen goşgularynyň birini ýatdan öwreniň.

«Şasenem-Garyp» dessany barada

«Şasenem-Garyp»halk arasynda belli bolan, höwes bilen okalýan dessalaryň biridir.

Dessanyň sýužeti goňsy halklaryň arasynda hem ýaýrapdyr. Ol türkmenlerde «Şasenem-Garyp», «Garyp-aşyk», «Asyk-Kerib» ady bilen tanalýar.

«Şasenem-Garyp»dessanyň sýužeti boýunça rus şahyry M. Ýu. Lermontow «Aşyk-Garyp» ady bilen bir eser ýazypdyr.

«Şasenem-Garyp»dessany halk anonim eserleriň biridir. Onuň temasy, sýužeti, birnäçe gahrymanlaryň häsiýetleri Mollanepesiň «Zöhre-Tahyr»dessanyň ýadyňa salýar.

«Şasenem-Garyp»dessany hakynda we onuň ýeri hakyn-da dürli rowaýatlar bar. Şasenemiň köşgi Daşoguzyň Akdepe etrabynyň günbatar ileri tarapynda, Amyderýanyň köne akgyt ugry – Uzboýyň ýakasynda ýerleşýär. «Şasenem-Garyp» dessanyň «Helalaý-Garyp», «Gülçemen-Garyp», «Aýsenem-Garyp» ...diýen ýaly şahalary bar. Olardan aýry-aýry sýužet ýordamy, şonuň ýaly-da personažlar bar. Olaryň hemmesiniň baş gahrymany Garypdyr.

«Şasenem-Garyp»dessany yşky temada döredilen. Ol desançylyk görnüşinde – kyssa-gürrüň bilen goşgy utgaşdyrlyp ýazylypdyr.

«Şasenem-Garyp» dessanynda bir topar meseleler çözülýär. Eziji synp wekilleri Şaapbasyň we onun goşun başlygy Şawelediň

hem-de olaryň ýalhorlarynyň adalatsyz zulumlary, olara garşy zähmetkeş halk wekilleriniň – Garybyň we onuň tarapdarlarynyň göreşleri, gapma-garşylyklary beýan edilýär. Dessanda söýgü-dostluk, birek-birege wepalylyk, gowy gylyk häsiýetler Şasenem bilen Garybyň obrazlarynda örän ynançly berilýär. Dessanda halk durmuşy örän real suratlandyrylýar.

Garybyň obrazy

Dessanyň baş gahrymanlarynyň biri Garyp. Ol Hasan weziriň ogly. Garybyň kakasy Hasan gowy häsiýetli, päk ahlakly adam. Kakasy aradan çykandan soň, beýleki ähli zähmetkeşler ýaly Garyp hem zalym patyşanyň ezýet bermegi netijesinde öz ýurdundan mahrum bolup, dürli kynçylyklara sezewar bolýar.

Emma Garyp olara meýil etmän, başky söýgüsi Şaseneme beren wadasynda tapylýar. Ol aýrallykly pursatlarda-da hem hiç zatdan gorkmaýar.

– «Balygyň diriligi suw bilendir».

Men Şasenemden galanyndan soň, näme bolganymda barybir. Näme etseler hem baryp görermen - diýip, toýa çekinmän barýar we jemagatyň kömek bermegi bilen söýgülisine gowuşýar.

Garyp takdyra ynanmak, öýke-kine etmek ýaly häsiýetlerine garamazdan, zähmetkeş halka mahsus bolan iň oňat ahlak sypatlary özünde jemleýän ajaýyp obrazdyr.

Şasenemiň obrazy

Dessanyň baş gahrymanlarynyň biri-de Şaapbasyň gyzy Şasenemdir. Bu obrazda adamkärçiligiň iň oňaly häsiýetleri jemlenýär. Ol ilki tutanýerli gyzyň obrazy. Şasenem durmuşy, töwerekdaki ýagdaýy oňat bilip, näme etmeli, kime näme diýmelidigini seljerýän gyz. Ol Garyby söýýär. Emma oňa gowuşmagyna ata-enesi garşy çykýar. Şasenem ata-enä werpaly perzent hökmünde öz borjuny ýerine ýetirýär. Ol enesine Garyby söýýändigini, şondan başga adama durmuşa çykmajagyny açyk aýdýar.

Şasenem Garyba garanynda has aktiw hereket edýär. Ol azat durmuşy isleyär. Emma ol şol döwürde azat durmuşyň, söýgüniň

bolup bilmejekdigine dýşýnmeýär. Şasenem Garyba gowuşmak ugrynda pähimlilik, ugyrtapyjylyk, ukyplyk bilen hereket edýär. Şasenem öz söýgülisiniň her bir agrysyny duýýan, oňa wepaly gyz. Ol bütin köne adata garşylyk bildirýär. Oz söýgülüsi Garyby janyny gurban edip goramaly bolsa-da taýýar. Şasenemiň Garyba wepalydygy dessanyň başyndan tä ahyryna çenli ynandyryjy berilýär.

Şaapbasyň obrazy

Şaapbas – zalym, ähtiýalan häkimleriň tipik wekili. Hemme şalar ýaly, Şaapbas-da başda lebiz edip, soň bolsa lebizinden dänýär. Ol ýaşlygy, söýgüni aýak astynda depeleýär.

Özüniň sözüni gögertmek üçin gyzynyň daşyna sakçy goýýar, içalylar iberýär. Onuň zalymlygy hem eden-etdiligi zerarly söýgüliler dürli muşakgatlara sezewar edilýär.

Dessanda Şaapbasyň üsti bilen zähmetkeş halky horlan eziji synpyň wekilleriniň: şalaryň, soltanlaryň, han begleriň ýigrenji obrazlary berilýär.

Dessanyň dili we çeperçiligi

«Şasenem-Garyp» dessanynyň dili sada hem düşnüklidir. Halk köpçüligi bu dessany nesilden-nesile geçirip, timarlap, çeperçilgiň ýokary derejesine ýetiripdir. Onda nakyllar, şorta sözler, rowaýatlar... örän ýerlikli getirýär. Dessany «Bir gün duza müň gün salam»; «Öli arslandan-diri syçan»; «Adam alasy içinde, haýwan alasy daşynda», «Balygyň diriligi suw bilen»diýen ýaly köp sany halk nakyllary bezeýär.

«Şasenem-Garyp» dessanynyň prozasynda esasy wakalar, süjjet ýordamlary berilýär, goşgylarda bolsa gahrymanlaryň duýgy-düşünjeleri aýdylýar. Goşgylarda meňzetme, deňeşdirme ýaly ençeme çeperçilik serişdeleri örän köp. Dessanda goşgylar dörtleme formasynda gelýär. Gazal, rubagy, müseddes (altýlama) ýaly goşgy formasynda bolsa iki goşgy bar.

«Şasenem-Garyp» dessany bagşylaryň repertuarynyň bezegi. Onuň «senem gelmedi», «Neýläýin», «Geler sallana-sallana»,

«Maral geldi», «Ynjatma», «Garybym», «Ýok meniň»...ýaly ençeme goşgylary halk aýdymlyryna öwrüldi. «Şasennem-Garyp» toý meýlisiniň bezegi. Ony dessançy bagşylar ussatlyk bilen ýatdan aýdýarlar.

Öz döwründe beýleki halk dessanlary bilen bir hatarda «Şasennem-Garyp» dessany hem ýygnaýar, öwrenilýar. Bu dessan türkmençe, rus dilinde birnäçe gezek neşir edildi.

«Şasennem-garyp» operasy döredildi. Ol tomaşaçylaryň söýgüli spektaklyna öwrüldi.

Edebiyat nazaryýeti: Dessan barada düşünje.

Dessan liro-epiki žanra degişlidir. Dessanda wakalaryň, hadysalaryň beýany hem şygyr üsti bilen berilýär. Dessanda prozadyr şygyr gezekleşdirilip ulanylýar.

Dessanyň prozasynda durmuşy ýa-da hyýaly wakalar, hadysalar, hereketiň gidýän ýeri suratlandyrylýar, poeziýasynda bolsa, eserde hereket edýän gahrymanlaryň şol wakalara, hadysalara bolan gatnaşyklary, duýgulary, isleg-arzuwlary beýan edilýär.

Türkmen edebiýatynyň taryhynda dessançylyk däbi uly orun tutýar. Muny subut etmek üçin «Şasennem-Garyp», «Leýli-Mejnun», «Zöhre-Tahyr», «Gül-Bilbil» we başga dessanlaryň adyny tutmak ýeterlidir.

Türkmen dessanlary tema we mazmun taýdan dürli-dürli bolýar. Mysal üçin, «Şasennem-Garyp», «Leýli-Mejnun» ýaly yşky-sosiýal dessanlarda ezýän hem ezilýän synplaryň arasyndaky göreş beýan edilýär.

«Gül-Bilbil», «Şabährem» bolsa yşky-gahrymançylyklary, hyýaly toslamalar bilen baglanyşykly, durmuşda bolmadyk döw, peri, aždarha, jadyly predmetler, çakdanaşa gahrymançylyklar beýan edilýän yşky fantastik dessanlardyr.

Gadymy türkmenleriň ýagdaýlary

Edebi we medeni ýadygärliklerde, şeýle hem taryhy çeşmelerde türkmen diýen at has öňräkden gabat gelýär. Taryhçylaryň tassyklamalaryna görä, türkmen halkynyň emele gelmeginde gadym eýýamlarda häzirki Türkmenistanyň çäginde ýaşan birnäçe çarwa taýpalar, Orta Aziýa gelen oguzlaryň dürli taýpalary, horasanlylar we türkmongol taýpalary uly rol oýnapdyr.

XI–XII asyrlardaky saltyklar (seljuklar) hakda maglumat berýan taryhy we medeni ýadygärlikler bar. Olar türkmenleriň köne döwürlerdäki durmuş-ýaşayşy, medeniýeti hakda gürrüň berýärler.

X asyrdä Buharanyň demirgazyk sebitlerinde oguz taýpalarynyň bir bölegine Saltyk-seljuk beg ýolbaşçylyk edipdir. Şonuň üçin hem bu taýpa taryhda seljuklar diýip at beripdirler. Olar özbaşdak taýpa bolup, öz töwereginiň adamlaryny gitdigiçe köpeldýär. Muňa garamazdan, beýleki türki taýpalar hem seljuklary Buhara töwereginden gysylp çykarýarlar. Olar Horasan tarapa süýşmeli bolýarlar. Horasanda bolsa, özüniň rehimsizligi we talaňçylygy bilen ýakasyny tanadan Mahmyt Gaznawy bütinleý çym-pytrak etmek maksady bilen goşun iberýär. Emma Seljuk taýpalarynyň birleşen güýji ýerli türkmen taýpalarynyň we oturymly ýaşayşa geçen beýleki horasanlylaryň goldamaklary bilen Mahmyt Gaznawynyň goşunlaryndan üstün çykýarlar. Mahmyt Gaznawynyň goşunlary bilen seljuklaryň arasyndaky güýçli, gaýduwsyz göreşler soň hem dowam edýär. 1040-njy ýylyň ortalarynda Dendanakanda (Mary bilen Saragtyň araly-gynda Daşrabat sebitlerinde) bolan söweş Soltan Mahmydyň doly ýeňimegi bilen tamamlanýar. Seljuk serkerdeleri Horasanyň esli territoriýasyny eýeleýär we öz döwletini döredýärler. Seljuklaryň döwletiniň merkezi Mary şäheri bolýar. Olar özlerini Horasanyň soltany diýip yglan edýärler. Seljuklar döwleti gitdigiçe berkeýär. XI asyryň ikinji ýarymynda seljuklar döwleti dünýäde iň uly we güýçli döwletleriň biri bolýar.

1178–1229-njy ýyllarda ýaşap geçen arap geografi Ýakut Hamawynyň tassyklamalaryna görä, XII asyryň başlarynda

Azerbeýjanda, hususan aýdanynda, Murgap welaýatynda hem türkmenler bar eken. Ol şeýle ýazýar: «Murgapda obalar we çemenlikler köp. Indi bu ýeri çarwaçylyk üçin türkmenler peýdalanýar, ondaky halkyň hem köpüsi şolardan ybarat». XIII asyryň başlarynda ýaşap geçen Nasawy Muhammet Ibn-Ahmet Azerbaýjanda gören zatlaryndan söz açyp, 1086-njy ýlda Mälik şa tarapyndan Arap hem-de Murgap sebitlerine iberilen türki taýpalardan bolan adamlaryň galalara, daglara, düzlere «edil çekirtge ýaly» ýaýrandyklaryny belläp geçýar.

XIV–XV asyrlarda türkmenler esasan häzirkiki Türkmenistanyň demirgazyk çäklerinde – Sarygamyş, Ustýurt, Balkan, Uzboý sebitlerinde ýaşapdyrlar. Olaryň günorta Türkmenistana süýşmekleri XVI asyrdan başlanýar.

Gadymy döwürlerde türkmenleriň esasy käri çarwaçylyk, käbir derejede bolsa, ekerançylyk bolupdyr. Soňrakky türkmenler esasy jemgyýetçilik gatnaşyklary feodalizmiň ýüze çykyp başlamagy we sistema hökmünde formirlenmegi bilen baglanyşyklydyr.

Edebiýatyň gadymylygy

Türkmen edebiýatynyň taryhy-da türkmen halkynyň emele geliş taryhy bilen baglanyşyklydyr. Ol özüniň ilkinji sahypalaryny örän gadymy döwürlerden bäri alyp gaýdýar. Entek oguzlar Türkmenistanyň çägene gelmezlerinden hem has öňki asyrlarda hat-da biziň eramyzdan öňki V asyrdan Maweren-nahrda (Syrderýa bilen Amyderýanyň aralygynda) ýaşan göçme çarwa taýpalaryň, saklaryň epik eserleriniň käbir böleginiň oguzlaryň arasynda ýaýrandygyny aýtmak bolar. Görnükli gündogary öwreniji alym Ýe.E.Bertels özüniň «Türkmen halkynyň edebi geçmişi» atly makalasynda epik eserleriň käbir böleginiň oguzlaryň arasynda ýaýrandygyny aýtmak bolar, türkmenleriň arasynda Rüstem bilen baglanyşykly aýdylýan folklor eserleriniň, deňşdirme we meňzetmeleriň üsti bilen tassyklamak mümkindigini belleýar.

Türkmen edebiýatynda iň güýçli, iň batyr, iň edermen adamyň Rüsteme meňzedilmegi, Rüstem bilen deňşdirilmegi hat-da türkmenleriň arasynda biri belendräk äheňde gürlensede, oňa «örän rüstem gepleýär» diýip aýdylmagy tötänden

däldir. Rüstem biziň halkymyzyň aňynda asyrlar dowamynda edermenligiň göreldesini görkezzen gahryman hökmünde ýaşap gelýär. Rüstem hakdaky halk rowaýatlary bolsa, ilki saklaryň arasynda ýüze çykyppdyr. Türkmen we umuman, Orta Aziýada ýaşayan beýleki türki halklaryň arasynda Rüstemiň şeýle belent mertebelidigi diňe Ferdowsiniň «Şanamasy» bilen baglanyşdyrmagyň onçakly dogry bolmajakdydyny Ý.E. Bertels aýratyn nygtap geçýär. Atyň, goç ýigidiň mert ýodaşydygy barada türkmen halk döredijiliginde we klassyky edebiýatda beýan edilýän ideal hem saklaryň Rüstem hakyndaky rowaýatlary bilen baglanyşyklydyr.

Halk gadymy döwürlerde-de gyzykly eserler döredipdir. Ol eserleri hem öz gahrymanlaryna bagyşlapdyrlar. Şeýle eserleriň biri-de Oguz han hakdaky rowaýatlardyr. Dogry, ol rowaýatlar tapgyry soňra yslam dininiň ýaýramagy bilen örän düýpli özgerişliklere sezewar edilipdir. Oguz hakda aýdylýan halk rowaýatlarynyň irki nusgalary dünýäniň, günün, aýyň, ýyldyzlaryň, umuman gün sistemasynyň gelip çykyşy hakdaky mifler bilen baglanyşyklydyr. Bu bolsa, şol rowaýatlaryň örän gadymy döwürlere degişlidigi barada belli bir netijä gelmäge mümkinçilik berýär. Şol mifleriň gahrymançylykly eposlar bilen baglanyşdyrylmagyny has soňky döwürlerde görmek bolýar.

Gadymy döwrüň halk döredijilik eserlerini we ýazuw ýadygärliklerini haýsy hem bolsa belli bir halka degişli diýip tassyklamak örän kyn. Edebi ýadygärlikleriň bir halkdan ikinji bir halka geçmeginiň örän çylşyrymly we köp dürli ýollarynyň bardygy üçin gadymy edebi ýadygärlikler, halk döredijilik eserleri birtopar halklaryň arasynda umumydyr.

Türkmen edebiýatynyň aýry-aýry wekilleriniň we halk döredijilik eserleriniň epik-gahrymançylyk däpleriniň başlangyjyny diňe şol ýazgylardan alyp gaýtmak mümkin däl. Şeýle däpler durmuşyň talaby bilen baglanyşykly halkyň aňynda we dilinde entek ol ýazgylardan has oň ýaşapdyrlar. Soňra bolsa halkyň aňynda kemala gelen şol däpler ýazuw edebiýatyna aralaşypdyr. Halk döredijilik eserleri bilen bir halatda watan, agzybirlik, il-ýurduňy söýmek, edermenlik we batyrlyk, adamkärçilik ýaly ahlaklaryň başga-da şu hili kategoriýalary şahyrlaryň, ýazyjylaryň eserleri arkaly nesilden-nesle geçip gelipdir.

OMAR HAÝÝAM

(1048–1122)

Gündogaryň meşhur şahyrlarynyň, alymlarynyň arasynda Omar Haýýamyň ady hormat bilen tutulýar. Omar Haýýam 1048-nji ýylda eneden doglup, 1122-nji ýylda hem wepat bolupdyr. Onuň doly ady Kiýasiddin Abulfath Omar ibn Ibraýym Haýýam Nişapurydyr. Omar şahyryň ady. Ibn Ibraýym-Ibraýymyň ogly, Nişapury-nişapurly. Haýýam(çadyrçy) – şahyryň lakamy. Ol Nişapuryň (şäheriň ady) golaýyndaky bir obada çadyr dokaýan maşgalada öňüp-ösüpdür. Omar ýaşlykda durmuşyň agyr günlerini başyndan geçirýär.

Omar Haýýam Nişapur, Balh, Buhara, Samarkand ýaly ýerlerde okapdyr. Omar ömrüniň iň hasylly ýyllarynda Maryda ýaşapdyr. Şol ýerde Omar Seljuk soltany Mälik şanyň hemaýatynda köp ýyllar gullyk edipdir. Omar Haýýam şol ýyllar matematika, filosofiýa, astronomiýa bilen meşgullanýar, obserwatoriýa açýar, alymlyk derejesine ýetýär.

Gündogar edebiýatynyň ajaýyp wekili Omar Haýýam öz zamasynyň görnükli alymy hem-de parasatly şahyry bolup ol:

Adamzatdyr ähli mahlugyň¹ başy,
Zyýadadyr² onuň aklyly huşy,
Dünýä tegelegi bir ýüzük bolsa,
Ynsandyr bezegi-zynaty³, gaşy.

¹ *Mahluk*-janly-landar, ýer ýüzünde ýaşaýan jandarlar.

² *Ziyada*-artyk, köp, artykmaç

³ *Zynat*-bezeg

– diýen ideýany öňe sürüp, adamy iň ýokary, iň belent derejä ýetirýär. Ol adam mertebesine, onuň durmuşda tutýan ornuna ýokary baha berýär, oňa mähir we söýgi bilen garaýar.

Omar Haýýam edebiýat meýdanynda özüniň ajaýyp rubagylary bilen meşhurdyr. Onuň rubagylary türkmen dilinde birnäçe gezek neşir edildi.

Omar Haýýamyň şahyr hökmünde gozgan meseleleri, onuň dünýä babatyndaky pikirleri türkmen klassyky edebiýatynda hem görnükli iz galdyrypdyr. Magtymguly, Zelili we beýleki türkmen klassyklary onuň şu dünýä baradaky pikirlerine hormat goýupdyr.

Mahmyt Kaşgary

XI asyrdaky ýaşan görnükli alym we dilçi bolupdyr. Mahmyt Kaşgarynyň (Mahmyt ibn-Huseýin, ibn-Muhammet-Kaşgary) «Diwany lugat et-türk» («Türki dilleriň sözleriniň diwany») atly kitaby iň gadymy ýadygärlikleriň biridir. «Diwany lugat et-türk»de türkmenleriň we onuň edebiýatynyň taryhy bilen baglanyşykly baý material bar. Bu ýadygärligiň gadymy türkmen dili bilen gönüden-göni dahylly ýerlerini we onuň sözlük sostawyndaky köp materiallary häzirkiki türkmen dialektlerinden tapmak bolýar. Mahmyt Kaşgarynyň özi hem sözlügi düzmede haýsy dilleriň materiallaryndan peýdalanandygyny nygtap: «Türki, türkmen, oguz, çigil, ýagma, gyrgyz ýaly taýpalaryň dillerinden peýdalandym» diýip ýazýar.

Mahmyt Kaşgary «Diwanynda» aýry-aýry sözlere berýän düşündirişlerinden soň, şol sözüň emelde nähili ulanylandygyny aýdýar. Ol mysallara ýüzlenende, aşakdakylar ýaly ýedi bogunly setirlerden düzülen goşgy bentlerini getirýär:

Körklük tonug özüňke,
Datly aşyg azyňka,
Tütgül konag agyrlyg,
Ýazsun žafyň buzunka.

Gadymy edebiýatyň ýadygärlikleriniň biri-de «Gorkut atanyň kitabydyr». Bu kitap biziň döwrümize, takmynan, XVI

asyrda ýazylan golýazmanyň esasynda gelip ýetipdir. Bu kitap uly dini-feodal reňkler bilen üýtgeşmelere, özgertmelere seze- war edilipdir. Her halda onuň gadymy, X–XII asyrlaryň önü- midigini subut edýän ençeme häsiýetli taraplarynyň heniz-de saklanyp galandygyny inkär etmek mümkin däl.

Bu eser türki taýpalarynyň epik eserleriniň has gadymy asy- rlardan bäri bolandygyny subut edýär. «Gorkut atanyň kitaby» örän gyzykly obrazlara, dartgynly wakalara baýdyr. Gorkut ob-razy sýžetiniň bütin dowamynda yzgiderli berilýär.

Baýramhan (1505–1561)

XVI asyryň meşhur türkmen şahyrlaryndan biri Muhammet Baýramhan taryhda uly yz galdyran adamdyr. Ol türkmenleriň baharly taýpasyndandyr. Baýramhan diňe bir şahyr bolman, at- babalary ýaly harby serkerde bolupdyr. Ol ilki şa Ismaýylyň, soň Baburyň hyzmatynda bolup, Beýik Mogollar döwletini gur- makda uly rol oýnapdyr. Ol Hindistanda Mogollar köşgünde baş wezir hem goşun serkerdesi-«han-hanan»-«hanlaryň hany» bolýar. Onuň türk, urdu hem pars dillerinde ýazan goşgulary, gazallary biziň döwrümize gelip ýetipdir.

Baýramhan ýaşlykda köp meselede özüniň juda ukyply- dygyny gökezipdir. Ol şahdaçyk-şahandaz ýidit bolmak bi- len saz-söhbetiň, şorta sözlülügiň, degişmek- gülüşmekligiň gadryny oňat bilipdir. Baýram adamkärçilikli, sahy häsiýetleri bilen köpçiligiň söýgüsine mynasyp bolupdyr.

Baýramhan şahyr hökmünde öz döwürdeşlerine uly täsir ýetirip bilen, köpleriň göwnüni awlap bilen goşgular döredip- dir. Onuň goşgularynda hut öz häsiýetleri bilen bir perdeden gopýan örän köp setirleri dilden-dile geçiripdir: Baýramhan halk ýeňşini, halk toýlaryny, halk şatlygyny olar bilen deň paýlaşan şahyrdyr:

Ýene ýeňiş ýüzün öwürdi bäri,
Şatlandylar muňa dostlaryň bary.
Guwanýarys bu durmuşyň özüne,
Gülüp bakýas dostlarymyzyň ýüzüne.

Muhammet Baýramhandyr onuň ogly Abdyrähym dagy hindi halky bilen türkmen halkynyň arasynda ilkinji dostluk köprüsiniň nawlaryny atan adamlardyr.

XVII asyr türkmen edebiyatynda görnükli yz galdyran şahyryň biri

Berhurdar Türkmen

XVII asyr türkmen edebiyatynda görnükli yz galdyran şahyryň biri Berhurdar Türkmenidir. Ol XVII asyryň birinji ýarymynda eneden doglup, XVIII asyryň başlarynda hem aradan çykyppdyr. Berhurdar Türkmen Owganystanda, Maryda, Ysphyhanda we Goçantda ýaşap geçipdir. Ol türkmen bolany üçin oňa Türkmen lakamy dakylpdyr.

Barhurdar Türkmen bir topar edebi eserleriň awtorydyr. Onuň «Mahfal ara» («Mejlisiň bezegi»), «Mahbul kulub» («Göwünleriň söýgüsi») diýen eserleri has ähmiýetlidir.

Barhurdar Türkmen öz eserlerini pars dilinde ýazyppdyr. Emma ol eserler mazmuny we häsiýet döretmekdäki ulanylýan tärleri boýunça köp ýerde umumy türkmen edebiyaty bilen deň gelýär.

Türkmen halkynyň we onuň edebiyatynyň gadymy hem orta asyrlar döwri henizler hem hertaraply öwrenilmegini talap edýär.

Soraglar:

1. Gadymy asyrlarda türkmenler nirelerde ýaşapdyrlar? Olaryň ykdysady-medeni durmuşlary nähili ýagdaýda bolupdyr?
2. Bu döwürde Gündogaryň dünýä belli bolan haýsy şahyrlary ýaşap geçipdir?
3. Omar Haýýam, Mahmyt Kaşgary haýsy eserleri bilen şöhratlanýar? Sen şolardan haýsylaryny gowy gördüň?
4. Baýramhan haçan, nirede ýaşap geçipdir? Ol nähili adam, nähili şahyr?

DÖWLETMÄMMET AZADY

(1695–1760)

«Döwletmämmet Azady öz döwri, öz ýurdy ügin sowatly, ahlakly adamlary ýetişdirmek ýaly gowy niýetleri ýüreginde besläpdir»

M. Kösäýew.

«Türkmenleriň dürli tirelerinden maňa belli bolan şahyrlaryň arasynda Magtymgulynyň kakasynyň mertebesinde goýar ýaly bir adam hem ýok» diýip, A.N.Samoýlowiçiň belleýşi ýaly Döwletmämmet Azady «Wagzy-azat» kitaby, «Behişt-nama» poemasy, «Hekaýaty-jabyr ensar» eserini we birnäçe ownuk goşgulary miras galdyrypdyr. Eserleriniň iň ähmiýetlisi «Wagzy-Azat» kitabydyr.

Zamanasynda «Garry molla» at bile meşhurlyk gazanan Döwletmämmet ahun – türkmen klassyky edebiyatynyň parlak ýyldyzy. Azady şahyryň edebi lakamydyr. Döwletmämmet – Azady hem edebi döredijiligi, hem ylmy pikirleri bilen halkyna hyzmat eden alym şahyrdy. Şahyryň edebi eserleri tutuş durky bile öwüt-nesihata, akyl-paýhasa ýugrulan gymmatly hazyna bolup, XX asyryň türkmen ýaşlary üçin-de edep-terbiýäniň mekdebidir. Azadynyň şahyr ogly Magtymguly şol mekdebi geçip, döredijiligini ösdüripdir, gözýetimini giňeldip, akyl-paýhasyny kämilleşdiripdir.

Döwletmämmet Azady ylmyň iki ugrunda-da – hem dünýewi, hem dini ylmlardan oňat baş çykaran alymdy.

Döwletmämmet Azady 1695-nji ýylda Magtymguly ýonacynyň maşgalasynda dünýä inýär. Ilki oba mekdebinde okaýar. Soňra daýylarynyň kömegi bilen medresede okaýar.

Döwletmämmet Azady arap, pars dillerini oňat öwrenipdir. Ol dillerde ýazylan kitaplary erkin okap, peýdalanmagy başarypdyr. Döwletmämmet Azadynyň uly maşgalasy – Mämmetsapa, Magtymguly, Abdylla, Päki, Çaky, Zübeýda... bolupdyr.

Alym şahyr 1760-njy ýylda aradan çykýar. Bu barada ogly Magtymguly «Atamyň» diýen goşgusynda:

«Altmyş başde, Nowruz günü, luw ýyly,
Turdy, ajal ýolun tusdy atamyň.
Bu dünýäniň işi beýlemiş, weli,
Ömrüniň tanapyn kesdi atamyň» –

diýip ýazypdyr.

Döwletmämmet Azadynyň edebi mirasyndan «Wagzy – Azat», «Behiştnama», «Hekaýaty – Labyz ensar», «Rubagyýat ez ruýy-razy» we «Doga» diýen eserleri birnäçe goşgulary biziň günlerimize gelip ýetipdir.

Şahyryň eserleriniň arasynda «Wagzy-Azat» poemasy uly ähmiýete eýedir. Bu eser Azadynyň hem alymlyk tejribesini, hem şahyrçylyk ussatlygyny özünde jemleýän gymmatly miras bolup biziň günlerimizde-de öz gadyr-gymmatyny ýitirmän gelýär.

Bu poema döwlet derejesindäki, ählihalk meselelerini gozgaýar.

1747-nji ýylda zalymlykda ýakasyny tanadan Nedir şa öldürlendenden sonra, onuň guran döwleti dargap başlaýar. Bu dörän taryhy erkinlikden peýdalanyp, türkmen taýpalary ýuwaş-ýuwaş oturymlylyga geçip, ekerançylyk bilen meşgullanyp ugraýar. Durmuş hal-ýagdaýlar öňkülere garanda oňatlaşýar, halkyň arasynda parahatçylyk aralaşýar. Emma öňden dowam edip gelýän taýpa gatnaşyklarynda känbir özgerilişik emele gelmändir.

Türkmenler taýpa-taýpa, tire-tire böleklerde, özbaşdaklykda ornaşypdyrlar. Halkyň eşretli ýaşamagy, topragyň bitewiligini gorap saklamak bir ýagdaýa-taýpalaryň birleşmegine, bir bütewi agzybir döwlet guralmagyna baglydyr. Bu hakykata ilkinji nobatda klassyk şahyrlar göz ýetirýärler we eserleriniň

üsti bilen halky birleşmäge çagyýarlar. Şeýle çagyryş bilen ilkinjileriň biri bolup halka, taýpalaryň serdarlaryna, hanlaryna ýüzlenen Döwletmämmet Azadydyr.

Döwletmämmet – Azadynyň «Wagzy – Azat» eseri dört bapdan ybarat. Birinji bap il-halkyň agzybirligi, patyşalar barada, ikinji bap sahylyk, rehim şepagatlylyk hakda, üçünji bap ylym we alymlar dogrusynda, dördünji bap derwüşlar, garyp-pukaralar barada gürrüň gozgaýar. ýöne bu eser diňe şu meseleleri gozgamak bilen çäklenmeýär. Her babyň öz içinde ýene-de birnäçe möhüm meseleler gozgalyp, biri-biri bilen utgaşyp gidýär. Olaryň hemmesi-de biziň günlerimiz üçin derwaýys. Olaryň hemmesi barada-da Azadynyň öwüt-ündewleri ähmiýetli. Ol öwüt-ündewler gyzylyň gyryndysy ýaly gymmatly maslahatlardyr. Mysal üçin, poemanyň ikinji babynda bellenilip geçilýän kyrk borç şeýle gymmatly maslahatlary özünde jemleýär.

Döwletmämmet Azady akyldar şahyr we alym hökmünde çaganyň ata-enesiniň önündäki borç-haky kyrk sanydyr diýýär.

I. Hereket üsti bilen amala aşyrylmaly borçlar:

1. Ata-enäniň hyzmatyny etmek.
2. Ata-enä hormat goýmak.
3. Ata-enäniň pendini tutmak.
4. Çagadan eden, etmeli däl diýip tabşyran işlerini etmezlik.
5. Ata-enäniň biri razy bolmasa, ýola gitmeli däl.
6. Birden biri ýoldan gelse, önünden çykyp garşy almak.
7. Eger ýola gitse, ýoldaş bolup gitmek.
8. Çagyrsalar, çalt eglenmän gelmek.
9. Ata-enäniň möhümlerini tiz berjaý etmek.
10. Ata-enäniň ýumuşlaryny gaşyňy çytman, tiz bitirmek.

II. Dil arkaly berjaý edilmeli borçlar:

1. Olaryň sesinden sesiňi gataldyp geplemezlik.
2. Olaryň näzini çekmek.
3. Utançly, aýyp sözleri aýtmazlyk.

4. Ata-enäniň adyny tutup, çagyrmazlyk.
5. Göwnedigiji sözleri aýtmazlyk.
6. Ýüzlerine dikanlap söz aýtmazlyk.
7. Ýuwaşlyk bilen hoşamaý sözleri aýtmak.
8. Bir iş «et», «etme» diýip ata-eneňe aýtmazlyk.
9. Ýüzlerine bakyp durkaň tüýkürmezlik.
10. Ýanlarynda pyňkyrmazlyk.

III. Köňül, ýürek bilen berjaý edilmeli borçlar.

1. Ata-eneňe mähriban bolmak, olary mähir-söýgi bilen gurşap almak.
2. Ataňy dost tutunmak, iň gadyrdan dostuň hasap etmek.
3. Olar şat bolsalar, şat bolmak.
4. Olar gaýgyly bolsalar, gaýgyly bolmak.
5. Olar köp gülseler, darykmazlyk.
6. Saňa jepa etseler, gaharyň gelmezlik.
7. Olar derde sataşsalar, derdiň diýip düşünmek.
8. Olary ynjytmazlygy hemişe köňlünde saklamak.
9. Ata-enäniň özi aýtmasa, olaryň pikir-hyýallary, etjek işlerini biljek bolup ýörmezlik.
10. Olar hernäçe garrasalar-da, ejizleseler-de, olara uzak ýaş dilemek.

IV. Mal-zat bile ödelmeli borçlar:

1. Ata-enäniň egin-eşigini, ýorgan-düşegini özünkiden gowy etmek.
2. Ata-eneňi özüňden gowy iýdirmek.
3. Her hili oňat tagamlary taýýarlap, önlerinde goýmak.
4. Ata-eneň kimi görmek islese, ony çagyryp getirmek.
5. Ata-enäniň göwün islän zadyny tapmak.
6. Ata-ene üçin elini açyk tutmak.
7. Ata-eneňi razy etmek üçin sadaka etmek.
8. Ata-eneňiň doganlaryny, dostlaryny myhmançylyga çagyrmak, olara hezzet-hormat etmek.
9. Hassa bolsa sagalmagyny arzuw etmek.
10. Olaryň baş saglygyna sadaka berip, doga etdirmek.

Pähim-paýhasa we adamkärçilige ýugrulan bu terbiýeçilik ähmiýetli kyrk hak-borç hakdaky gürrüňini Döwletmämmet – Azady:

«Uşbu kyrkdan bolmasa biri beja,
Hak eda almaz olarnyň muddaga» –

– diýen setirleri bilen jemläpdir.

Ata-enäniň öňündäki kyrk borjuň biri ýerine ýetirmese, boldugy däldir. Çünki bu borç-haklar zynjyr şekilli bir zat bolup durýar. Olaryň güýji-kuwwaty bir-birine baglylygyndadyr. Bu halka gyrylsa, onuň güýji bolmaz. Alym şahyr bir-biri bilen utgaşyp gidýän bu kyrk borç-hakyň biriniň kemelýän berjaý edilmegini arzuw edipdir.

Ol kyrk borja wepaly bolup, olary dogry-dürs ýerine ýetirmeklik her bir çaganyň wezipesidir.

Soraglar we ýumuş:

1. Döwletmämmet – Azady kim? Ol haýsy döwürde ýaşap geçipdir.
2. Azady haýsy eserleri ýazyppdyr?
3. «Wagzy – Azat» kitaby näçe bapdan ybarat? Onuň II-baby näme barada?
4. Azadynyň çaganyň ata-ene öňündäki kyrk hak-borjy baradaky nesihatlary sende nähili täsir döredýär?
5. «Wagzy – Azat» kitabyny öýde özbaşdak okaň.
6. Döwletmämmet – Azadynyň çagalaryň öňünde goýýan kyrk hak-borjuny ýatdan öwreniň.

«Wagzy – azat»

(Kitapdan bölekler)

I

Baby-owwal patyşalar waspyny,
Ýary berse¹ wasp eder repbi-gany²...

¹ Ýary bermek – kömek bermek.

² Repbi-gany – hiç zada mätäç däl hudaý.

Halk üzä çün häkim olursa, bir är,
Adl ile hökm eýlegeý leýlu-nahar¹.

Häkim olganlar jahanda adl ola,
Bezegeý ýer ýüzüni ady bile.

Hökmi adyldyr huda pygamberi,
Janeşinim diýp öwüpdür anlary.

Patyşa kim bolsa ger adly anyň,
Ýer ýüzünde saýasydyr taňrynyň.

Adlydan bolsa halaýyk jümle şat,
Dergähinde tapsa mazlumlar-myrat.

Ýer ýüzüniň zynatydyr patyşa,
«Halku-döwlet nusratydyr»² patyşa.

Patyşasy bolmasa her ölkäniň,
Bolmaz imiş haýry-yhsany anyň...

Patyşasyz hiç halaýyk galmaýa,
Müfsütür³ ol kimse tabyg⁴ bolmaýa.

Bolmagaý täjirleriň ýoly aman,
Kylmasa tenbisini şahy-zaman.

Ýol uranlar birle ogrusyny şah,
Kesmese, öldürmese her salu-mah⁵.

Bolmaýa misgin, pakyrlaryň günü,
Her bir öýde gezmegeý aga-ini.

Ýagny zalym ganatyn ýolgu gerek,
Ten jepalarda aryg kylgu gerek.

¹ *Leýlu-nahar* – gije-gündiz.

² *Nusrat* – ýardam, kömek, ýeňiş.

³ *Müfsüt* – bozgak, bozuk, bozulan.

⁴ *Tabyg bolmak* – boýun egmek, tabyn bolmak.

⁵ *Salu-mah* – ýyl, aý.

Ganaty sag hem semiz bolsa teni,
Dyňç ýatyrmaz hiç musulman bendeni...

Rahat alsyn ajyzu-mazlum heme,
Ahyryňny sygynyp, düşme gama...

Sakçy sagyn anlara häkimleri,
Müfsüt aňla dahy¹ ol zalymlary.

Bir ekin kim sakçysy gözlemese,
Ýa habardar gözle diýp sözlemese.

Ol ekin bolgaý harap der sagaty²,
Sakçy bolannyň bolarmy rahaty?

Eý, garaz, derrende³ ýolüň beklegil,
Bu goýunlary bulardan saklagyl.

Bolma gapyl daýyma, tutgul habar,
Cün erir wajyp belalardan hezer...

Dost bilsin derwüşü-alymlary,
Hak üçin ýigrensin ol zalymlary.

Mazlummy zalym elinden gurtara,
Çün ragyýýat⁴ halyny daýym göre.

Patyşa alsa ragyýýat könlüni,
Dost tutarlar bes ragyýýatlar any.

Murgy-dil⁵ iýse muhabbet dānesin,
Çün kabul eýlär anyň perwanasyn⁶.

Bu köňül murgy eger söýse kimi,
Kanda barsa, bolgaý anyň hemdemi.

¹ *Daht, dagt* – ýeke, ondan.

² *Der sagaty* – bir sagatda.

³ *Derrende* – ýyrtyjy.

⁴ *Ragyýýat* – ylat, jemagat, raýat.

⁵ *Murgy-dil* – köňül guşy.

⁶ *Perwana* – kebelek.

Uşbu guş her kim bile bolsa enis¹
Kanda giderse aña bolgaý jelis².

Bu köňülniň şişesin her kim döger,
Durmaý anyň üstüge lagnat ýagar.

Şişe synganyň bitirmek bolmagaý,
Herne jäht³ etseň, ýerige gelmegeý.

Bu köňül taňry düzetgen hanadyr,
Kim bozarsa, taňrydan biganadyr.

Bu köňülniň hanasyn her kim bozar,
Anyň üçin ataşy-dowzah gyzar.

Käber weýran etmeden mün meretebe,
Bir köňül ýykmak ýamandyr, eý, dede!

Köňül almaklyk weliler hoýudyr,
Ýykmak any birehimler köýüdir...

Ekin ekmek halka emr etgeý emir,
Ýagny andan nep ala baýu-pakyr.

Ýagny mezruglar⁴ içinde kytga⁵ ýer,
Goýmagaýlar bizeragat, bisemer⁶.

Ekin ekgeý üçin ragyýat sed hezar⁷,
Hasy l algaý bihasabu-bişumar⁸.

Bes halaýyk dokluga-arzan ola,
Hem parahatlykda hoş döwran ola.

¹ *Enis bolmak* – höwür bolmak, ysnyşmak.

² *Jelis bolmak* – söhbetdeş bolmak, bile oturmak.

³ *Jäht etmek* – tagalla emek.

⁴ *mezrug* – ekin ekilen ýer.

⁵ *Kytga ýer* – bölek ýer.

⁶ *Bisemer* – peýdasyz, miwesiz.

⁷ *Sed hezar* – ýüz mün.

⁸ *Bişumar* – köp, sansyz.

Her kibi bolgaý ýamanlarda gözi,
Halk arasyn gezgeý abdal¹ dek özi.

Ýagny gezgeý şähru-bazar, illeri,
Bes niçikdir bu halaýyk hallary...

Anlary birle geňeş kylmak gerek,
Andan ol iş tedbirin² bilmek gerek.

Bes geňeş kylmakda köpdür menpagat³,
Ýagşylarga bergeý ol şa maslahat

Maslahatsyz iş puşaymanlyk bolar,
Akly küle bilmez, kötädanlyk bolar.

Köp ýygylsa, her biri bir söz aýtar,
Akl eýesi mätäç edip any tutar.

Bu garypdan isteýir bolsañ jowap,
Bigeňeş işlerde ýok haýru-sowap...

Köp ýygylp, araga alsa any,
Tañ imesdir, ger gola salsa any.

Aý garaz, köp arasyga salsalar,
Her bir iş bolsa alajyn kylsalar.

Bes geňeş birle biten işler heman,
Birmegeý ol, naýza birle biguman.

Meşweretni⁴ bes zaman akyllary,
Kim diýmişdir müşgil işler rehberi⁵.

Azaşar ýol ähli rehbersiz ola,
Dagylar leşger ki serdarsyz ola.

¹ *Abdal* – derwüş, galandar.

² *Tedbir* – pikir, çäre, alaç.

³ *Menpaga* – nep, bähbit.

⁴ *Meşweret* – maslahat.

⁵ *Rehber* – ýolbaşçy.

Göwre läş bolgaý eger baş bolmasa,
Bitmez iş hak lutgy¹ ýoldaş bolmasa.

* * *

Eý, hekim, gel, mülke magrur² olmagyl,
Akylu-danany gözden salmagyl.

Patyşa danalary jemg eýledi,
Diýdi saddak³, herne anlar söýledi...

Sen dügün misl et bu işler tedbiri,
Hiç açylmas tutmasa barmak bary.

Ger biri birle tutar bolsaň any,
Hiç açylmas ol dügün, bilgil muny.

Bu geňeşde diýmegil kiçik, ulug.
Barçadan sor maslahat, et gorkulyg...

Patyşa bolsaň, ulus üzre bu dem,
Eýlegil her ýahşy, baryga kerem...

Alymu-derwüslere ekram ede,
Hem tewazyglar⁴ kylyp, engam ede...

Ýyrtgyjy kaplan bil ony, eý pakyr,
Halk era zulm etgiji şahu-emir.

Höküm eýesi akylu-dana bolsa,
Adly-raýyndan jahan ahýa bola⁵...

Patyşa zulm eýlese bilgil muny,
Gaty kylgaý jümle jandar köňlüni.

Mähri bolmazmyş kişiniň kişiýe,
Rehmi bolmazmyş ulynyň kişiýe.

¹ *Lutf* – mylaýymlyk, merhemetlilik, rehimlilik, mähribanlyk.

² *Magrur olmak* – men-menlik etmek, ulumsylyk etmek.

³ *Saddak* – dogrudyr.

⁴ *Tewazyg-kylmak* – özüni kiçi tutmak, kiçi göwünlilik etmek.

⁵ *Ahýa bolmak* – janlanmak.

Titrär ermiş barça haywan janlary,
Gurýurmyş bu damarda ganlary.

* * *

Diýdiler şahu-Kubad ötgen zaman,
Leşgerinden aýra düşdi biguman.

Her tarap ýeldi, ýügürdi ol şehi,
Tapdy ol dem bir tikilmiş haýmaýi¹.

Haýmadan çykdy ýügürüp, bir kary²,
Tutdy atyn, itdi geldi ilgeri.

Şam boldy, sagdy kary inek,
Hakga eýläp çog sena birle tilek.

Bu inek süydün «köp eken» diýip bu hal:
Harç salaý diýip, taňryga eýläp zary.

Bes sabah³ turdy, ene sagdy kary,
Geldi ol dem, taňryga eýläp zary.

Keýpiýet⁴ sordy şa ol dem: «Eý, ene!
Ne sebäpden zary kyldyň, diýsene?»

Kary diýdi: «Şa gaharlanmyş, bu dem,
Jümle mahluk janyna düşdi elem⁵.

Ol sebäpden bu inek süydi heman,
Çykmary» diýip, ol kary etdi pygan.

Patyşa kim zulmu-jöwür etse biliň,
Bereketi gitgeý älem ähdiniň.

¹ *Hayma* – çadyr, Palatka.

² *Kary* – garry.

³ *Sabah* – ertir

⁴ *Keýpiýet* – hil, ýagdaý, hal.

⁵ *Elem* - gaýgy, gam.

Ýerleru-suwlar, agaçlar, eý emin.
Nalyş etgeýler heme roýy-zemin.

Uşbu jabyr¹ zulmundan, eý, biribar,
Gurduk biz barçalarmyz häki-sap².

* * *

Nakyl, olundy uşbu söz Bähramydan,
Ol keremlik şahy-pür engamydan.

Seýr edip, bir бага geldi üşbü är,
Gördi bir garry kişi bagbany bar.

Bes enardan şerbet istedi emir,
Tiz getirdi, dolduryp gabyn o pir³.

Üşbü halda şa köňli istedi:
«Gadry-harç⁴ bu baglara salsak» diýdi,

Bes ene emr eýledi: «Şerbet getir!
Dolduryp üşbü gadahny, tiz getir!»

Bu sapar eglendi geldi piri-zal,
Diýdi kim: «Şa kyldy bu dem bet hyýal.

Sykmyş erdim öňki nabat bir enar,
Dolduryp erdi gadahny⁵ eý, berar!

Üşbu nobat on enar sykdyk hemin,
Dolmady uşbu gadah, boldum hazyn⁶.

Belki, diýdim şa gazap tutmuş turur,
Miwelerniň bereketi gitmiş turur».

¹ *Jabyr* – zalym.

² *Häki-sap* – topraga deň, zelil, biçäre, hor.

³ *Pir* – garry.

⁴ *Gadry-harç* – biraz salgyt.

⁵ *Gadah* – käse, pyýala

⁶ *Hazyn* – gamgyn, tukat, gaýgyly.

Şa çykaryp köňlünden bu bet hyýal,
«Ene şerbet» diýp, buýurdy uşbu hal.

Uşbu halat tiz ýetirdi şerbeti,
Şady-hoşwagtlylyk bile geldi gaty.

Diýdi kim: «Şa adyla tumuşdyr bu dem,
Älem ähligе kerem kylmyş, kerem».

Bildi ol, ýer bereketi älem heman,
Bu şahynşah adyl ermiş biguman.

Biakyl dünýäde oldur, eý, kişi!
Patyşa kim zulmu-jöwre olsa işi.

Patyşa genju-hazyna tutmaýar,
Bu ragyýatlarga hiç jebir etmeýe.

Patyşanyň zulmudyr kökün gazan,
Jöwrüdir hem mülki-esbabyn bozan.

Mülki-esbap bu ragyýatdyr aňa,
Bes ýaman günde hemaýatdyr aňa.

Köküni gaýym yklan munlar turup,
Mülkini daýym kylan munlar turup.

Kylsa sarp malyn ragyýatlar sary,
Bolgaý ol şa patyşalar serweri¹.

* * *

Halk era hökm etdi ol Mahmut şa:
«Biakyl tapsyn» diýip ol zillil-la².

«Kim tapaý» diýp istedi bu halk heme,
Tapmadylar, barça düşdüler gama.

¹ *Serwer* – başlyk, baştutan, ýolbaşçy.

² *Zillil-la* - hudaýyň kölegesi.

Kim meger anlar birewni tapdylar,
Ittifikan¹ «uşbu kimdir» diýdiler:

«Çykmyş agaç pudagyna uşbu är
Elgine palta alyp, düýbün keser.

Ol kişi ger kesse agaç düýbünü,
Düşse ýerge, galmagaý janu-teni».

Ittifikan diýdiler: «Bu kim turur?
Munda ýok jan teşwüşi², bigam turur».

Bu kişini patyşaga eltdiler,
Kylgan işin hem anyň nakyl etdiler³.

Diýdi şa Mahmut bularga: «Eý, mahan⁴,
Halk era zulm etgiji şahy-jahan».

Akly kemdir bu kişiden, akly kem,
Zulmy öz kökün gazar, eýläp ädem⁵.

Patyşa kim işi zulm etmek bolur,
Biaklydyr, ahyr öz kökün salyr.

Jöwri-zulmy patyşahy-zalymyň,
Ol bolup öz janyna deggeý, biliň.

Der Samarkand zalymy meşhur idi,
Gije-gündiz işi zulmu-zor idi.

Taht üzre ýatmyş erdi ol owan,
Synasyndan degdi ok, kyldy pygan.

Jemg olun zalym gaşyga geldiler,
Uşbu işge çoh tepperriç⁶ kyldylar.

¹ *Ittifak* – bileleşik, jemleşmek.

² *Teşwüşi* – howp, gorky, gaýgy-gam.

³ *Nakyl etmek* – beýan etme, aýtmak.

⁴ *Mahan* – ulular, beýikler.

⁵ *Ädem eýlemek* – ýok etmek.

⁶ *Tepperriç kylmak* – göwün açmak, gezelenç etmek, seýil etmek.

Taňryga jan berdi ol zalym bu hal,
Şübhesiz tapdy anyň mülki zowal¹.

Ol kişiniň synasyndan bir oky,
Çekdiler, çykardylar taňry haky.

Gördüler, bir hat ýazyglyk anda bar:
«Bolma zaly, ybrat algyl, zynhar².

Hak sütemkär bagryna urdy oky,
Jümle mazlum ahydyr kim, gel oky.

Ýagny zalym synasyndan geçiser,
Gaty tizdir jan ile bagryn keser.

Barça mazlum ahydan kylgyl hezer,
Ýogsa bil, ömrüň tanapyny user.

Şek degil, almaz gylyçdyr uşbu ah,
Zulm işinden taňryga getir penah.

Bu sütemkärlik saňa ermez hüner,
Zulm odun ýaksa, demi galmas, söner.

Uşbu ot bolgaý tamyg³ ody saňa,
Çünki sen ýakdyň, gelur senden ýaňa.

Ýakmadyň bir kimse, ýakdyň özüňi,
Tutduň öz-özün bile, öz sözüni.

Her kişi kim ot ýakar, özi bişer,
Gazsa, her kim çah, ana özi düşer.

Özgäni ýakmak özüň ýakmak bolar,
Çomak ursa, özüne tokmak bolar.

Özün urmakdyr kişi urmak heman,
Akyl eýesi bu söze tutmaz guman...

¹ *Zowal tapmak* – zyýan tapmak, zeled tapmak.

² *Zynhar* – ägä bol, ätiýaçly bol.

³ *Tamyg* – dowzah.

Bir syýasatlyk häkim anda bola,
Ýol uran zalymlara temmi kyla...

Dertliler derdige bolgaý çäremend¹,
Jümle yllat izesi² andan bähremend³.

Giňeler halk, anda artar malu-baş,
Eýlär anda ol musulmanlar magaş⁴.

Ýogsa anlar janyga kast etdi bil,
Özüni zyndan içige atdy bil...

Çün ýamanlar ortasyga düşdüler,
Nala birle gözde ýaşyn saçdylar.

Misli galmyş gurt arasynda goýun,
Ýyglagyl, dertdeş isen, bilme oýun.

II

Ikinji bap kimse haýrat eterler,
Ýagşy haýyr, niýet eýläp giterler.

Anlaryň kim waspy-halyn bu aýar,
Tarypyn uşbu jahan içre ýaýar...

Pakyr işin size kylmyş howala,
Düzet bi rise, düşme bet hyýala!..

Eger misgin, pakyrlar bolmasaýdy,
Ganylardan tasaddyk⁵ almasaýdy.

Şeki ýokdur, buýrar erdim bu ýerge,
Ganylarny⁶ ýutup, goýmazdy birge...

¹ *Çäremend* – çäre tapyjy.

² *Ize* – eýe.

³ *Bähremend* – peýdaly.

⁴ *Magaş etmek* – ýaşamak, güzeran geçirmek.

⁵ *Tasaddyk* – pida, gurban, mähribanlyk.

⁶ *Gany-* ynançly berlen.

Är ýigitge bes sahylykdyr şerap,
Çykaryr adyň jahanda her tarap...

Bes aýyp örter sahylyk, eý kişi
A Ýby açyk kim bahyllykdyr işi.

Kim sahylykdan ilgeri, eý gany!
Dünyede ýokdur sowap, bilgil muny...

Her kim ol misgin, pakyr köňlün alar,
Ol kişiden hak özi razy bolar.

Kim jahanda halka yhsan eýleýir¹
Jümle halky bende perman eýleýir...

Hem ata birle ene perzendiden,
Istemez muzd eýlegen yhsanydan.

Bes ata birle enedir hury-aýn²,
Anlaryň haky erir boýnuňda deýn³.

Ata-ene haky hem taňry haky,
Parz turup boýnuňda bil, eý, mattaky!..⁴

Diňle imdi tilge wabeste⁵ haky,
Bolga ger ataň-eneň eý, mattaky!

Biri owazyndan öz owazyňy,
Bar belent kylmaý götergil näzini,

Birisi gustahwar⁶ söz diýmegil,
Birisi adyn tutup çagyrmagyl.

¹ *Yhsan eýlemek* – ýagşylyk etmek.

² *Nury-aýn* – perzent.

³ *Deýn* – borç, karz.

⁴ *Mattaky* – namazhon, hudaýdan gorkýan.

⁵ *Wäbeste* – bagly, degişli.

⁶ *Gustahwar* – bihaýalarça, gödeklerçe, edepsizlerçe.

Söz dimekni aña gatyg eýlemeý,
Ýüzüne bakyp, garaz söz söýlemeý.

Hoşlugu-ýumşaklyk ile söz digeý,
«Et!» diýip, «etme!» diýip söz diýmegeý.

Ýüzüne garşy anyň tüýkürmeýe,
Gülmek ile ýanyda pyňkyрмаýa.

Könlüge wabeste haklar bu turar,
Biri anyň mähriden köňli erer.

Ikilenji, dost tutmaklykdyr any,
Bilgeý any bu köňülniň soltany.

Şadymanlyk kylsa, şat bolgaý olar,
Gaýgylý bolsa tukat bolgaý bular.

Köp sözi birle anyň dar olmagay,
Hem jepalar etse, gahry gelmegeý.

Derdi birle hem anyň dertli bola,
«Ynjydar» diýp, ini gorkuly bola.

Kowluna¹ hem näline anyň taky²,
Hiç hylapat³ niýet etme, eý ahy!⁴

Ajyzu-pir olsa herçent ol ata,
Bar, uzyn ýaşyn dilegil, eý peta!⁵

Mala hem wäbeste bolgaý haklary,
Aýdaýyn gel, indi sen diňle beri.

¹ *Kowl* – söz, lebz, äht.

² *Taky* – erbet işlerden gaýra durian, dindar, namazhon.

³ *Hylapat* – garşylyk, garşy bolmak.

⁴ *Ahy* – dogan.

⁵ *Peta* – ýigit.

Hem tagamyn öz tagamyňdan ýene,
Ýahşyrak etgeý muny, diňlesene!

Mahazarda her tagamy ýahşyrmak,
Gel, tewazyg¹ birle alnynda byrak...

Bes riza bolsun diýip ata-ene,
Hem tasatdyk eýlegeý ýarlaryna.

Hem gardaşlary alarnyň dostlary,
Myhmanlyk eýlegeýler anlary.

Hasta bolsa, istegil sagatlygyn,
Hem doga birle tasatdyk kyl ýagyn...

Hem dahy gaýyn atanyň hormaty,
Yzzat etgeý ol giýew bolgaý gaty...

Hem katynda biedeplik kylmasyn,
Biedep söz sözleýibän gülmesin.

Ýagny any ol giýew ynjytmasyn,
Anlara kine-küdüret² tutmasyn.

Ol ikisin bildiň, ustadyňa gel,
Mal-janyň hem munuň ýolunda sal.

Mal-janyň hyzmatynda kyl nysar³,
Düşegil özüň ýolunda bol gubar⁴.

Köwşün öpgül, sal öňünde sen anyň,
Kyl paýendaz⁵ ýoluda jany-teniň...

¹ *Tewazyg* – açyklyk, kiçigöwünlilik.

² *Küdüret* – garalyk, gaýgy-gam, näsazlyk.

³ *Nysar kylmak* – gurban etmek, pida etmek, saçmak.

⁴ *Gubar* – tozan.

⁵ *Paýendaz* – ýola düşelýän kilim.

Dahy ustadyňa dik-dik gözleme,
Biedep sözler alarga sözleme.

Hem edepsiz olturyp hem gurmagyň,
Hem ýanynda kimseni çagyrmagyň.

Ten ara jan dek eziz tut eý kişi!
Gül kibi hyzmatda dur ýazu-gyşy...

* * *

Imdi gel, diňle garyndaş halyny,
Anlara rehm eýlemek akwalyňy¹.

Gardaşa rehm eýlemek wajyp erer,
Ömür birle ryzkyny hem artdyrar.

Goňşyýu-gardaşlara, rehm eýlegil,
Merhemet kyl, lütf² ile hoş söýlegil...

Bar, ula gardaşlaryňga özüňi,
Her birinden aýama hoş sözüňi...

Hasta bolsa soraýyp durmak gerek,
Hem alar ahwalyňy sormak gerek.

Çagyryrsa ger alar, barmak gerek.
Dostu-ýaran barçasyn görmek gerek.

Hem zyýarat eýleýip, görüşeler,
Bir-biriniň halyny soruşalar...

Bolmagaýlar bir-biriniň duşmany,
Hem başga bilmeýeler janu-teni.

Bir-birile eýläňiz baryş-geliş,
Hak üçin ol bir-bire aşna-biliş.

¹ Akwal – gürrüňler, sözler.

² Lütf – mylaýymlyk, rehimlilik.

Ýüz sowutmaň bir-biriňizden heman.
Bolmaňyzlar bir-bire hem betguman.

Bir-biriňizge dahy etmäň sütem.
Gelse goldan, bir-bire eýläň kerem.

Tutmagaýsyz bir-biriňiz masgara,
Hem utandyryp ýüzün bermäň ýere...

Bir kişi bir kimsege kylsa sütem,
Zor ile alsa elinden bir derem.

Ýa ogrulyk birle alsa, dirhemi¹,
Ursa, salsa üşbu köňlige gamy...

Daralar ol günde zalymlar ýeri,
Ruýysyýadyr², utanyp, akgáý deri.

Zalymyň işi budur ol günde waý,
Leýk³, etmez kimseden anda haraý.

Eý, sütemgär, iltimasym⁴ diňlegil,
Üşbu pendim manysyn hoş aňlagyl,

Kimseýe zerre hyýanat bakmagyl,
Bu eziz janyňňy oda ýakmagyl.

III

Babby-suwum içre waspy-alyman,
Zikr edeýim anlary belli-beýan.

Anlary söwgenleriň haly nadir,
Söýleýelim, beski ahwaly nadir...

¹ *Dirhem* – kümüş pul birligi, dinaryň 20-den biri.

² *Ruýysyýa* – ýüzügara.

³ *Leýk* – emma, weli, ýöne.

⁴ *Iltimas* – haýyş, towakga, ýalbarma.

Külli-şeyden¹ ylmy anyň açyla,
Kalby-gaýratygy tohmy saçyla.

Bitgeý andan reňbe-reň aglaýy-ylm,
Berer olgaý göwherhaýy-ylm.

Ähli ylma datgylyk berse any,
Lezzet algaý şübhesiz janu-teni...

Häki-paýyn² sürt gözüňe, bende bol.
Saýa ýaňlyg ýoluda efkende³ bol.

Iýdir-içir, haýru-yhsan eýlegil,
Janyňy yşkynda gurban eýlegil...

Ylmydan öwren, ana bol pişiwaz,
Hakda iste anlara ömri-deraz...

Bes amalsyz alym ogşar jahyla⁴,
Nefgy ýetmez ylmydan hergiz ile...

Ýagny bil haýwany andan ýagşyrak,
Bolsa aklyň, bolawer andan ýyrak...

Alym kim agmalydan ýokdur nyşan,
Göwredir kim ýok turur içinde jan...

Örti tikmez reştesiz⁵ inňe heman,
Girse çykça sed hezaran ýok guman.

Ýüzmegi mümkin imes golsuzlara,
Sözlemek mümkin degil tilsizlere.

¹ *Külli-şeyden*- hemme zatdan.

² *Häki-pa* – aýak tozany.

³ *Efkende bolmak* – pespäl bolmak.

⁴ *Jahyl* – nadan.

⁵ *Reşte* – sapak, ýüp, dammar.

Usta käri kim aña ýokdur körük,
Işlemekden ol kişi bolgaý yrak.

Bir orakçy kim orak ýok elgide,
Ormasy mümkin imesdir, eý dede!

Kätibi kim elgide ýokdur gara,
Ýazmak öynamakda ne peýda göre.

Saýgyjy kim çybygy elgide ýok,
Beski saýylmas el ile ursa çok.

Ýongujy kim ýok elinde kerkisi,
Ýok agaç ýonmak elin ursa besi...

Bes agaçsyz bitmegeý pudak hemin,
Ýaprak olmaz, pudak olmasa, ýagyn.

Halk era¹ yhsan erer, bil ýagşy söz,
Eýleýip yhsan², sowap algyl ujyz.

Eý byradar, hak söz ermiş ýagşylyk,
Hoş söz ile eýlegil ýagşy gylyk.

Bes şirin söz halka yhsandyr besi³,
Sözle ýumşak, bolsañ adam ýahşysy.

Bes şirin sözden jahan halky saña,
Maýyl etgeý janu-til senden ýaña.

Bes şirin söz birle ol zalym ýylan
Meýl edip, çykgay hininden, bigüman...

Gerçi hoş söz diýmek ol arzan turur,
Jümle halka şübhesiz yhsan turur.

¹ *Era* – içinde.

² *Yhsan* – ýagşylyk, haýyr.

³ *Besi* – köp, kân, köplenç.

Bermek ile halk era bu hoş sözi,
Hiç tükenmez hem melul bolmaz özi.

Älem içre ýahşylyk düp-düz budur,
Hoş gylyk, hoş söz alardan uludyr.

Bes şirin söz görelde jümleýe¹,
Hurdi-büzruk², älemu-has diňleýe...

Bes ylym dürdür, anyň ýok gymmaty,
Ha kana berdi begaýet³ hümmeti.

Salsa ol göwher içige her pakyr,
Köňli bolgaý, şübhesiz, bedri-münir⁴.

Ýagtylar jümle beden birle dammar,
Diýr sen anda seýr eder şemsu-kamar...⁵

Sahyby gündiz isedir – ylym gün,
Açyk eýlär görmäge batyl gözün.

Sahyby gije bolursa – aýdyr ol,
Röwşen olgaý hem ýaman, hem ýagşy ýol.

Eýesin ger gije diýseň – ol çyrag,
Çölge ogşatsaň eýesin – ol bulag...

Göwre bolsa eýesi – ol janydyr,
Eýesi il diýseň – ol soltanydyr.

Eýe bolsa hepde – ol jumga günü,
Eýesi ýyl bolsa – ol gadryň tüni.

¹ *Jümle* – hemme, bütin, külli.

² *Hurdi-büzruk* – kiçi-uly.

³ *Begaýet* – köp, örän.

⁴ *Bedri-münir* – on dördi gijäniň ýagty aýy.

⁵ *Şemsu-kamar* – gün we aý.

Eýesi jan bolsa – ymanydyr,
Eýesi dert bolsa – ol dermanydyr...

Eýesin suw diýseň – ol aby – haýat¹,
Murda² diýseň eýesin – oldur zekat.

Özge agzadyr eýe – ol ýüz kibi,
Ýa tagam içre salyngan duz kibi.

Ger guş bolsa – bu ylymdyr ganaty,
Hem ylymdyr, jümle-älem zynaty³.

Gerçi ylmy bolsa az – ýyldyz bolar,
Ylm eýesi kanda gitgenin biler...

Emir-hakda ýahşy işdir ittifak⁴,
Maksadyň tapgaý köňül bolsa aşak.

Ger birikse işde birniçe kişi,
Niýet etseler düzetmek bir işi...

Kör eken bir kimseden almaz habar,
Gözli sanar özünü, her ýan gezer.

Şübhesiz özün heläk eýläär bu kes,
Haýp aňa ötgerdi owkatyn hebes⁵.

Diýse bir gözli: «Öňüň jardyr seniň»,
Ýagny diýse kim: «Ýamandyr etgeniň».

Bes habar berse gider ýolun aňa,
Ýagny bildirse barar ilin aňa.

¹ *Aby-haýat* – ýaşawyş suwy.

² *Murda* – öli.

³ *Zynat* – bezeg.

⁴ *Ittifak* – birlik, birleşmeklik, birleşik.

⁵ *Hebes* – biderek, peýdasyz, haýp.

Etmeýin sözün, gaty berse jowap,
Özi bilsin sen öküş¹ tapdyň sowap...

Ýetgirer, elbetde, özün menzile,
Maksada elter any özi bile.

Ol ýaman işni saňa görmez rowa,
Jahyl erseň, alyma uý mutdaga...²

IV

Törtülenji bapda ähli-dilleri,
Magryfet bosatanyda bilbilleri...

Waspy-halyn bir zaman aýsa gerek,
Ähli-dillerge any ýaýsa gerek...

Gözlerinde bolgaý (ol) nury-haýa,
Hem rehim-dil bolgaý ol ähli-haýa...

Bolmagaý hergiz ylymdan bihabar,
Bolsa atmal biylym, köpdür hatar.

Hem mükemmel³ bolgaý ol, hem ähli-hal,
Tapgaý ol ýaranlaryndan hem kemal.

Köňli içre geçgeý yşk ody ýalyn,
Gül köyünde saýrada jan bilbilin...

Gallu-gaş⁴, kibru-habysdan⁵ köňlüni,
Eýlegeý sap aýna dek, bilgil muny.

Hem açyk bolgaý anyň köňli, gözi,
Her zaman görüngeý ol magşuk ýüzi...

¹ *Öküş* – öwgi, magtamak, köp.

² *Mutdaga* – talap ediji.

³ *Mükemmel bolmak* – kâmil bolmak.

⁴ *Gallu-gaş* – galmagal, gowga, gykylyk.

⁵ *Kibru-habys* – men-menlik, ýaramazçylyk.

Ýa any sangyl ene, özün beçe,
Terbiýet¹ eýlär saňa ol birniçe.

Ýa any bilgin tebip, sen ýaraly,
Däri eýlär, sypalar anyň eli.

Ýa özün bilgil ekin, daýhan odur,
Hak ýetirse, saňa suw bergen odur...

Zahyrynda ýokdur anyň menzili,
Batyny bag açylar elwan² güli...

Bes tewazyglar kylyp, tutgul eziz,
Goý önünde bolsa tagamy-leziz.

Egine sal püşeşi³, kyl yhtyram⁴,
Sal öýüne, eýlegil zahfu-kerem⁵...

Müň didim: «Hormat tutuň» fakr ählini,
Her zaman sorsaň alarnyň halyny...

Anlara bolmaň köňülde bet guman,
Näge sizden zaýyl⁶ olmasyn iman...

Bol bu gün dost, anlaryň birle otur,
Her ne kim hajatlary bolsa bitir...

Zynat eýlär batynyň bu dürli genç,
Ister erseň üşbu genji eýle renç...

Diýmek olmaz, anlara her degme söz,
Dikmek olmaz, dahy anlar sary göz.

¹ *Terbiýet* – terbiýe.

² *Elwan* – reňbe-reň, dürli reň.

³ *Püşeş* – egin-eşik, örti.

⁴ *Yhtyram kylmak* – hormat etmek.

⁵ *Zaýfu-kerem* – myhmançylyk we berim.

⁶ *Zaýyl bolmak* – aýrylmak

Diýseler söz jan ile, köňle ýakar,
Misli-rähmet ebri¹ üzre² bark³ çykar.

Bes agyrdyr anlaryň susty heman,
Dak tutup⁴ anlarga bolma, bet guman...

Ger pakyrlar bolmasaýdy dünýede,
Bes heläk bolgaýdy baýlar, eý dede!

Anlara her kim tewazyg eýlese,
Lütf edip ýa bir şirin söz eýlese.

Hak berer anlarga ulug meretebe,
Ýetgirer anlarny aly mansaba⁵...

Anlara her kim tewazyg eýlese,
Kast edip ýa bir ýaman söz söýlese.

Eýleýir taňry har anlarny özi,
Bolmaz anlarga nesip uçmah ýüzi...

Bolsa özüňden ulug, sangyn ataň,
Bolsa kim senden kiçik, sangyn botaň⁶.

Ger seniň birle barabar bolsa ýaş,
Bil dogan saýgyl, gözüň üstünde gaş.

Diýme özüňni pylan, tutma ulug,
Barça pes tut özüňi, bol gorkulyg.

Halky-älemni özüňden ýagşy bil,
Diýse laýykdyr saňa soň ähli dil...

¹ *Ebir* – bulut.

² *Üzre* – üstünde.

³ *Bark* – ýyldyrym.

⁴ *Dak tutmak* – ähmiýetsiz tutmak.

⁵ *Mansap* – dereje, orun.

⁶ *Bota* – köşek.

Men kibi näkese perman oldy, wah,
Janu-dil bu işge haýran oldy, wah.

Gam dumany könlüme çökdi heman,
Magryfet derýasy joşdy ol zaman.

Ýaşlar akdy gözlerimden durmaýyn,
Bitdi nahly-magryfet, göz görmeýin.

Üşbu nahlyň¹ miwesin jan beçesi,
Indi bidynç oldy, ah etdi besi...

Arasyda saldy sözler az öküş,
Magnysyn pähm eýlegeý aşna-biliş.

Bilgeninçe hem nesihat eýledi,
Magryfet birle hekaýat eýledi.

Çünki bi tert birledir dünýä kyýam²,
Boldy bu söz üşbu dört birle tamam.

Hatm olanda³ bu kitap dört bap üze,
Bizden olsun ýadygär ahbap⁴ üze...

Ýary bergil kim okasyn, diňlesin,
Jan gulagy magnysyndan aňlasyn.

Üşbu nazm⁵ içre eger sorsaň sene,
Müň ýüz altmyş ýedi⁶ erdi, bilsene!

Bu kitap ismin nedir diýp sorsaň at,
Goýdular adyn munuň «Wagzy-Azat».

¹ *Nahl* – hurma, hurma agajy.

² *Kyýam* – aýak üstünde durmaklyk, berkarar bolmaklyk.

³ *Hatm olmak* – gutarmak, tamam bolmak

⁴ *Ahbap* – dostlar, dost-ýarlar.

⁵ *Nazm* – poeziýa, poetik eser.

⁶ *Müň ýüz altmyş ýedi* – 1167 hijri senesi bolup, ony milady senesine öwürsek, 1753–1754-nji ýyllara gabat gelýär.

«Wagzy-azat» kitaby

Döwletmämmet-Azady «Wagzy-azat» kitabyňy 1753–1754-nji ýyllarda ýazypdyr. «Wagzy-azat» kitaby dört bapdan ybarat.

Döwletmämmet özüniň «Wagzy-azat» kitabyňyň **birinji babynda** özbaşdaklyk, asudalyk, ýurduň ykdysadyýetini gowulandyrmak barada asylly pikirler ýöredilýär. Azadyň döwründe türkmen ili köp gowgaly günleri başyndan geçiripdir. Azady dagynyk ýaşayan türkmen tirelerini, taýpalaryny, uruglaryny birikmäge, bir bitewi, merkezleşen döwlet gurmaga, merkezleşen döwleti bolsa adalatly edara etmäge çagyryýar. Azady öz iliniň belli bir ýolbaşçysynyň bolmagyny arzuw edipdir.

Göwre läş bolgaý, eger baş bolmasa...

Azady halk bilen patyşanyň arasyndaky aragatnaşygyň ysnyşykly bolmagyny nazarda tutup, häkimýet başynda oturanlardan jemagatyň göwnüni tapmagy, onuň raýyny ýykmažlygy, oňa hormat goýmagy talap edýär.

Köňlün algyl, mert-iseň mömünleriň,
Köňli gamhana bolan gamgynlaryň...

Şahyr kişiniň göwnüne degmekligiň umумы işiň bähbidine zyýan ýetirýänligine gowy düşünişdir. Ol ynsanyň adamkärçilik mertebesiniň kemsidilmegini ýazgarypdyr. Döwletmämmet döwleti edara etmekde käbir demokratik häsiýetli pikirleri öňe sürüpdir. Şahyr ýaşayşyň dürli meselelerini göwnejaý çözmek üçin köpçüligiň pähiminiň uly ähmiýetiniň bardygyna aýratyn üns berýär. Şonuň üçin hem ýurt häkimleriniň her bir meseläni halka geňeşip, maslahatlaşyp, bilelikde çözmegini arzuw edipdir. Ok-naýza bilen bitirip bolmajak işleri hem geňeş arkaly, parahatçylykly çözüp bolar diýen pikiri Azady aýratyn belläpdir:

Uşbu kyrkdan bolmasa bir bja,
Haky ödelmez alaryň, muddaga.

Azady adamyň terbiýenlenmeginde, her taraplaýyn ösüp-ýetişmeginde, hünär öwrenmeginde, ussadyň hyzmatynyň ulugdygyna aýratyn üns beripdir. Şahyr: «Ol ikisin bildiň, ussadyňa gel...» «Ol ikewden ilgeri tut hyzmatyn...» diýip perzendi terbiýeleýäne, hünär öwrenýäne ýüzlenýär. Azadynyň pikiriçe, elinden dür dökülýän, öz pähimi, ukyby bilen kär, hünär öwredýän, ussat şägirt üçin ata-eneden, gaýyn ata-gaýyn eneden pes duranok. Şonuň üçin hem ol ussada hormat goýulmagyny, onuň gadryny bilmegi hem-de onuň sarpasyny saklamagy nesihat edýär.

Bu geňeşde diýmegil kiçik, ulug,
Barçadan sor maslahat, eý gorklug.
Bes geňeş birle biten işler heman,
Bitmegeý ok, naýza birle biguman...

Zähmetkeş halkyň güýjüne, pähimine Azady uly baha berýär hem-de munuň köp işleri bitirip biljegine ynanýar. Azady kitabyňyň birinji babynda türkmen halkynyň bir bitewi döwlet bolup, özbaşdak ýaşamagy barada gowy pikirler ýöredipdir. Emma ol wagyz-nesihatlaryny, süýji umytlaryny durmuşa geçirip bilmändir.

«Wagzy-azat» kitabyňyň **ikinji baby** haýyrly işlere, birek-birege ýagşylyk etmeklige bagyşlanypdyr. Azady öz döwrüniň adamlarynyň bir toparynyň baý ýaşaýanyny, beýleki toparynyň bolsa, gününü zordan itekleýänini görüpdir. Emma ol şeýle ýagdaýyň düýp köküne, göz ýetirip bilmändir. Şeýle bolsa-da, Azady öz döwrüniň progressiw pikirlerini goldap, halkyň tarapynda durupdyr, ýurduň asudalygy abadançylygy üçin çalşypdyr. Jemagatyň peýdalanmagy üçin guýular, howuzlar gazdymaga, kerwensaraýlar, medreseler saldymaga, köprüler gurdurmaga zähmetkeş halkda gurbuň bolmanlygy zerarly, şol işleri ýerine ýetirmegi baýlardan hanlardan talap edipdir.

Şahyr ata-enä mähriban bolmaklygy, hormat goýmaklygy,ak ýürekden hyzmat etmekligi her bir perzendiň önünde mukaddes

borç edip goýýar. Azady bu borjy dört topara, her topary bolsa ona bölýär. Azady her kim, her çaga özüniň perzentlik borjuny berjaý edip, ata-enäni razy etmek islese, onda şu kyrk wezipäni hökman ýerine ýetirmeli diýen talaby öňe sürýär. Azadynyň ata-enäni hormatlamak, sylamak barada perzentden edýän talaby durmuşda-ýaşaýyşda jemlenen gowy duýgulara esaslanýar.

«Wagzy-azat» kitabyňyň **üçünji baby** şol döwrüň ylmyna we alymlaryna bagyşlanypdyr. Azady öz durmuş tejribesi, sowady, gözýetimi, düşünjesi boýunça ylma hem-de onuň durmuşdaky roluna baha beripdir. Ylmyň dünýä göz ýetirmekde, ýagşy-ýamany hem-de haky-nähaky seljermekde adamlara kömek edip biljekdigine şahyr ynanýar. Azady ylma bolan garaýşyny dürli deňeşdirmeleriň üsti bilen şeýle berýär:

...Sahyby gündiz isedir – ylym gün,
Açyk eýlär görmäge batyl gözüň.
Sahyby gije bolursa – aýdar ol,
Rewşen olgaý hem ýaman ýagşy ýol,
Eýesi bolsa beden, oldur ýürek,
Hana bolsa eýesi, oldur direk.

Azadynyň ylma bolan garaýşy öz döwrüniň alymlary hakda ýöredýän pikirleri bilen utgaşyp gidýär.

Döwletmämmet-Azady kitabyňyň **dördünji babynda** derwüşler hem-de pakyr-pukaralar barada gürrüň berýär. Onuň göz önünde tutan derwüşü ylymly-bilimli bolmaly. Azady derwüşlerden dini ýörelgeleri, taňryny «pendi-nesihat etmekligi», sabyrly hem «şirin» açyk göwünli bolmaklygy, dünýäniň ähli eşretinden, gzelliginden mahrum bolup, horzar ýaşaýanlary nazarda tutupdyr.

Azady öz döwrüniň zähmetkeşleriniň içki we daşky sütemkärler tarapyndan ezilişine perwaýsyzlyk bilen garamandyp. Şahyr olara bu gözgyňy ýagdaýdan nädip halas bolmalydygyny salgy berip bilmese-de, zähmetkeşleriň güzeranynyň gowy bolmagyny isläpdir, olaryň hormatlanmagyny arzuw edipdir.

Ýagny anlarny hakykat şahy bil,
Bes garaňkynynyň röwşen mahy bil.
Doly aýga meňzese, gör çyn pakyr,
Käbirini ýyldyzça bil, görme hakyr...

Azadynyň öwüt-nesihat häsiýetli setirleri onuň jemagatyň ylalasykly, agzybir ýaşamagyny isländigine şaýatlyk edýär. «Wagzy-azat» kitabyňyň ahyrynda Azady ony okanlara hemde diňlänlere gowy arzuwlar edýär. Türkmen klassyky edebiýatynda Döwletmämmet–Azadynyň orny uludyr. Azadynyň watan, il-halk hakyndaky aladalary XVIII-XIX asyr türkmen şahyrlarynyň döredijiliklerinde hem özüne mynasyp orun alypdyr. Döwletmämmet-Azady öz döwrüniň ýokary bilimli, medeniýetli, köp dilleri, goňşy halklaryň taryhyny hem edebiýatyny gowy bilýän adamlaryň biri bolupdyr. Ol öz ömrüni zähmetkeş adama hyzmat etmäge bagyşlapdyr. Azady özüniň bir topar goşgulary, «Wagzy-azat» diýen ajaýyp eseri bilen türkmen edebiýatynyň taryhyna girdi.

Soraglar:

1. Döwletmämmet Azadynyň «Wagzy-Azat» kitabynda nähili meseleler öňe sürülýär?
2. «Wagzy-Azat» näçe bapdan ybarat, ikinji we üçünji baplarda näme hakda gürrüň berilýär?
3. Eserde duş gelýän «Göwre läş bolgaý, eger baş bolmasa» diýen setirleriniň manysyna nähili düşüňýärsiňiz?
4. «Wagzy-Azat» kitabynda öwüt-nesihat häsiýetli setirleriň köp ulanylmagynyň sebäbini düşündiriň.
5. «Wagzy-Azar» kitabyňyň dili klassyky şahyrlaryň dilinden näme bilen tapawutlanýar?
6. Bu kitap haýsy goşgy düzüliş formasynda ýazylypdyr?

MAGTYMGULY

(1724–1807)

Magtymguly kim bolupdyr? Magtymguly akyldar, filosof, şahyr, watançy, syýahatçy, pedagog...

Magtymgulyny kime deňäp bolar?

Magtymgulyny diňe Magtymgulynyň özüne deňemek mümkin. Türkmenler: «Ol Magtymguly ahyry?» diýip aýdýarlar. Bu aňlatma halkyň söýgüsinden habar berýär. Halk ähli çylşyrymly meseleleriň çözgüdini, akyl-paýhasy Magtymgulynyň döredijiliginden gözleýär hem tapýar. Magtymgulynyň edebi mirasy, akyl-paýhasa ýugrulan ajaýyp eserleri, onuň uly şahsyýeti belent adamkärçilgiň, ylahy päkligiň, ahlagyň mertligiň, salykatlýlygyň, watançylygyň, ynsabyň ölçeg daşy bolup türkmen halkynyň arasynda asyrlar boýy ýaşap gelýär.

Türkmenistanyň Garaşsyzlygyny alandan soň, Magtymgulynyň at-abraýy öňküden-de belent basgançaklara göterilip ugurdy. Häzirki döwürde Magtymgula mynasyp baha berilýär.

Kitaby Gurhanda soňky mukaddes kitaby ýazan diýlip hasaplanan we Muhammet pygamberden soňra özüne dil ýetirilmesiz, mukaddes, belent şahsyýet diýlip ykrar edilen ýeke-täk Magtymgulydyr.

Magtymgulynyň ömri we döredijiligi

Magtymguly 1724-nji ýylda Gürgen welaýatynyň Hajygowşan diýen ýerinde dogulýar. Hajygowşan Etrek derýasynyň boýunda ýerleşýän, howasy mylaýym, gözəl türkmen obalarynyň biri.

Şahyryň kakasy Döwletmämmet Azady bolupdyr. Ol «Wagzy-azat», «Behiştnama» ýaly poemalary, birtopar goşgulary bilen edebiýatymyzyň taryhynda meşhurlyk gazanan adam. Magtymgulynyň kämil şahsyýet bolup ýetişmeginde Döwletmämmet-Azadynyň şahsy göreldesiniň uly ähmiýeti bolupdyr.

Şahyr ýaşlyk ýyllarynda kakasy Azadydan ders alýar, arap-pars dillerini kämil derejede öwrenýär. Kakasynyň maslahaty bilen Magtymguly häzirki Lebap welaýatynyň Halaç etrabyndaky Idris baba medresesinde, soňra Buharanyň Gögeldaş medresesinde okaýar. Ol bu ýerde nury Kazym ibn Bahar atly bir talyp bilen taňşyp dostlaşýar. Nury Kazym Siriýaly türkmenlerden bolup, örän bilimli, ulama, kitaphon adam eken. Bu dostluk nury Kazymyňam, Magtymgulynyňam dünýägaraýşynyň, biliminiň artmagyna oňaly täsirini ýetirýär. Bir-birlerinden öwrenýärler, edilmeli işleri maslahatlaşýarlar, kyn günlerde arkalaşýarlar. Halk arasyndaky gürrünlere görä, Magtymguly Gögeldaş medresesinde bir ýyl sapak alandan soň, Nury Kazym bilen Özbekistan, Gazagystan, Täjigistan, Gyrgyzystan, Owganystan, Hindistan ýaly ýurtlara syýahata gidýär. Bu syýahat hakdaky käbir maglumat şahyryň döredijiliginde hem duş gelýär.

Magtymguly syýahatyndan dolanyp geleninden soň, Nury Kazym bilen Hywadaky Şirgazy han medresesine okuwa girýär. Şirgazy han medresesi Magtymgulynyň aň-düşünjesiniň, dünýägaraýşynyň giňemeginde, şahyrçylyk zehiniň kämilleşmeginde aýgytlaýjy rol oýnaýar. Emma ol ýerde-de dowamly sapak almak Magtymgula miýesser etmändir. Kakasy Azadynyň aradan çykdy habaryny eşidip, okuwynyň üçünji ýylynda Şirgazy han medresesinden gaýtmaly bolýar:

«Mekan eýläp, üç ýyl iýdim duzuňy,
Gider boldum, hoş gal, gözlel «Şirgazy!»
Ötürdim gyşyňy, nowruz – ýazyňy,
Gider boldum, hoş gal, gözlel «Şirgazy!»

«Gözel Şirgazy»

Halk rowaýatlarynda gabat gelmese-de, şahyryň Azerbaýjan, Dagystan, Eýran, Yrak ýaly ýurtlarda-da bolandygyny aýtmak bolar. Magtymguly, aýratyn-da, Türkiýede ýaşayanlar bile ýakyn aragatnaşyk saklapdyr. Türkmenistanyň hem ençeme galalaryny, obalaryny, halk durmuşyny, hal-ýagdaýyny içgin öwrenýär. Magtymguly syýahaty söýen, jahankeşde adam ekeni. Şahyryň bu dünýewi syýahatlary döredijiligine oňaly täsirini ýetirýär.

Magtymguly türkmenleriň gökleň taýpasynyň gerkez tire-sindendir. Şahyr özüniň ýaşan ýeri hakynda «Äleme belgilidir» diýen sygrynda şeýle ýazypdyr:

«Bilmeýen soranlara aýdyň bu garyp adymyz,
Asly gerkez, ýurdy Etrek, ady Magtymgulydyr».

«Äleme belgilidir»

Magtymguly XIX asyrda ýaşap geçen görnükli türkmen şahyry Gurbandurdy-Zeliliniň daýysydyr.

Şahyr ýaşlyk ýyllarynda öz obadaşy Meňli diýen gyzy söýüpdür. Emma olar maşgala durmuşyny gurup bilmeýärler.

Magtymguly ýeňnesi Akgyza dakylýar. Ondan iki ogul bolýar, olar ýaşlykda aradan çykýarlar. Şahyrdan nesil galmandyr.

Magtymguly özüne «Pyragy» edebi lakamy alypdyr. «Pyragy» lakam – aýrylan, bir çünke çekilen, dünýäden dynan ýaly manyda bolup, şahyr:

«Magtymguly adyň döndi Pyraga,
Pyrag bolup, çek özüni gyraga» – diýýär.

Magtymguly bilesigeliji adam eken. Ol Nyzamy, Dehlewi, Saady, Jamy, Rummy, Abu Sagyt, Omar Haýýam, Ýunus Emre, Hemedany, Nowaýy, Fizuly, Garajaoglan ýaly Gündogaryň beýik ussat şahyrlarynyň eserlerini okap, özleşdiripdir, olardan görelde alypdyr.

Magtymguly döredijilik işine ýaşlyk ýyllaryndan başlaýar. Onuň döredijilik işi bile ymykly gyzyklanyp, ýylsaýy kämilleşmegi üçin atasy Azady zygiderli alada edipdir, degerli

maslahatlary beripdir. Halk döredijilik eserleri Magtymgulynyň şygrylaryna nusga bolup hyzmat edipdir. Şahyryň goşgularynda Görogly, Leyli, Mežnun obrazlary häli-şindi gabat gelýär. Halk nakyllarynyň täze görnüşdäki aňlatmalary hem halky eserleriň Magtymgula ýetiren täsirinden habar berýär.

Magtymgulynyň eserleri halkyň gepleşik diline ýakyn bolşy ýaly, olar halk dumuşyna ýakyn durmak bilen, köpçüligiň dert-aladasyny, pikir-hyýalyny, arzuw-islegini içgin suratlandyrypdyr.

Döwürdeşleri Magtymgulynyň eserlerinden özleriniň oý-pikirlerini, hal-ýagdaýlaryny, durmuşlaryny aýnadaky ýaly görüp bilipdirler. Şonuň üçinem, halk olary ýat tutup, nesilden-nesle ýadygärlik alyp galypdyr.

Magtymgulynyň şygrylary halk durmuşyna iň içgin we çuňňur aralaşan eserler. Onuň derejesindäki köptaraplylyk, içginlik başga bir şahyrdaky gabat gelmeýär. Şonuň üçinem halk şahyryň eserlerini: «Magtymgulynyň aýtmadyk zady ýok. Olara welilik diýip bolmaz, ýöne bihal hem däldirler» diýip häsiýetlendiripdirler. Halkyň başga hiç kim hakda aýtmadyk bu sözleri häzir hem güýjüni saklap gelýär. Ol ertirki günlere-de geçer gider.

Magtymguly-Pyragynyň ýüzlenmedik meselesi ýok diýerlikdir. Şolaryň içinde türkmen taýpalarynyň birleşip bir döwlet gurmak, mukaddes topragy jan-dilden söýmek, beýleki halklaryň wekilleri bilen doganlyk-dostluk, ata-enäni hormatlamak, özünden ulyny sylamak, garyp-pakylara kömek etmek, sadaka bermek, ynsanperwerlik, söýgi... ýaly meselelere şahyr zygiderli ýüzlenipdir. Bu meseleler taryhy derwaýyslyk bolanlygy sebäpli, akyldar şahyryň hemişe ünsünde bolupdyr.

Magtymguly türkmen halkynyň guwanjydyr we buýsanjydyr. Döwürdeşleri öz wagtynda şahyryň şygrylaryny ýat tutupdyrlar, hatly-sowatly adamlar bir-birlerinden göçürüp alypdyrlar. Şahyr geçen asyrlarda-da halk üçünde meşhur bolupdyr.

Akyldar şahyryň goşgulary XX asyrdaky dünýä dilleriniň ençemesinde terjime edildi, aýratyn-da, rus dilinde kitaplary birnäçe gezek çap edildi. Türkmenistanda gazet-žurnal çap etmek, kitap neşir etmek işiniň ýola goýulmagy bilen, şahyryň

eserler ýygnyndysy birnäçe türkmen dilinde neşir edildi we neşir edilýär.

Magtymguly geçmişin, şu günün, geljegin şahyrydyr.

Magtymguly dünýä halklarynyň arasynda meşhurlyk gazanyp, türkmen edebiyatyny ýer ýüzüne äşgär eden ussat. Onuň ussatlygy, ilkinji nobatda milliligindedir, halklygyndadyr. Akademik W.W. Bartold bu barada: «türki halkyýetleriň arasynda Magtymguly ýaly milli şahyrly halk diňe türkmenler» diýip, uly hormat bilen ýazypdyr. Beýik akyldar şygrylarynyň milliligi bilen «Dünýä poeziýasynyň elbursy» /şahyr Kaýsyn Kulyýew/ belentligine göterildi.

Soraglar we ýumuş:

1. Magtymguly haçan we nireden eneden bolupdyr?
2. Onuň akylly, paýhasly adam bolup ýetişmeginde kakasy Döwletmämet-Azadynyň nähili hyzmaty bar?
3. Magtymguly nirelerde okap, bilim alypdyr?
4. Ol näme üçin özüne Pyragy lakamyny dakypdyr?
5. Magtymguly, onuň dürdäne eserleri näme üçin asyrlar boýy ýaşayar, okyja akyl-paýhas, estetiki lezzet berýär?
6. Magtymgulynyň haýsy goşgularyny okadyň? Olaryň sanawyny «Türkmen dilinden we edebiyatyndan iş depderiňize» ýazyp geliň.

BAŞ BOLMAŇ

Nesihat eýläýin, diňläň, ýigitler,
Hatynlar başlagan oýa baş bolmaň;
Müň nesihat aýtsaň, birini tutmaz,
Agzybir bolmagan ile baş bolmaň.

Deňnene eýleban salyşma kylmaň,
Arasta söwda kyl, çalyşma kylmaň,
Hoş mylaýym boluň, kem suhan¹ olmaň,
Menden, zynhar, iliň bile kaş bolsaň.

¹ *Suhan* – söz, gep.

Hergiz, ataň bolsa bolmaňlar kepil¹,
Burunkydan galan kepiller sepil,
Men aýdaýyn, diňlemeseň, özüň bil,
Aýaklaşma² edenlere baş bolmaň.

Nesihat diňleseň, äriň ärisiň,
Almasaň nesihat, köpüň birisiň,
Uly iliň salgydyn özüň tölärsiň,
Agzala bir kowma hiç wagt baş bolmaň.

Dogry ýörip, dogry gezen dok bolar,
Biwagt gezen melamata³ köp galar,
Ömrüň bile ýygnaganyň ýok bolar,
Haram söýen ýigitlere baş bolmaň.

Hergiz ýaman bilen bile bolmaňlar,
Oýnaýyp gülüban bile iýmäňler,
Kösi⁴ ýeter bir gün, ýaman diýmäňler,
Guda-gaýyn bolup, beladaş bolmaň.

Magtymguly köp söwdaly başyň bar,
Ömrüň uzak, ýüzden aşa ýaşıň bar,
Özüni bil, özgede ne işiň bar,
Bahabar⁵ bol, Hak ýadyndan daş bolmaň.

Magtymguly-Pyragynyň durmuşa, adamlara synçylyk bilen beren maslahatlarynyň bir topary «Baş bolmaň» diýen şygrynda jemlenýär.

Şahyr men nesihat aýdaýyn, siz diňläň ýigitler diýip söze başlaýar.

Akyldaryň ilkinji maslahaty – pis, ilden çykan aýalyň başlan toýuna beýemçi /ýolbaşçy/ bolmaň. Şahyr «toý» sözünü giň manysynda – üýşmeleňleriň hemmesini özünde jemleýän manysynda ulanypdyr. Näme üçin şahyr pis hatynyň toýuna

¹ *Kepil* – şaýat, guwa geçmek.

² *Aýaklaşma* – maly aýakma-aýak, deň paýlaşmak.

³ *Melamat* – töhmet, garalyk.

⁴ *Köst* – kemçilik, ýetmezçilik.

⁵ *Bahabar* – habarly, habardar.

baş bolmaly däl diýipdir? Sebäbi pis hatyn hemişe pisliginde galýar.

Şygryň ikinji maslahaty-agzybir bolmadyk öýde ýolbaşçy bolmazlyk. Hojalykda agzybirlik bolmasa, döwlet bolmaz. Şygryň ikinji bendi birinji maslahatyň dowamy. Olaryň ikisinde-de adamlaryň ýaşlykdan berk belläp, sapak edinmeli durmuş ýagdaýlary beýan edilýär.

Şygryň üçünji maslahaty-kepil geçmek, güwä geçmek hakda. Şygyr kepil geçmek diýen zadyň juda ynjuk meseledigini nygtaýar. Kepilçi wadany ýerine ýetirmäge borçlydyr. Başarmasaň abraýdan düşersiň, seniň sözün hiç zada geçmez, il içinde ýüzügara bolupgalmagyň mümkin diýlen mazmun şygryň bu maslahatynda aňladylýar. Şygryň dördünji maslahaty agzala kowumlara baş bolmazlyk bilen baglanyşyklydyr. Bu nesihat şahyryň ýaşan zamanasynyň ýagdaýy bilen baglanyşyklydyr.

Şygryň bäşinji bendinde şahyr dogry, halal ýaşayan, jemgyýetiň tertip-düzgünini bozmaýan adam hiç wagt horluk çekmez diýip öwredýär. Ýaşlary bolgusyz hereketlerden ägä bolmaga çagyýar.

Şygryň altynjy bendinde il halamaýan ýaramaz adamlar bilen ýoldaş bolmazlyk nesihat berilýär.

Şygryň jemleýji ýedinji Magtymguly ýaşlaryň Allatagalany ýat edip ýörmeklerini sargaýar, pis endiklerden, il halamaz bet işlerden özüni saklamagy ündeýär.

Magtymguly «Baş bolmaň» diýen şygrynda häsiýetleriniň dürlüligini sylap, durmuşda halanmaýan edikleri, gylyklary, gatnaşyklary çeper beýan edýär. Şahyr türkmen ýigitleriniň, gyzlarynyň akyly-başly, edep-ekramly, abraýly adamlar bolup ýetişmegini arzuw edipdir.

Soraglar we ýumuş:

1. Magtymgulynyň «Baş bolmaň» diýen goşgusy nähili temada ýazylypdyr?
2. Şahyr nähili gowy gylyk-häsiýetleri nesihat edipdir?
3. Magtymgulynyň öwüt-nesihatlarynyň nähili ähmiýeti bar?
4. Goşgudan halan setirleriňizi ýat tutuň.

GÖRÜŇ

Her ýigidiň aslyn bileý diýseňiz,
Märekeke otur-turuşyn görüň.
Birew bilen aşna bolaý diýseňiz,
Ozal ykrarynda duruşyn görüň.

Uzak, ýakyn ýola barar bolsaňyz,
Merdanlyk gylyjyn çalar bolsaňyz,
Bir bedewni saýlap alar bolsaňyz,
Synasyn, sagrysyn, gerişin görüň.

Bir pul düşse bir üflisiň goluna,
Göwsün açyp gezer gyşyň ýeline,
Hyrydar bolsaňyz gyza, geline,
Edebin, ekramyn, oturşyn görüň.

Goç ýigidiň at-ýaragy şaý bolsa,
Ýetişer, her ýerde haý-da haý bolsa.
Özi Hatam bolup, ýene baý bolsa,
Çar tarapdan myhman gelişin görüň.

Bir niçäni kyldyň maly-bisýary!¹
Bir niçäni kyldyň bir puluň zary,
Ýagşy-ýaman hemme adamyň bary,
Nobat bilen ötüp baryşyn görüň.

Taňry bizar, biliň, zekatsyz² baýdan,
Siz hem gaçyň zynhar³ ol gelen jaýdan,
Merde bir iş düşse, görer Hudaýdan,
Namardyň hemradan⁴ görüşin görüň.

Namart ýörer mydam ölümden gaçyp,
Öýüne gelende, zährini saçyp,
Mert ýigit myhmana göwsüni⁵ açyp,
Namardyň meýdana baryşyn görüň.

¹ *Bisýar* – köp, kän, zyýat.

² *Zekat* – musulmanlaryň öz baýlygyndan berýän /kyrkdan biri/ salgydy.

³ *Zynhar* – ätiýaç, ägä, habardar bol...

⁴ *Hemra* – ýoldaş.

⁵ *Göwüs* – gursak, kükrek, ýürek.

Zalymlar unudar zikri¹ – Allany,
Arzan alyp, gymmat satar gallany,
Süýthor naýynsaplary halal tyllany,
Haram peýdasyna berişin görüň.

Şeýtan² melgun hergiz tagat³ etdirmez,
Haramdan gaýtarmaz, halal iýdirmez,
Roza tutdyrmaz, namaz uýdurmaz,
Lagnaty⁴ şeýtanyň talyşyn görüň.

Goç ýigidiň işi söhbet-saz bolar,
Köňli gys bolmaýyn, daýym ýaz bolar,
Ýagşynyň könlünde kine az bolar,
Ýamanyň günde bir uruşyn görüň.

Gadyrdan gardaşdan uzak-daş bolup,
Gadyrsyz ýat bilen garyndaş bolup,
Magtymguly, näsazlara duş bolup,
Hojanyň, seýidiň ýörişin görüň.

Magtymguly-Pyragynyň «Görüň» diýen goşgusy terbiýeçilik ähmiýetli şygyr bolup, adamy adamdan tapawutlandyryan häsiýetleri synçylyk bilen birin-birin açyp görkezýär. Olar çeper suratlandyrmalar arkaly göz önünde janlanýar.

Her ýigidiň asly bolmaly. Asyl diýilýän zat bolsa ataneleriň özleriniň terbiýeli adamlar bolmalydygyny, çagalaryny oňat terbiýeli adamlar edip ýetişdirmelidigini aňladýar. Ýigidiň aslyny biljek bolsaňyz, köpçülik ýerinde özüni alyp barşyna syn edip diýip şahyr belleýär.

Şahyr ýoldaş bolup tirkeşjek, dost bolup gatnaşjak adamyň saýlamagyň ýollaryny äň çeper salgý berýär.

Türkmenler ata uly hormat goýýarlar. «Turda ataňy gör, ataňdan soň atyňy» diýlen nakyl hem ata bolan hormatyň uludygyndan habar berýär. Şahyryň pähim-paýhas bilen ýazyşy

¹ *Zikr* – ýatlama, Hudaýyň adyny gaýtalama.

² *Şeýtan* – mekir, aldawçy.

³ *Tagat* – tabyn bolma, boýun egme, namaz okap, Hudaýa gulluk etmek.

⁴ *Lagnat* – nälet, gargyş, käýinç.

ýaly, at ýigidiň uzak ýolda ýoldaşy, söweş gününüň daýanjy. Magtymguly «Görüň» diýen şygrynda adam häsiýetini, mertlik, namartlyk, baýlyk, adam, maşgala durmuşyny gurmak hakda çeper obrazlaryň üsti bilen söhbet edýär.

Şahyryň «Görüň» diýen şygry halk içinde aýdym edilip aýdylýar. Şygyr çeper obrazlara baý, akgyňly okalýar. Şahyr halk köpçüligine düşnükli sözleri ulanypdyr. Halkyň janly gepleşik dilini, halk pähimlerini ussatlarça peýdalanypdyr.

Bu şygyr adamlary seljermekde durmuş gatnaşyklaryny öwrenmekde ýaşlar üçin gymmatly gollanmadyr.

Soraglar we ýumuş:

1. Magtymgulynyň «Görüň» diýen goşgusy nähili temada?
2. Şahyr adamlara, goç ýigitlere nähili öwüt-nesihatlar berýär?
3. Bu goşgyny labyzly okamaga türgenleşiş we käbir bentleri ýat tutuň.

PAŞ EDER SENİ

İçki syryň aýtma her bir namarda,
Syryň ile ýaýyp, paş eder seni!
Ogry-kezzap bilen obadaş bolma,
Malyňdan aýryp, aç eder seni!

Sam-sam adam bilen oturma, turma,
Zynhar, namart bilen sen söhbet gurma,
Gadyrdan dostuňdan ýüzüň öwürme,
Barsañ, depesine täç eder seni!

Bir goç ýigit näzenine ýar bolsa,
Jemalyny bir görmäge zar bolsa,
Aralykda bir şum rakyp bar bolsa,
Ýagşy dostuň bilen öç eder seni.

Sopylar ýaňylyp aýtmaz senany,
Säher tursañ geçgeý barça günäni,
Aýtmawer gybat söz, etme zynany,
Dowzahyň oduna duş eder seni!

Magtymguly, ile ýaýdyň nesihat,
Zynhar, ýaman bilen bolmagyn ülpet,
Huda berse sadagatly bir perzent,
Garrygan çagyňda ýaş eder seni!

Öwüt-nesihat häsiýetli şygrylar Magtymgulynyň döredijiliginde uly orun eýeleýär. Pähimdar şahyryň nesihatlary nesil-leri terbiýelemekde uly ähmiýete eýe. Halk Magtymgulynyň pähimlerini ýat tutupdyr, saza salyp, aýdym edip aýdypdyr, toý-meýlisiň bezegine öwrüpdür. Ýaşlar olardan ruh alypdyr, akyl-paýhas öwrenipdir. Şahyryň eserleri akyl hazynasydyr.

Magtymgulynyň öwüt-nesihat häsiýetli şygrylarynyň her biri terbiýeçilik mekdebidir. Olar biziň günlerimiz üçin hem derwaýys. Şeýle eserleriň biri-de «Paş eder seni»diýen şygrydyr.

Halka ýagşylyk edýän adamlar iň bagtly adamlardyr. Ýagşylyk etmeklige ýaşlykdan endik etmeli, özüni ýagşylyk meýlinde terbiýelemeli. Şeýle etseň, il içinde hormatlanýan, abraýly adam bolup ýetişersiň.

Ussat şahyryň akyl-paýhasa ýugrulan öwüt-nesihatlary biri-biri bilen utgaşykly baýlaşdyrylýar. Ol öwüt-nesihatlat adamlaryň gündelik durmuşynda duş gelip duran hereketler, gylyk-häsiýetler. Şahyr olary sanap geçmek bilen çäklenmeýär. Eýsem-de, näme edeniňde, soňunyň nähili ýagdaýlar bilen gutarýandygyny ýatladýar, degerli maslahatlar berýär. Nesilleriň «Türkmen» diýen ada mynasyp adamlar bolup ýetişmekleri üçin, olara akyl-paýhas öwretmegi Magtymguly özüniň borjy hasap edipdir. Ony aýtmazlygy özüne kemlik bilipdir. Şahyr sözleýän zatlaryny çen-takmyndan sözlemändir, aslyna magat göz ýetireb hakykatyny aýdyp geçipdir. Ony durmuşa geçirip, oňa wepaly bolmak şu günki ýaşlaryň hem borjudyр.

Soraglar we ýumuş:

1. Magtymguly «Paş eder seni» goşgusynda nähili öwüt-nesihatlary beýan edýär?
2. «Paş eder seni» nähili goşgy formasynda düzülipdir?
3. Magtymgulynyň öwüt-nesihatlaryna nähili düşüňärsiňiz?
4. «Paş eder seni»goşgusyň labyzly okaň we ondan bölekler ýat tutuň.

BİTMEK GEREK

Elip – Alla ýoludyr, dogry durup gitmek gerek,
Bi – Hudanyň birligin berhak¹ bilip bitmek gerek,
Ti – toba eýleşip, dünýäni unutmak gerek.
Si – sahwan² eýleseň, dönüp, ýaka tutmak gerek.
Jim – jaýyzdyr³ hoja gul gullugyn etmek gerek.

Hi – hamdin⁴ ýat edip, hökm ile kimni eýledi,
Yhy – Huda men-men diýdi, iki jahany eýledi,
Dal – delalat diýiban, Mustapany eýledi,
Zal – zelilmek⁵ çekmesin diýp, ba sapany⁶ eýledi,
Ry – rahmet bahrydan⁷ yhlas umyt etmek gerek.

Zi – zyýada⁸ nebsiňi dünýä üçin ýeldirmegin,
Sin – Subhany⁹ ýat edip, gaflata¹⁰ bildirmegin,
Şin – şeýtan ýoluna gül köňlüňi öldürmegin,
Sad – sabr eýle, sowabyň ataşa¹¹ ýandyrmagyn,
Zad – zabt¹² birle sorsa, ne jowap etmek gerek.

Taý – tama birle köňlüňi nebis ýoluna salamagyl,
Zaý – zulum eýläp o gün dowazahda galyp ýaşmagyl,
Aýyn – älem düzdi kerwen, sen hem ondan galamagyl,
Gaýyn – gany¹³ mal-mülküm bakydyr diýp, sanmagyl,
Fi – feragat¹⁴ wagt eken, nebsiňni fam¹⁵ etmek gerek.

¹ *Berhak* – dogry, çyn.

² *Sāhwan* – ýalňyş, nädogry.

³ *Jaýyz* – rugsat etmek.

⁴ *Hamdin* – öwgi, ýagşylyk.

⁵ *Zelil* – hor-homsy, pakyr.

⁶ *Ba sapa* – sapaly, eşretli.

⁷ *Bahr* – deňiz.

⁸ *Zyýada* – artyk, köp.

⁹ *Subhan* – Allanyň bir ady.

¹⁰ *Gaflat* – gapylyk, habarsyzlyk.

¹¹ *Ataş* – ot.

¹² *Zabt* – ele alma, tutmak.

¹³ *Gany* – baý, döwletli.

¹⁴ *Feragat* – rahatlyk, dynçlyk.

¹⁵ *Fam* – parahat, aram.

Kap – karabet¹ isteseň, bu ýolda biliň baglagyl,
Käp – günähiň ýat edip, tur hem, säherler ýyglagyl,
Lam – lutfun² kyl umyt, şeýtandan özüň saýlagyl,
Mim – myradyň isteýip, ajyzlygyň ýat eýlegil,
Nun – nury-rahmetinden³ çyn umyt etmek gerek.

Waw – wasly⁴ rutbasyn⁵ bir gizli bazaar eýledi,
Hi – heläkitlik bilen aşyklaryn zar eýledi,
La – ilaha illalla diýp, özin äşgär eýledi,
I – ýerge mesgenet⁶, asmany duwwar⁷ eýledi,
Mert olanlar yşk ýolunda janyň unutmak gerek.

Ýa – ýaratgan ýoluna nanyňňy berseň az heniz,
Ten – berehne⁸ olturyp, donuňňy berseň az heniz,
Reňni – surhuň⁹ solduryp, ganyňňy berseň az heniz,
Çäk edip, Magtymguly, janyňňy berseň az heniz,
Ne üçin janany isläp, janyň hup¹⁰ tutmak gerek.

Beýik akylдар Magtymguly özüniň hem şahyrçylyk, hem alymlyk başarnygyny peýdalanyp, «Bitmek gerek» diýen sygryny bize ýadygärlik goýupdyr. Şygyr arap elipbiýiniň her harpynda saklanýan many-mazmunlaryny şahyrana dilkde jaýdar düşündirýär.

Goşgynyň birinji setirinde bellenişi ýaly, arap grafikasynda «Elip» Allanyň ýoluny aňladýar. Ol dik, göni çyzyk bilen alamatlandyrylýar we Allanyň ýolunda dogry durup ýaşalmalydygyny yşarat edýär. «Elip» – «A» harpydyr. Allanyň ady-da arap grafikasyň birinji harpy «A» bilen başlanýar.

¹ *Karabet* – ýakynlyk.

² *Lutfun* – rehimlilik

³ *Nury rahmet* – nuryňňy mähri, mähir nury.

⁴ *Wasl* – gowuşmak, birikmek.

⁵ *Rutba* – orun, dereje.

⁶ *Mesgenet* – oý, pikir.

⁷ *Duwwar* – tegelek.

⁸ *Berehe* – ýalaňaç, çyplak.

⁹ *Reňni surh* – gyzyl reňk.

¹⁰ *Hup* – gowy, ýagşy.

Dünýäniň köp dilleri özleriniň grafikalaryny «A» harpy bilen başlaýar.

Şygryň ikinji setirinde arap diliniň ikinji sesi «Bi» ýagny «B» harpy söhbet edilip, Hudaýyň ýeke-täkligine, birligine ynanmaklyk we Alladan başga Allanyň ýokdugyny ykrar etmeklik ündelýär.

«Ti» sesi, ýagny «T» harpy ber işlere, ýaman pällere toba etmekligi, kalbyňy, ruhuňy päkize saklamaklygy görkezýär.

«Si» sesi – «S» harpy birden ýalňyşlyk gidäýse, haýal etmän düzedilmelidigini, gaýdyp ýalňyşmaz ýaly etmişiňe toba edilmelidigini aňladýar.

«Jim» sesi / «J» harpy/ bolsa sen her näçe ýokary wezipede bolsaň-da, demniň dag ýarýan häkim bolsaň-da, garyp-gasarlar bilen bir hatarda durup, Haka gulluk etmekligi üm-yşarat edýär.

Magtymgulynyň «Bitmek gerek» diýen goşgusy muhammes /başleme/ formasynda. Her setir arap diliniň bir sesi hakynda söhbet edýär, onuň aňladýan manysyny düşündirýär. Şeýlelikde, arap diline mahsus bolan sesleriň her biri aýry-aýrylykda mazmunyna laýyk formalarda öz çeper beýany tapypdyr. Beýik Magtymguly «Bitmek gerek» diýen şygrynda Gurhanyň dil ýetirilmesiz mukaddes kitapdygyny, Alla tarapyndan ynsanlara gönderilen peşgeşdigini ýokary çeperçilikde beýan edýär.

Magtymgulynyň «Bitmek gerek» diýen goşgusy bahasyna ýetip bolmajak öwüt-ünder hazynasydyr. Ol ähli zamanada ähmiýetini ýitirmedik we ýitirmejek goşgudyr.

Soraglar we ýumuş:

1. Magtymguly «Bitmek gerek» diýen goşgusyny näme barada ýazypdyr?
2. «Bitmek gerek» nähili goşgy formasynda düzülipdir? Onuň aýratynlygy nämede?
3. Bu goşgynyň näme ähmiýeti bar?
4. Magtymguly ýaly arap elipbiýini sanap, başga haýsy şahyrlar goşgy ýazypdyrlar?
5. «Bitmek gerek» goşgusyny labyzly okaň we ýatdan öwreniň.

Aýbek

Daşkent, 1965-nji ýylyň güýzi.

Şol howaly günler, megerem uzak wagtlap meniň ýadymdan çykmasa gerek.

Ol günler Özbekistanyň paýtagtynda goşa toý gidýärdi. Özbek halky öz söýgüli perzendi Musa Taşmuhammet ogly Aýbegiň altmyş ýaşyny guwanç bilen baýram edýärdi. Kawkazyň, Orta Aziýanyň hem Gazagystanyň in gowy aýdymçylarynyň joşgunly owazy hem şol dabar bilen utgaşyp, şähre aýratyn bir şan, aýratyn bir görk berýärdi.

Şäher myhmandan doludy. Daşkendiň baglarynda, radiosynda, teatrlarynda dürli dillerde dürli aýdymlar ganat baglap uçsa, üç müň adamlyk Sungat köşgünde Aýbegiň şanyna şanly sözler aýdylýardy. Beýik ýurdumyzyň dürli künjeklerinden gelen ýazyjylar, sungat işgärleri ajaýyp özbek söz ussadyňy dostluk gujagyna gysyp, tüýs ýürekden gutlaýardylar, uzak ömür, döredijilik üstünligini arzuw edýärdiler.

Türkmen okyjylarynyň minnetdarlygyny hem hoşallygyny aýan edip, dostumyz hem halypamyz Aýbege türkmeniň päkize gyrmyz dony bilen şempa ak telpegini geýdirenimizde, ençe minutlap çarpylan elleriň dabaraly güwwüldisi henizem gulagymdan gidenok.

Biziň türkmenimizde ömründe bir guýy gazan ýa bir daragt oturdan, ýa-da bir ýylan öldüren adamyň ady ömrylla ýatdan çykamaz diýen simwoliki manyly bir söz bar. Meniň pikirimçe, Aýbek özüniň zehini hem ukyby, özüniň talanty hem zähmeti bilen şularyň üçüsiniňem hötdesinden gelen adam.

Aýbek – özbek durmuşynyň aýnasy diýsem ýalňys bolmasa gerek. Ýazyjynyň kyrk ýyldan hem agdygrak wagt içinde joşgunly zähmet çekip döreden in gowy eserlerini: goşgularyny, poemalaryny, powestlerini, romanlaryny öz tertibi boýunça ha-

tara goýup okasaň, özbek halkynyň geçmişi hem häzirki güni janly ýaly bolup göz önüne gelýär.

Özbek realistik prozasyny döretmekde Aýbeğiň hyzmaty hasam uludyr.

«Mukaddes gan» romany özbek edebiýaty üçin uly täzelik boldy. Ýazyjy bu eserinde öz halkynyň geçmişine ýüzlendi, täze durmuş ugrunda gaýduwsyz göreşen gahrymanlary, göreşde taplanan mizemez dostlugy hem doganlygy wasp etdi.

Aýbeğiň «Güneş garalmaz» romany beýik watançylyk urşunyň gazaply günlerinden söz açýar. Ýazyjy sada özbek ýigidiniň öz topragynyň azatlygyny gorap, duşmana garşy alyp baran merdana göreşini örän synçylyk bilen görkezip, öz döwründe kemala gelen ýaş adamyň ýanbermez ýüregini bütin dolulygy bilen beýan etdi.

Urşun salan agyr ýarasyny bitirmek, ýurdumyzyň weýran bolan halk hojalygyny dikeltmek wezipesi ýeňil-ýelpaý iş däldi. Diňe bir öz ýurdumyzy däl, eýsem Ýewropanyňam köp döwletleriniň hem ýagdaýy öwerli däldi. Dynçlyk döwründäki zähmetini teswir etmek edebiýatyň önünde duran nobatdaky wezipesidi.

Aýbek «Altyn jülgäniň şemaly» romanyny ýazmak bilen mukaddes wezipä hem öz mynasyp goşandyny goşdy.

Her bir ýazyjynyň özbir naýbaşy eseriniň bolşy ýaly, Aýbeğinem döredijiliginiň seresi «Nowaýy» romanydyr.

Bu eser äleme gelen badyna elden-ele geçip, gysga wagtyň içinde uly şöhrata eýe boldy. Diňe çeper eserleriň muştaklary däl, eýsem görnükli ýazyjylary, edebiýatçylary hem Aýbeği uly ýeňiş bilen gutladylar. Nikolaý Semýonowič Tihonow: «Özbek dilinde ýazylan birinji taryhy romana gözüm düşdi. Onam Aýbek döretdi. Aýbek XV asyrdaky ýaşan beýik adamyň bize hakyky ýüregini açyp görkezdi...» diýip ýazsa, belli şarkşynas Ýewgeniý Eduardowič Bertels bu pikiri höwes bilen goldady: «Roman Nowaýynyň döwrüni ajaýyp beýan edip, Nowaýynyň obrazyny çynlakaý teswirleýär. Roman ullakan çeperçilik güýjüne eýeligi bilen tapawutlanýar». Öz egindeşi hem deňduşy Kämil Ýaşen: «Aýbek bu romanynda kyn hem jogapkärli wezipäni – beýik Alyşir Nowaýynyň obrazyny dö-

retnek wezipesini öz öňünde maksat edinip goýdy. Ol bu maksadyna hem ýetdi. Aýbegiň bu romanynyň peýda bolmagy özbek edebiýatynda uly hadysadyr!» diýip, begenç bilen aýtsa, Berdi Kerbabaýew öz dostuny «Nowaýý» romanyny dessine türkmen diline terjime etmek bilen mübäreklede.

Türkmen okyjylary «Nowaýý» romanyny aýratyn höwes, aýratyn gyzykkanma bilen garşylady diýsem, ýalňyş bolmasa gerek. Onuňam özbir taryhy sebäbidir. Beýik adamyň, beýik ýazyjynyň älemem beýik hem giň bolýar. Özbek halky Magtymgulyny iki asyr bäri ürç edip okaýan hem diňleýän bolsa, türkmen halky hem Nowaýyny baş asyr bäri okap hem diňläp gelýär. Onuň üstesine türkmenler Miralyşir Nowaýynyň (Myralynyň) parasatlylygy, danalygy, ynsanperwerligi, adalatlylygy barada täsin-täsin rowaýatlar hem döredipdirler. «Nowaýý» heňi türkmenlerde iň baş mukamlaryň biri hasap edilýär.

Özleriniň eý görýän şeýle adamsynyň döwri hem ömri barada roman okamak türkmenler üçin, elbetde örän gyzyklydy.

«Nowaýý» romanynyň türkmen dilinde neşir edilenine esli ýyl boldy. ony häzir okamak üçin tapaýmagam aňsat däl. Arada men oba kitaphanalarynyň üçüsünde bolup, zordan ýeke kitap tapdym. Onuňam okalyp-okalyp, jiltleri tüýdüm-tüýdüm bolup gidipdir.

Aýbek hakyky söz ussady-dy. Hakyky söz ussadynyňam ömri uzak bolýar. Onuň eserleri entek-enteklerem köp wagtlap il gezip, öz okyjylarynyň ýüreklerine gurbat berer.

1968.

Soraglar we ýumuş:

1. Aýbek hakyndaky ýatlamalar haýsy şahyra degişli?
2. Haýsy şahyryň altmyş ýaş toýy belgilenýärdi?
3. Şahyr haýsy durmuşyň aýnasy hasaplanýar?
4. Ahyryň haýsy romanyny bilýärsiňiz?
5. Ruz ýazyjylary şahyryň haýsy romanyna öz bahalaryny berýär?
6. Türkmen okyjylary «Nowaýý» romanyny nähili garşyladylar?
7. «Aýbek hakyky söz ussady-dy» diýen temada beýannama ýazyň.

AJYNYÝAZ

(1824–1878)

...Ajynyýaz, gybat sözi eýleme,
Gyýbatlara göz-gaşyňy aýlama,
Goý sözüňi, mundan artyk sözleme,
Mundan köp sözleseň sözüň zeň bolar.

Garagalpak klassyk şahyrlarynyň biri Ajynyýaz Kosybaý ogly 1824-nji ýylda Aral deňziniň günorta kenar ýakalarynda dünýä inipdir. Garagalpaklar on dört urugdan ybarat.

Ajynyýaz «Aşamaýly kyýat» urugyndandyr. Ajynyýaz iň bir sowatly, alym adam bolupdyr.

Ol ilki Şirgazy han medresesinde okapdyr, soňra Gutlmurat ynagyň medresesini tamamlapdyr. Şeýle bolansoň ol garagalpak halkynyň arasynda uly ahun höküminde giňden tanalypdyr. Olözüni garyp halk durmuşyndan üzňelikde saklamandyr. Gaýtam olaryň ahy-nalasyňy deň paýlaşypdyr.»Goňrat gozgalaňyna» gatnaşandygy, soňra gaçgalyk edip bezendigi, «Bozadow» tragediýasynda ýesir düşenligi we sürülip ýat ille-äkidilendigi ýaly ýagdaýlar onuň, halk aladalary bilen baglanyşyklydyr. Onuň ykbalynyň Zeliliniň we Seýdiniň ykbal-laryna çalymdaş şeýle kesgin taraplary şahyryň döredijilik tematikasynda, orta atan ündewlerinde, şahyranalyk ryhynda öz-boluşly öwüşgin tapypdyr.

Ajynyýaz garagalpak poeziýasynda filosof hökmünde ykrar edilmeli ýeke-täk şahyrdyr. Onuň filosofiýasynyň formalaş-magynda, kemala gelmeginde, hemme zatdan ozal Magtymgula uly hyzmat degişlidir. Ol «Ziýwer» diýen lakam bilenem meş-hurdyr. Ziýwer diýmek gözle, owadan diýen manylary berýär.

ILLERİM BARDYR

Biziň ýurdymyza Kojban dierler,
Galpagy gazan dek illerim bardyr.
Bir-birini jan-jigerden söýerler,
Hytaý Koňrat diýen illerim bardyr.

Ýaýlagym Ürgençdir, arkasy deňiz,
Ýagyrnysy ýagly mallary semiz,
Biri-birisinden gowy, görseňiz,
Agzybiýr koňratly illerim bardyr.

Diýersiň şu ýerde dünýäniň ýazy,
Gögi tutar durnalaryň owazy,
Garkyldaşyp gezer guwy hem gazy,
Suwy aýna ýaly köllerim bardyr.

Söhbetleşseň ýalan sözi aýtmadyk,
Baş gitse-de dogry sözden gaýtmadyk,
Nämähremi ýoldaşymdyr öýtmedik,
Ady garagalpak illerim bardyr.

Sözleşende şeker tutar sözüni,
Bir görseň bimagrur eder öziňi,
Bahary gandyrar goşa gözüni,
Leýli, Züleýha dek gyzlary bardyr.

Kösük barmagynda tyllaýy ýüzük,
Billeri bir gysym, özleri näzik,
Bileginde altyn-kümiş bilezik,
Sallanyp ýöreýän gyzlary bardyr.

Bedew münen hoşamatly halatda,
Arkaly-abraýly ähli Koňratda,
Hytaý-gypjak, kenegesy-Mañňgytda,
At göterip bilmez begleri bardyr.

Bilimiň guşagy dyzyna düşen,
Boýy ak depegi aralap ösen,
Görse, ganymynyň kellesin kesen,
Galpagyň galkanly ýigidi bardyr.

Özün hiç bir pälwandan kem görmeýen,
Güýç-gaýraty hiç kese baş bermeýen,
Çagyrylmadyk toý-meýlise barmaýan,
Goňradyň Güjek dek pälwany bardyr.

Ýadyma düşende köňlüm özgerer,
Meger, göwnüm aram tapar, göz görer,
Ýylda üç meretebe miweler berer,
Ady süýtleňniç dek iýmişim bardyr.

Ser howuz boýunda saýaly derek,
Iýilse tagamy dilden gitmezek,
Gyrynda gyzaryp bişen gök gürbek,
Gawun dek mazaly iýmişim bardyr.

Urgenjimde nakdaş salan minara,
Mekanyň bar alyslardan tanara,
Bak, bagynda bişen alma-enara,
Bihasap mazaly miwesi bardyr.

Men bu ýerde ýüreginde gert galan,
Ykbal aýra salyp, yzda ýurt galan,
Köňlümiň joşy ýok, dert galan,
Aýtsam, içim doly armanym bardyr.

Nesip dartyp siziň illere gelen,
Kim ýagşy, kim ýaman, parhyny bilen,
Her kim baryn size biýan eýleen,
Galpagyň kemine Ziweri bardyr.

Soraglar we ýumuş:

1. Ajjynyýaz Kosybaý ogy nirede we haşan dünýä inýär?
2. Onuň nähili goşgylary bar?
3. «Illerim bardyr» goşgysy haýsy temada ýazylan?
4. Türkmen şahyrlaryndan haýsylarynyň ykballary şu şahyra gabat gelýär?
5. Illerim bardyr goşgusyndan islän ýeriňden 6-bent ýat tutmaly we aýdyp bermeli.

GURBANMÄT AŞYROW

(1938)

Gurbanmät Aşyrow 1938-nji ýylda Garagalpagystanyň Dörtgül etrabynyň Ataoba oba sowetiniň Gulatow obasynda daýhan maşgalasynda eneden bolýar. Ol ýaňy 4-5 ýaşyna ýeteninde ata-enesi aradan çykyp, agasy Öwezmet, aýal dogany Sona bilen ýetim galýarlar. Ýaş çagalary terbiýelemek, okatmak agasy Öwezmetiň paýyna düşýär.

G. Aşyrow 1952-nji ýylda Gulatowda ýerleşen Mikoýan adyndaky mekdebi tamamlýar.

Soňra agasynyň aladasy bilen 1952–1956 nji ýyllarda Dörtgül etrabynyň Şorahan posýologyndaky pedagogik uçilişşäni tamamlýar. Okuwyny tamamlandan soň 1956–1957-nji okuw ýylynda öz okan mekdebinde mugallym bolup işleýär.

1962-nji ýylda Türkmenistanyň Seýdi şäherinde ýerleşýän Türkmen döwlet pedinsitutynyň taryh-filologiya fakultetinde okap, ony tapawutlanan diplom bilen tamamlýar. 1962–1963-nji ýyllarda Garagalpagystanyň Dörtgül etrabyna degişli Ataoba obasyndaky sekizýyllyk mekdebinde direktor bolup işleýär. Soňra 1963-1965-nji ýyllarda watan goragynda gulluk edýär. Gaýdyp gelip ýene-de öňki işlän mekdebinde 1970-nji ýylda çenli direktor wezipesinde işleýär. Köp ýyl zähmet çekenligi üçin oňa «Zähmet weterany» diýen medal bilen sylaglanýar.

1989-nji ýylda bolsa, G. Aşyrow «Türkmen dili we edebiyaty predmetiniň metadisti diýen at bilen Garagalpagystan Magaryfy tarapyndan sylaglaýar. 1996–2000 ýyllarda Berdak adyndaky GDU-de mugallym bolup işleýär 1997-nji

ýyldan bäri bolsa, G.Aşyrow K.Ubeýdullaýew adyndaky Garagalpagystan respublikasy pedagoglaryny gaýta taýýarlaýyş we öz hünärini kämilleşdiriş institutynda işleýär.

G. Aşyrow Türkmenistan we Garagalpagystan respublikalarynyň gazet-žurnallarynda, ylmy ýygyndylarynda dürli temalar boýunça 93-den gowrak metodik, ylmy makalary çap edilýär.

Bu erkinligiň miwesi dälmi?

Hudaýa ynanmak, taňra uýmak,
Dini yslamyň ýoluna duýmak,
Her öý üçin namazlyk goýmak,
Bu erkinligiň miwesi dälmi?

Saýgaryp ösüşin, garasyn-agyn,
Aňsaryp her zadyň abyny-tabyn,
Her millete berýän özüniň däbin,
Bu erkinligiň miwesi dälmi?

Ýol bejerilip, gurulýar geçit,
Rygsat edildi, medrese-metjit.
Okamaklyga beriýär hütjet,
Bu erkinligiň miwesi dälmi?

Hemra edinmän pul bilen maly,
«Düzelsin» diýip, halkymyň päli,
Açyldy ganaşyk kábäniň ýoly,
Bu erkinligiň miwesi dälmi?

Neşäni

Ýüzüň-ä görmegeý, sypaýy ýigit,
Maslahatym size, çekmäh neşäni.
Heniz hem bir pelle, özüni düzet,
Zäher öýjügidir, çekmäh neşäni.

Bu barşynda niçik bor seniň halyň,
Miwesi kem bolar seniň nahalyň,
Goýmak niýet bolsa, goýmak mahalyň,
Maslahatym indi çekmäh neşäni.

Şoňa sarp edensoň ähli tapanyň,
Bardyksaýyn gowşar saly gapanyň,
Etmezler diýeniň ogul-çopanyň,
Zakgyn bölegidir, çekmäň neşäni.

Gybat edilmänkä, ýüzden ýa yzdan,
Entek ýüzüň barka ogul hem gyzdan,
Güýjüňiz gitmänkä şol iki dyzdan,
Ezraýyl ýaragy çekmäň neşäni.

Keýp edensoň özüň kem görmän handan,
Birden aýrylmankaň adamdan-sandan,
Arzuwyň bar bolsa tendäki jandan,
Neşe zäherlidir, çekmäň neşäni.

Ogul-gyzyň seniň göwnüň ýykmanka,
«Gara» däri öýken-bagryň ýakmanka,
Seni eltip kapas jaýa dykmanka,
Awy çeşmesidir, çekmäň neşäni.

Neşiliň ýitirer, bolmaz kuwwatyň,
Güýjüňi kemelder, gaçar gaýratyň,
Halka meñzeş bolmaz, seniň syratyň,
Jana haýpyň gelse, çekme neşäni.

Häsiýetiň gowy ol misli çaga,
«Garany» terk edip, bakmasaň «aga»
Şonda sen meñzärsiň, miweli бага,
Maslahatym size, çekmäň neşäni!

Soraglar we ýumuş:

1. G. Aşyrow haçan dogulýar we önüp-ösýär?
2. Şahyryň «Bu erkinligiň miwesi dälmi? Goşgysynyň esasy temasy näme
3. «Neşäni goşgysy nähili temada ýazylypdyr?
4. «Neşäni» goşgysyny ýat tutuň.
5. Ýene haýsy şahyrlaryň neşe nakda goşgulary bar?

Bagşylar

Asyrlar boýy dowam edip gelýän türkmen medeniýetiniň taryhynda halk bagşy-sazandalaryna uly orun degişlidir. Ol hemişe halk talantlarynyň hasabyna kämilleşip geldi. Olaryň döreden saz eserleri geljekki türkmen professional sungatynyň özeni bolup hyzmat etdi. Türkmen milli sazyny özleriniň ýiti zehinleri bilen nesilden-nesle, dilden-dile geçirip, biziň döwürimize ýetirdiler. Olar gadymy miraslary özleriniň täze äheňli nagyşlary, ritmleri bilen bezäp, çeperçilik derejesini barha kämilleşdirmegiň hötdesinden geldiler. Halk bagşylarynyň repertuarlarynda dürli tematikada bolan aýdymlardyr sazlara uly orun berlipdir. Ylaýta-da, aýdym döredijiligi has giň gerimde gülläp ösüpdür. Olaryň repertuarlarynda türkmen, özbek, azerbaýjan we gündogar şahyrlarynyň liriki temada döreden aýdymlaryna aýratyn orun berlipdir.

Görnükli türkmen klassyk şahyrlary: Magtymguly-Pyragynyň, Mollanepesiniň, Keminäniň, Zeliliniň, Seýdiniň, Nurmuhammet Andalybyň, Gaýybynyň, Mätäjiniň, doganlyk halklaryň klassyklary Nowaýynyň we başgalaryň sözlerine döredilen aýdymlar dilden-dile geçip aýdylypdyr.

Ol aýdymlar häzirki döwürde hem repertuardan düşmän aýdylyp gelinýär. Türkmen bagşylary «Şasenem-Garyp», «Leýli-Mejnun», «Hüýrlukga-Hemra», «Saýatly-Hemra», «Nejeboglan», «Görogly» ýaly halk dessanlaryny tutuşlygyna ýat tutup, ýerine ýetirip gelýärler. Türkmen sazynyň milli hem-de çylşyrymly tehniki nusgalarynda iki sesli owaz nusgasyna duş gelinse-de, garmoniýa, polifoniýa ýaly köp sesli derejä ýetip bilmändir. Ony diňe nota öwreniş usullarynyň ýetmezçiligi bilen düşündürmek bolar.

Şoňa görä-de türkmen sazy halk döredijiligi, kiçi ansambl nusgasynda galyp, saz medeniýetiniň hor, orkestr, opera, balet ýaly dürli formally professional derejesine ýetip bilmändir.

Adamyň adamdan parhy, saz diňleýşinde duýlar. Ýüwürük keyigiň toýnagynyň gyrsaň, näder? Çaman düşer. Göwnüň ganatam sazdyr. Aýdym bolmasa, saz bolmasa, göwün ýazar... Bu sözler – halypanyň sözleri.

Biz her gün diňleýäs. Iru-säher, öýlänu-agşam gadym áydymlary, agras mukamlary diňleýäs. Şol pursat biz olary kimiň haçan döredendigi, haýsy ezberiniň olar üçin ejir çekendigi hakda oýlanybam duramazok.

Göýendeler, ozanlar, baqsylar, sazandalar... Türkmen halk professional sazynyň döräp, kämilleşmegine olaryň näçe nesliniň ömri, döredijiligi siňdikä?! Dine soňky üç asyrdaky ýaşap geçenleriniň atlaryny sanap geçmekçi bolsagam, bir kitaby doldursa gerek. Köpüsiniň bolsa ady-da, ömri-de taryhyň ýazylmadyk sahypalarynda ýitip gidipdir.

Täsin ykbally, joşgun ýürekli, ötgür zehinli, röwşen pähimli adamlar. Halkyň saz-çeperçilik tejribesine, ruhy-ahlak durmuşyna hümmet goşmaga ömür boýy dalaş edip, ylham-ukybyny gaýgyrmadyk jomartlar. Biz muny owadan hyýal, ajap ideal gatylan gürrüň hekaýatlardan, geň rowaýatlardan bilýäris. Şahyranalyga ýügrulan salyhatly áydymlar, syrdam, saldamly, set-mün öwşünli mukamlar oňa güwä geçýär. Heňnam aýlanýar, döwür üýtgeýär, emma türkmen halkynyň gadymy saz sungaty täze-täze nesillere hyzmat edip gelýär.

Biziniň medeni-estetiki durmuşymyz biçäk özgerdi. Biz бүtin adamzat medeniýetiniň nusgalaryndan çen tutýas. Eýsemde bolsa ruhy älemimiziň giňelmege halk sazyndan göwnümüzü sowadanok. Gaýtam, akylymyz goýalyp, intellektimiz inçeldigiçe, şol saza maýyllygymyz güýjeýär, küýsegimiz artýar. Çünki ol yöne bir göwnümüzü awlap, keýpimiz çaglaýan süýji nagmalaryň toplumu däl. Onda halkyň ruhunyň ömri bar. Onuň belent adamkärçilik ideallary, asylly arzuw-talwaslary ýaňlanýar. Bu saz adam duýgusynyň göze ilmez, dile gelmez tilsimlerini, öwşünlerini beýan edip bilýär. Ol öz çeperçilik manysynyň, obraz palitrasynyň sinkretizmi bilen halkyň paýhas edişiniň, gzelligi duýşunyň häsiýeti babatda-da, şahyranalyk arzuwçylygyň inçeligi babatda-da, ahlak, söýgi gatnaşyklaryna düşünişi babatda-da hiç bir ýazuvly çeşmeden tapyp bilmejek «maglumatlarymyzy» berýär. Emotsional-aňladyş serişdeleriniň nepisden baýlygy, çeper manylylyk güýjüniň egsilmezligi ony hakyky professionallyk mertebä göterýär. Şu sebäpdenem biz şahyranalyk söz asgyn gelende: «Mylly aganyň sazy ýaly» diýýäs.

Käbir adam türkmen halk sazyny ýöntem görýär. Dogrudanam, ýüzleý diňleseň, kä mukamlarda şol bir heň öwrümleri gaýtalanyp duran ýalydyr. Aslynda welin bu «ýöntemlik» örän çylşyrymly. Her bir professional sungat barada bolşy ýaly, bu ýerde-de şol çylşyrymly garmoniýany kalbyňa guýmak üçin belli bir derejede sazly intellect gerek. Saz – ýaňlanýan owazlar dünýäsi. Onsoň öňi bilen, ony diňlemegi, ondaky obrazlary eşitmegi, duýmagy başarmaly. Şunda «terbiýelenen gulak», owaza duýgurlyk gerek. Bu ukyp diňleýjiniň umumy ruhy medeniýeti bilen utgaşyp, ol her aýdymyň, her mukamyň öz süňnüniň, öz ruhunyň bardygyny aňyp bilýär, olaryň hersiniň adamyň duýgy-meýliniň, pikir-hyýalynyň, göwün joşgunynyň üýtgeşik bir hili ýagdaýyny beýan edýändigini duýup bilýär. Mahlasy, saz eserleriniň adamy biparh goýmaýan «sypjyk» syryna kalby bilen, paýhasy bilen düşünýär, şol dürli-dürli aýdymdyr heňleriň içinden her gezek öz ýüregine, keýpine laýygyny seçip bilýär. Aýdym-saz onuň ruhy durmuşynyň mydama küýsedýän janly çeşmesine öwrülýär.

Türkmen mukamlarynyň käbirleriniň «programmalyk» atlary bar: «Göroglynyň at oýnadyşy», «Gelin ýörişi», «At çapar», «Goňurbaş mukamy» we ş.m. Eger biz şundan ugur alyp, şol mukamlardan diňe atlaryna görä janly hereket görnüşleriniň owazly imitasiýasyny gözlesek, olaryň emotsioanl hem çeper mazmun çygryny daraltdygymyz bolar. Olar aýdaly ýöne bir syratly gelniň «assa ýöräp, seýkin basyşyna», tebigatyň otçöpleriniň ygşyldysyna, at toýnagynyň sesine öýkünmek däl. Çyn sungat özgerdýär, döredýär. Türkmen mukamlary hem şeýle.

Meselem, «Keçpelek». Bu sazda diňe pelegiň keçliginden zeýrenç eşidilýär, durmuşyň panylygy, bimanylygy heçjiklenýär diýmek telekdir. Dünýäniň «panylygy», «bakylygy» hakda ylmy dünýägarayyşly häzirki zaman diňleýjisine mukam başgaça täsir edýär: ýaşayşyň, adam gatnaşyklarynyň uniwersal esaslary hakda oýlanmaga, dünýä, durmuş, ykbal hakda pelsepe öwürmäge meýil döredýär. Magtymgulynyň ynsanperwer poeziýasyna ýugrulan mukam durmuşdan eliňi sowatman, durmuşyň gadryny bilme-li, oňa köpräk gözelligi goşmagy ündeýär. Ol biziň aklymyzy çuňlatmagymyza, zannymyzy saplama gymyza hemaýat edýär.

KAMILJAN ATANYÝAZOW

(1917–1975)

Kamiljan Atanyýazow Türkmenistanyň, Özbekistanyň hem Garagalpagystanyň halk artistidir.

Kamiljan Atanyýazow 1917-nji ýylda Horezm welaýatynyň Şawat etrabyndaky Boýraçy obasynda eneden dogulýar. Kamiljanyň saza bolan islegi ir duýlupdyr. Ol entek mektepde okap ýorkä, oňa aýdym aýtdyryp, saz çaldyrrar ekenler. Kamiljanyň ýiti zehinini aňan ene-atasy oňa aýdym-saz öwretmegiň kül-külüne düşýärler, ony haýsy halypa tabşyrmalydygy barada oýlanýarlar, özara maslahatda şol wagtyň ussatlaryny ýekän-ýekän ýatlap geçer ekenler. Şeýle bolsa-da Kamiljanyň öz pikiri, öz arzuwy bar eken. Ol toýlaryň birinde şol döwrüň ussat aýdymçysy, sazandasy we saz dörediji mukamçysy Abdykerim Abdurahmanowa düş gelýär. Oňa öz bilýän aýdymlaryny aýdyp, sazalaryny çalyپ berýär hem-de kömek etmegini sorayar. Meşhur aýdymçy şagirt alyp, terbiýe bermäni onçakly halamasa-da, Kamiljany şagirt edinmegi boýun alýar.

Abdykerim şagirdiniň önünde şeýle şert goýýar: «Ak pata berinçäm öwrenmeli, aýt diýen ýerimde aýdym aýdyp, meniň diýenimi wagtly-wagtynda berjaý etmeli». Kamiljan halypasynyň hemme tabşyryklaryny wagtly-wagtynda ýerine ýetirjekdigine kasam edýär. Ine, şonlukda onuň ilkinji sapagy başlanýar. Kamiljan halypasyndan birnäçe özbek, garagalpak aýdym-sazlaryny öwrenýär. Halkyň ýygy-ýygydan çykyş edýär.

Ol entek yetginjekkä dessan aýtmany öwrenip başlaýar. Onuň ilkinji öwrenen aýdymlary-dessanlary Nowaýy, Muky-

my, Agon Nurhat, Hamidi ýaly görnükli özbek klassyky şahyrlarynyň eserleri bolýar.

Kamiljan garagalpak, türkmen ilatlarynyň önünde köp çykyş etmeli bolansoň, garagalpak, türkmen aýdymlaryny-da öwrenmäge girişýär. Ýaş aýdymçy üçin türkmeniň kyn ritmli, örän çylşyrymly nalyşly owazy, öwüşginli intonasiýasy, özboluşly dili birnäçe kynçylyklar döredýär. Şoňa görä-de türkmen dilini ýoýaýmaýyn diýip Magtymgulynyň, Mollanepesiň, Keminäniň, Zeliliniň sözlerine özüçe täze aýdymlar döredip başlaýar. Kamiljanyň türkmen klassyky şahyrlarynyň sözlerine döredýän aýdymlary özbek-garagalpak saz intonasiýalarynda bolsa-da, özboluşly ritmli, labyzly bolup çykýar. Halk onuň täze döreden aýdymlaryny höwes bilen diňleýär.

Kamiljany 1934-nji ýylda Boýraçy etrabynda açylan oba teatryna işe çagyýarlar. Kamiljan bu ýaş teatrda 1940-njy ýyla çenli işläp, ýeke Özbekistanda çykyş etmän, Türkmenistanyň Daşhowuz topar etraplarynda-da ýygy-ýygydan çykyş edýär, türkmen bagşylarydyr sazandalary bilen duşuşýar, olardan türkmen edebiýatyny, dessan aýtmagyň ýollaryny öwrenýär. Kamiljan gysga wagtyň içinde meşhur dessançy Matpano Hudaýbergenowdan «Görogly», «Şasenem-Garyp», «Zöhre-Tahyr» dessanlaryny öwrenýär. Ol dessanlarynyň käbir bölegine bolsa özüçe labyz döredýär, käbirlerini bolsa özbek labyzларыna goşup, kyssasy bilen aýdýar.

Kamiljany Hywa şäherinde 1940-njy ýylda açylan oba welaýat teatryna işe geçirýärler. Kamiljan Hywa teatrynda üç ýyl işläp, ýene-de Horezm teatryna gaýdyp barýar. Kamiljanyň ýyl-ýyldan repertuary giňeýär, sesi owadanlaşýar, kärine türgenleşýär.

Kamiljan 1951-nji ýylda Daşkent şäherindäki Mukymy adyn-daky teatrda çykyş edip başlaýar, şol ýyl hem işiniň daşyndan Hamza adyndaky sazçylyk uçilişesine okuwa girip, 1955-nji ýylda onuň kompozitorlyk bölümini gutarýar.

Kamiljan 1956-njy ýyldan 1968-nji ýyla çenli Özbek filarmoniýasynda işleýär. Bu ýerde ençeme täze kollektiwleri döredýär, ençeme şagirtlerine milli folklor däbi boýunça aýdymlar-dessanlar aýtmagy öwredýär.

Kamiljanyň Atanyýazowyň programasynda «Watan», «Demir ýol» Horezm aýdymlaryndan «Rost», «Segoh», «Çargoh», «Baýet», «Dugoh» aýdymlary bilen birlikde, öz döreden «Alkyş», «Mübärek bolsun» diýen horezm labyzly aýdymlary bar. Kamiljan Atanyýazowyň uly formada döreden eserlerinden biri hem «Eziz we Senem» sazly spektaklydyr. Bu spektaklyň sazyny L.Stepanow bilen birlikde ýazdylar. Bu spektakl ilkinji gezek Daşkendiň Mukymy adyndaky teatrynda goýuldy.

Kamiljan nirede işlese-de, türkmen şahyrlarynyň sözlerine aýdym döretmek onuň pikirinden çykmaýardy. Ol Magtymgulynyň sözlerine «Myhmandyr», «Bolmaz», «Görün», «Aýrylma», Mollanepesiň sözlerine «Arzuw eýlä», «Istäpki gözel ýary» we başga-da ençeme aýdymlary aýdym-saz muşaklarynyň arasynda aýdyp, türkmen klassyklarynyň döredijiligi bilen köpçüligi tanyşdyrýar.

Kamiljan Daşhowuz topar etraplarynda Magtymguly bagşyny, Palta bagşyny, Nazar bagşyny, Baýar bagşyny diňläp, olaryň ussatlygyna ýokary baha berýär. Sahy bagşynyň aýdym aýdyşyny, Pürli aganyň saz çalyşyny görende bolsa «Bularyň ussatlygyna, bularyň sungatyna telpek goýýandyryn» diýip, ýürekden seslenýär. Kamiljan daşary ýurtlaryň onlarçasyna çykyş etdi. Ol Hindistanda, Owganystanda, Birmada, Kombojada, Taýlandda çykyş edende, ýerli diňleýjiler öz milli aýdymçylary ýaly, Kamiljany mähirli garşy aldylar. Kamiljan Atanyýazow soňky döwürlerde ýurdumyzyň ähli künjeklerinde diýen ýaly çykyş edip, öz diňleýjisiniň sanyny has-da artdyrdy.

Kamiljan Atanyýazow 1968-nji ýyldan bäri Daşhowuz şäherinde açylan aýdym, saz, tans ansamblynyň çeper ýolbaşçysy bolup işleýär. Bu ýaş kollektiw gysga wagtyň içinde uly üstünlikler gazanyp, daýhanlaryň we işçileriň isleg-arzuwларыny kanagatlandyryp gelýär. Kamiljan Atanyýazowyň Özbekistan, Türkmenistan, Garagalpagystan sungatyny ösdürmekde eden uly hyzmatlaryny nazara alyp, oňa 1948-nji ýylda Özbekistanyň at gazanan artisti, 1950-nji ýylda Özbekistanyň halk artisti, 1964-nji ýylda Türkmenistanyň halk artisti, 1968-nji ýylda bolsa Garagalpagystanyň halk artisti diýen hormatly at dakylady. Şol döwürde üç gezek «Hormat nyşany» ordeni bilen sylaglandy.

Edebiýat nazariyeti: Goşgy formalary barada deslapky maglumat.

Goşgy düzülişleri, formalarynyň gornüşleri boýunça dürli-dürli bolýarlar. Olaryň her biriniň öz atlandyrylyşy bar.

Türkmen poeziýasyndaky goşgy düzüliş formalaryň görnüşleriniň käbirleri bilen gysgaça tanyşyp geçeliň.

Ikileme (mesnewi) «Mesnewi» arap sözi bolup, Ol türkmençe ikileme diýmekdir. Mesnewi her bendi özara kapyýalaşýan (aa, bb) iki setirden ybarat bolan goşgy formasydyr.

Ikileme (mesnewi) goşgy formasynda köplenç uly, sýužetli eserler ýazylýar.

Gazal. Bu goşgy düzüliş formasy-da iki setirden ybaratdyr. Gazal kapyýalaşyşy boýunça mesnewiden tapawutlanýar. Onuň birinji bendi özara (aa) kapyýalaşýar, emma soňky bentleriň birinji setiri boş, ikinji setiri bolsa birinji bent bilen kapyýalaşýar (ba,wa).

Murapbag: arap sözi bolup, dört diýmekligi aňladýar. Bu formada döredilen goşgylaryň her bendi dört setirden ybaratdyr. Birinji bent başaşa, beýleki bentleri her biriniň 1-2-3-nji setirleri ýanaşyk kapyýalaşyp, dördünji setirler bolsa goşgynyň birinji bendiniň 2-4 setirler bilen kapyýalaşýarlar (abab, wwwb).

Dörtleme: Her bendi dört setirden ybarat bolan goşgylara dörtleme diýilýär. Dörtleme türkmen poeziýasynda has meşhurlyga eýedir. Dörtleme kapyýalaşmak taýdan murabbagdan tapawutlanýar. Häzirki zaman şahyrlary, esasan goşgularyny dörtleme formasynda döredýärler. Dört setirden ybarat bentler başaşa (abab), boşaşa (abwb) we halkalanýan (abba) kapyýalaşýarlar.

Muhammes: arap sözi bolup ol başleme diýmekdir. Munuň her bendi baş setirden ybarat bolup, birinji bendiň hemme setirleri ýanaşyk kapyýalaşýar. Goşgynyň beýleki bentleriniň öňdäki dört setiri özara ýanaşyk kapyýalaşyp, başinji satiri birinji bendiň setirleri bilen kapyýalaşýar, (aaaaa,bbbba, bbbba).

Bäşleme: Bu goşgy düzüliş formasy hem baş setirden düzülip, ol özüniň kapyýalaşyşy taýdan muhammesden tapawutlanýar. Ol esasan, ababb görnüşinde kapyýalaşyp, onuň her setiti 8,11,14,15 bogundan ybarat bolýar. Bäşleme türkmen poeziýasynda emele gelen şygyr formasydyr.

Müseddes: arap sözi bolup, ol altylama diýmekdir. Müseddesiň her bendi alty setirden ybaratdyr. Munuň kapyýalaşyşy edil muhammesiňki ýalydyr. ýagny goşgynyň birinji bendi aaaaaa, ikinji bendi bbbbba, görnüşde kapyýalaşýar.

Altylama: Müseddesden tapawutlylykda, altylama şygyr formasy aabwwb ýa-da ababww görnüşde kapyýalaşýar. Onuň her setiri 7,8,9,10,11 bogundan düzülip bilner. Altylama hem başleme ýaly türkmen poeziýasynda dörän täze formadyr.

Ýokarda agzalan goşgy bentleriniň görnüşlerinden başga-da her bendi 7,8,9,10 setirden ybarat bolan goşgular hem bar.

Goşgy düzüliş formalarynyň dürli görnüşlerine degişli mysallar okan poeziýa eserleriňizden, okuw kitabyndan tapyp, edebiyatdan iş depderiňize göçürüp geliň.

TAPMAÇALAR

Orazguly Annaýew

Tapmaçalar

Ynha, size okasaňyz,
Ap-aňsatja tapmaçalar.
Goý, görsün özünden her kim,
Jogabyny tapmasalar.

I

Iki sany gulagy bar,
Ýöne towşan däl, jigim.
Sanabersen başga-da,
Goşa gulak kän jigim.
Onuň gara gapagy bar,
Ýöne däldir gazan-da.
Şirinligniň deňi bolmaz,
Ele als, sazanda.

Kalbyňy joşa getirýän,
Owazynda jady bardyr.
Bil, jigim sen, goşa tara
Bagly bolan ady bardyr.

II

Murty bar burum-burum,
Ösüp barýan goly bar.
Ýapragy bar el ýaly,
Bir enaýy güli bar.

Ulalmanka, bişmäňkä,
Gizläp ýaňky biýara.
Ýalňyşayma adyny,
Meňese-de hyýara.

Hezil edip iýýärim,
Bakja gelemde herne.
«H» ýerine «T» goýsaň
Bolar ol, ynha, —

III

Aňryňa zat düşenok,
Çeýneseňem sen uzak.
Ýelmeşende diýersin,
Dişlere gurlan duzak.
Iýip tükedip bolmaz,
Ýadaňda tamamlanýar,
Ady «S»dan başlanyp,
«Ç» harpda tamam bolýar.

IV

Gowşatmaýar tizligini,
Menziline «barynça»,
Üýtget iki harpyny,
Bolarsyň onsoň «—».

V

Ýoknasyzlykda
Başga bäsdeş bolmaýar,
Gopar,
Göçer,
Oturmaz,
Oturtmaz.
Ýatyrmaz.
Hiç pendiňi almaýar.
Sebäbi bilýär ol

Özüni dine
Şeýle begenerdiňiz
Bu dertden boşaýsaňyz
Tanarsyňyz bada ony.
Garasaňyz eger «siňe»
Hemem şu sözüň yzyna
«K» harpyny goýsaňyz.

VI

Gyzyly bar, sarysy bar,
Göremok oň mawusyny,
Azdyr seniň deň-duşuňda,
Datmadyň oň awusyny,
Öwrenişmek örän cetin.
Özi bilen, sesi bilen.
Ýaranok hiç zady janyňa
Golaý gelse seň ýanyňa
Elleşer iňnesi bilen,
Aýdamdanson bulary
Ýazaý adyny —

VII

Wyzzyl dap gulagyň ýanynda,
Güler bilip eşideniňi.
Onuň ahmyry ganyňda,
Sokar tene neşterini.

Örer mydam aňsamyna
Söýer batgalygyň, çygyn
Aňyp bilseň, adyn, ine,
Ýazaý göni, diýde «—»

Üç bagda näçe alma?

Üç ýyl mundan ozalda,
Kakam ekdi üç bagy,
Birinji bag getirdi
Elli sany almany.

Ikinji birinjiden
Bäşisin az getirdi
Üçünji ikisinden
Otuzyn az getirdi.

Ejem baryp üç bagdan
Näçe alma ýygmalı?
Hasabyn bilen adam
Iki alma iýmeli.

Gurbantäç Agahanowa

Unaş içseň açylýaň,
Dermana etmän harjy,
Atýar enem owradyp,
Unaşa gyzyly ...

Ejem bişirer basym,
Söýýäs ony iýmegi,
Ýaglyja hem tagamly,
Süýt ýüzüniň ...

Durşy bilen tikendir,
Elleseň, göýä törpi,
Barsaň düýrlenip ýatýar,
Özi ýeserje ...

Gabagynda düzülen,
Hatar bolup, her kimiň
Uzyn, gara, syh-syhdyr
Gözündäki

Atasyna kömekçi,
Gör, akyllly Omary,
Mallara ot ýygyp ýör,
Ele alyp ...
Gözel mugallym ajaýyp,
Mähri – onuň baýlygy.

Täsin edip daňynýar,
Ol başyna ...

Ele alyp depdorni,
Köp surat çekdi Senem
Ak, sary, gyzył, gök,
Bar onda dürli ...

Orazguly Annaýew

Biziň klasymyz

Otuz sany oğlan-gyz bar,
Biziň bu klasymyzda
Tapawut bar adymyzda,
Hemem öz yhlasymyzda.

Her kime bir häsiýet mahsus,
Herkişi zada ökde
Myrat gapyň agzyndadyr
Götermeli bolsa ökje.

Ýakymсыz hereket etmäge
Gülli mydam göwünjeň
Sapagyna ökde weli,
Gammar biraz öwünjeň.

Iň daýawmyz Hommat goçak,
Betlik ol urýar-eý.
Tanap çekişmeli bolsak,
Ýeke özi taý durýar-eý.

Gülbibi öwýär mollym,
Keşdeden enaýy haty,
Hasaba ökde Halmyrat,
Öwünmäge bardyr haky.

Kiçem bolsa, gorsawaç-la,
Iki gözi şerde Şady.
Gohlaşýar bahana bolaýsa
Asyl sähel ýerde Şady.

Bardygynam bildirenok,
Uklap ýören ýaly Anna.
Bar zadyn diläp almaly,
Depder, gam bolmaz ýanna.

Aýdym aýdyp, sazam çalyar,
Guwanjymyz Atajandyr.
Dürli gylyk-häsiýetleri
Aýtjak bolsaň juda kändir.

Agzybir bar oğlan-gyzlar,
Garaman köplük sanyna,
Kesellände Saparmyrat,
Her gün bardyk oň ýanyna.

Iremizok biz bir-birekden,
Duşuşsak diýýäs ýene-de,
Dumuşyň kä öwrümünde
Bolýar kä sene-mene-de.

Çözüler göwne degişmek,
Onsoň ýene ala-ýazdyr.
Daş deý göterýän kinäni
Aramyzda jyda azdyr.

Oturaňda kä oýlanyp,
Ýatlap geljegi, geçenňi
Diýýäň, şeýdip bile gitseň
Tä ömrüň ahyrna çenli.

AWETİK ISAKÝAN

(Ermeni şahyry)

Ogluma

Bigäne bolmagyn, ilogly bolgum,
Adalatly bolgun, sylagly bolgun.
Uly zady söýgün, uly ýürekden:
Uly dünýä şeýle söýgi gerekdir.
Ýoldaşyň, dost-ýaryň bilgin gadyryn.
Hiç kemter etmegin sylag-hödürin.

Bir gün iş düşäýse dostuň başyna –
Düşmänkä gala bol, onuň daşyna,
Goşulyp ýagşylaň öň hataryna,
Baky wepadar bol öz Watanyňa.
Onuň hyzmatyna kaýyl bol mydam.
Goramaly bolsa, taýyn bol mydam.

Ýene-de bir zady ýadyňda sakla:
Gahryman bolsaň-da, döşüňe kakma,
Gabady gelende – göreş darykman,
Gahrymanlyk borçdyr. Bitirmek hökman.

Parahatlyk üçin, il bagty üçin,
Söýgi üçin – Ýeriň daragty üçin.
Suw bergin öz ganyň, öz janyň bile,
Ýaşagyn öz çäksiz wyždanyň bile.

Bir gün goýup gitsem, yzlap-yzymy,
Käte başujymda epip dyzyňy,
Dem salymlyk dymyp, başyňy eggin –
Men şonda ýene bir Ýaşaryn, oglum.

ABDULLA KADYRY

(1894–1938)

Beýik özbek ýazyjysy Abdulla Kadyry 1894-nji ýylyň 10-njy aprelinde Daşkentde ortahal maşgalada dogulýar. Ýazyjy oba mekdeplerinde we medreselerde okaýar. Okanlygy boýunça mekdebe degişli guwahnamany alyp bilmeyär. Sebäbi şol döwrüň açlygy we durmuşyň agyrlygy sebäp bolýar. Ýazyjy mekdep, medreselerde okap doly bilim boýunça özüniň ukyplylygy bilen döwrüniň bilimli adamlarynyň birine öwürüldi.

1917-nji ýyldaky agdarlyşyklar döwründe öz obasynda, tanyş adamlaryň arasynda dürli işler bagbançylyk, ussaçylyk edip gezipdir. Oktýabrdan soň şaherler ara merkezlerde hyzmat edýär.

Ýazyjy öz ýaşayan watanyny, ilini söýenligini öz eserlerinde açyp görkezýär. Onuň «Öten günler» romanyny halk ýatdan bilipdir. 1926-njy ýylda «Şura ýolbaşçylary metbugat arkaly abraýsyzlandyrdy» diýen ýalan günä goýup türmä höküm etdiler. Ýalan töhmetler öz çynyna öwürilmänden soňra onuň aýbyny boýnuna goýup bilmänlikleri üçin tussag edip bilmediler. Bu yüklenýän günäler ýazyjy üçin duýduryşdy. Bu işlerden habar tapsada hakykata gyýa bakmady.

«Öten günler», «Mährepeden içyan», «Obid-kätmen» ýaly roman we kyssalary bilen diňe bir Özbekistan däl beýleki bütün Türkmenistan halklaryna hem öz kömegini goşan, ýazyjy 1937-nji ýylyň 31-nji dekabrynda ikinji gezek hem alnyp gidildi. Bu döwürde Stalin ýolbaşçylyk edip duran sosialistik gada-

gan etme maşyny dynuw bilmän işläp we bu maşynyň ýagşy ýöremegi üçin täze-täze gurbanlar zerurdy.

Adalatyň köçesinden geçmedik häkimiýetiň özüne ýaraşýan sudy 1938-nji ýylyň 5-nji oktýabrynda XX asyr özbek edebiýatynyň uly wekilini asyrymyzdaky özbek halkynyň aly-myna höküm çykardy. Şol sebäpli özbek halkynyň gülläp ösýän çynary jellatlar tarapyndan öldürildi.

Soraglar we ýumuş.

1. Abdulla Kadyry haýsy ýyllarda ýaşapdyr?
2. Ol nähili kynçylyklar çekýär?
3. Onuň haýsy romanlary, kyssalary bar?
4. Hakykatçyl diýende nämä düşüňýärsiň?
5. Ýazyjynyň durmuşy bilen öz durmuşyňy deňeşdiriň.

«ÖTEN GÜNLER» ROMANY BARADA MAGLUMAT

Meşhur ýazyjy Abdulla Kadyrynyň «Öten günler» romanyny özbek, türkmen, garagalpak, gazak halklarynyň ýedi ýaşyndan yetmiş ýaşyna çenli-hemme söýip tomaşa edýärler. Bu eser esasynda surata alnan çeper filim görkezilse, ählimiz telewizoryň önünden gidip bilmeýäris. Munuň sebäpleri örän köp. Eser çeperçilik tarapdan ýetkidiği gahrymanlary karakteriň özboluşlylygy, eseriň dili we ýazyjynyň ykbalynyň gözelligi onuň meşhurlygyna sebäp boldy. Emma bu romanyň halkymyzyň arasynda abraý gazanmagynyň başga sebäpleri hem bar. Onda özbek halkynyň gadymy häsiýeti-harakteri bar ähmiýeti bilen şekillendir. Bu pikiri romanyň islendik bir gahrymanyna üns berip seretseň, subut etmek mümkin. Isle gowy bolsun, isle ýaman, bu eserde gatnaşýan ähli adamlar özbekçe pikirlenýärler, özbekçe hereket edýärler, özbekçe söýýärler we özbekçe ýigrenýärler.

Ata-eneler bilen perzentleriň (Ýusufbek hajy, özbek aýym, Atabek, Mürzekerim kutudar, Oftob aýym-Kümüş), är bilen aýalynyň (Ýusufbek hajy-Özbek aýym; Mürzekerim kutudar-Oftob aýym; Atabek-Kümüş; Atabek-Zeynep), guda bilen gudanyň (Ýusufbek hajy-Mürzekerim kutudar; Özbek aýym-

Oftob aýym), erkek bilen erkegiň (Atabek-Hemit), gündeşleriň (Kümüş-Zeynep) gatnaşyklarynda özbege has ruh aýdyň görnüp dur. Üns beriň: gep bir-iki sany gahrymanyň karakteri barasynda däl, belki bütün halkyň ruhyýeti hakynda barýar. Beýle üstünlige bolsa hemme ýazyjy hem, hemme eser hem sezewar bolup bilmeýär.

Meselem, Kümüşbibi bilen bagly bir epizody ýadymyza salalyň. Bilýärsiňiz ol Daşkentli söwdegär ýigit Atabekini Margylana baranynda tötänden görüp, söýüp öýlenen, söýgüli aýaly. Atabek ata-enesiniň gyssagy bilen Daşkente ikinji gezek öýlenmäge mejbur bolýar. Zeynep hem örän owadan kemterin gyz bolsada, Atabekini göwni diňe Kümüşbibini (ýakdyrýardy) küýseýardi. Perzende garaşýan Kümüş Daşkente gaýnene- gaýnatasynyň öýüne geldi. Gaýnenesi ilki görmedigi sebäpli ony ýaman görüp ýördi. Kümüşi görenden soň bolsa, Özbek aýym kiçi gelini Zeynebi bütinleý unutdy. Kümüşi ýere göge ynanman, onuň töwereginde perwana bolup galdy. Elbetde, bu halat, galyberse Atabekini ýene-de özünden uzaklaşmagy Zeynebe agyr täsir etdi, öran gaharyny getirdi. Näme etjegini bilmän galan Zeynep, apasy Hoşroýyň gepine gulak saldy.

Indi çaga gören gündeşi Kümüşbibiniň naharyna zäher goşup goýýar...

Indi ýagdaýy göz önüňize getirin. Kümüşbibiniň birine ýamanlygy degmedi.

Nä arzuwlar bilen indi birinji perzendini görüpdü. Bu howla haçandan bäri garaşylýan çaga agysyny, şatlyk we bagt alyp gelipdi. Görün, ynha şu howlyda ony zäherlediler, ömrüni hazan etdiler. Kimdir ýat däl, özüniň gündeşi bolsa, naharyna zäher goşdy.

Bu gündeşi bolsa onuň söýgüli ärinini mejbur edip, gaýnene- gaýnatasyny alyp berdi Kümüş jan howlunda-bir näçe minutdan soň bu dünýeden ebedi göz ýumýar. Onuň bütün bedeni ot bolup ýanýar, demi bogazyna dykylyp jany alkymyna geldi. Towlanyp ýatandygy sebäpli saçlary çaşan, Üst-başy perişan. Şol halda onuň ýanyna gaýnatasy-Ýusufbek hajy girip geldi.

Ol muň arman we puşeyman bilen geliniň maňlaýyna aýasyny göýdy. Halsyz ýatan Kümüs ynjalyksyzlanyp gözünü açdy we garşysynda gaýynatasynyň duranyny görüp... utanjydan egin-eşigini düzetmekçi bolup, ýerinden turmaga urunýar...

Göz önüne getiriň, jan howlunda hem Kümüşbibi aýallygyny, gelinligini, özbekligini unutmaýar. Haýa, uýat, edep we ahlak diýen beýik duygulardan soňky deminde hem aýrylmaýar (Gaýyn atasy hem, özi asyl islemedik bolsa-da, onuň ölümünde hem günäkärdi). Şuňa meňzeş mysallary diňe edebiy eserlerinden dal, belki durmuşdan hem örän köp getirmek mümkin. Ýurdumyzyň her bir maşgalasynda Kümüşbibi ýaly gyzlar, Atabek ýaly oğlanlar örän köp. Olaryň edep-ahlagy, başgalaryň höwesini getirjegi anyk. Beýle gözəl ahlakly ynsanlar asmandan düşmeýärler. Olar hem size bize meňzeş sada adamlar. Diňe olar ynsan diýen beýik ada mynasyp bolmalygyny, adam töweregindäkilere melal gelýän gylyklary bilen diňe ýaman bolmagy mümkindigini içinden duýýarlar. Şoňa görä özlerini terbiýeläp, gözelleşdirip barýarlar.

Kümüşbibiniň häsiýetlerini ýatlamak we ýokarda beýan edilen pikirler bilen näme diýjek bolýarys? Biz şu halkyň wekili, taryhy mirasdary bolsak, bu beýik däplerimize gözün göreji ýaly garamagymyz, olara sadyk bolmagymyz hiç wagt özlüginizi ýitirmeli däldigimiz talap edilýär. Biziň ruhy keşbimiz hut aýnadaky ýaly edep-ahlagymyzda aýdyň görünýär.

Soraglar we ýumuş:

1. Ýazyjy «Öten günler» romanynnda nämeleri açyp görkezýär?
2. Atabegin Kümüşe bolan söýgüsine nähili garaýarsyňyz?
3. Ata-enesiniň düşüňjesi nähili bolýar?

ÝALTA BILEN BAGT

Bir mahal şeýle bir ýalta bolanmyş,
 Boýy uzyn, akly kelte bolanmyş,
 Dyrnagy kiçiräk palta ýalymyş,
 Garny iki putlyk halta ýalymyş.
 Gün batandan günorta deň ýatarmyş,
 Turandan soň öý goşlaryn satarmyş,
 Näçe ýatdygyça, şonça-da hoşmyş,
 Gaçgyny zähmetmiş, söýýäni aşmyş.
 Iki eli bilen nahar iýermiş,
 Gutarmanka «Ýene guýuň!» diýermiş.
 Nirede gün ýaşa, öýi şo ýermiş.
 «Oýan, bagtym!» diýip, gygyr ýöremiş.

Ine bir gün ýaltamyzyň düýşünde,
 Döwlet guşy perwaz urup başynda,
 Diýýär: «Gitseň Amyderýa tarapa,
 Görersiň gaşynda uly bir depe,
 Şol depede seniň oýandy bagtyň,
 Şu günden buýana şat geçer wagtyň..!»
 Ýatagan gözlerini ýalpa açanda,
 Görýär özün köne ýorgan içinde,
 Zöwwe turup, töweregne seretse,
 Gapdalynda jigijigi neresse:
 «Eje, çörek!» diýip aglapjyk ýatyr,
 Enesi hem unaş bişirip otyr.

«Oýandy, oýandy, bagtym oýandy:
 İşlemän ýmeli wagtym oýandy!
 Amyderýaň ýanynda bir depe barmyş,
 Şonda maňa bagtym garaşyp durmuş.
 Şo ýerden bagtymy almaga gitjek,
 Bagtlylaň soltany bolmaga gitjek!»
 Diýýär-de aýlanýar gazan daşyna,
 Bir çanak unaşy çekýär başyna.

Babasyndan galan telpegin geýip,
Atasyndan galan çepegin geýip,
Gündogar tarapa ýüzün öwürýär,
Tozanly ýel ýerden göge sowurýar...

Menzil-menzil ýollar aşýar Ýatagan
Bir äpet gowaga duşýar Ýatagan.
Çöp-çalam büräpdir gowagyn daşyn,
Birden äpet ýolbars göterip başyn,
Gygyrýar: «Eý, ýigit, tupanly ýelde
Nirden nirä barýañ? Aýdyp geç, gel-de!
Tupan gowşaşýança, dynjyň al, ukla!»
«Wah, ýatmaly bolsa, armanym ýok-la!
Näçe ýatdygymça, maňa ýaraşýar,
Ýöne men howlugýan! Bagtym garaşýar!
Amyderýañ ýanynda bir depe barmyş.
Şonda maňa bagtym garaşyp durmuş.
Şol ýerden bagtymy almaga barýan,
Bagtlylaň soltany bolmaga barýan».

Onda ýolbars diýýär: – «Bäş aýdan bäri
Tapamok dünýäden derdime däri,
Güyz çykaly işdäm hiç zat alanok,
Näme bolýanyny bilip-bilemok.
Adamzadyň bagty bilgir bolarmyş,
Ähli derdiň dermanyny bilermiş,
Derdimiň dermanyn bagtyňdan sora,
Tapyp bilmezmikä derdime çäre?»
Ýaltaň haýpy gelip onuň halyna,
«Bolýar!» diýip, düşýär ýene ýoluna.
«Oýandy, oýandy, bagtym oýandy
Işlemän ýmeli wagtym oýandy!»
Diýip, bir çetinden girende obañ,
Garşysyndan çykýar aksakgal bagban.

– Waleýkim essalam! Gel, ýagşy ýigit.
Suwsansyň, açlansyň, çay-suw içip git!
– Wah, atam, ýurduña-iliňe gurban,

Çay-suw, çörek diýen diliňe gurban!
 Maňa gije-gündiz iýmek ýaraşýar.
 Ýöne men gyssanýan, bagtym garaşýar.
 Amyderýaň ýanynda bir depe barmyş.
 Şonda maňa bagtym garaşyp durmuş.
 Şol ýerden bagtymy almaga barýan,
 Bagtlylaň soltany bolmaga barýan.
 – Wah, wah, beýle bolsa, ýetewer, balam!
 Bagtyňa mendenem köp dogaý-salam!
 Adamzadyň bagty bilgir bolarmyş,
 Ähli derdiň dermanyny bilermiş,
 Ana, şol baglary görýärmiň, oglum,
 Şoň içinde agardy şu sakgalym.
 Dökün dökýän, düýbün depýän, suwarýan,
 Her düýbünü bir synama deň görýän.
 Astynda duranlar gögi görmeýär,
 Emma bir düwek-de miwe bermeýär...
 Bu geň zadyň näme sebäbi, oglum,
 Bagtyň bersin şuňa jogaby, oglum!
 Diýip, bagban Ýatagana sargapdyr,
 Ýigit ýene hiňlenjiräp ugrapdyr:
 «Oýandy, oýandy, bagtym oýandy
 İşlemän iýmeli wagtym oýandy!»
 Ýollar aşyp belendinden-pestinden,
 Ýoly düşýär gök deňiziň üstünden.
 Deňiz aždar ýaly çyrpynyp ýatyr,
 Gök ýylgynlar suwa abanşyp otyr.
 Depesinde ganat kakýar suwguşlar,
 Şaýly gyz dek ygşyldaşýar gamyşlar.
 Gamyşlaň içinde äpet bir balyk,
 Geplänmiş Puşkiniň balygy ýalak:
 – Essalawmaleýkim, adam balasy!
 – Waleýkim essalam, suwuň lälesi!
 – Hoş geldiň, adamzat, dynjyň al, otur!
 – Wah, meniň, dünýäde gözlegim şodur –
 Otyrmak, uklamak, iýmek hem içmek –
 Bular meniň üçin – dört sany uçmah.

Maña diňe şol dördüsi ýaraşýar,
Ýöne men gyssanmaç! Bagtym garaşýar!
Amyderýaň ýanda bir depe barmyş,
Şonda maña bagtym garaşyp durmuş.
Şol ýerden bagtymy almaga barýan,
Bagtlylaň soltany bolmaga barýan.

Balyk eşidende beýle sözleri,
Guwanjyndan lowurdanmyş gözleri.
– Eý, adam balasy, üç aýdan bäri
Bir bela ýolukdym, tapamok täri.
Butnap bilýän ne ýokaryk, ne aşak.
Göwnenäýjek, başym çümse başaşak.
Adamzadyň bagty bilgir bolarmyş,
Ähli depdiň dermanyny bilermiş,
Munuň sebäbini bagtyňdan sora,
Tapyp bilmezmikä derdime çäre?!
«Bolýar!» diýip, derrew hoşlaşýar ýalta,
Balykdan üç menzil daşlaşýar ýalta.
Bir görse, önünde ullakan daglyk,
Daglygyň etegi giňden çarbaglyk.
Ýap boýunyň uzyn-uzyn söwütleri
Guçup dur gökdäki ak bulutlary,
Göýä çagajyklaň ýañagy ýaly,
Gyrmyzy öwüsýär bişen şetdaly,
Ýumruk ýaly gyzyl-gyzyl almalar
Şahalardan aşak sallanşyp durlar.

Baga eýe saýyp ýalta özünü,
Diňläp bilbilleriň hoş owazyny,
Syndyryp agaçlaň şahalaryny,
Saýlap bişen gyzyl almalaryny,
Íyip-içip, halys zerrin bolupdyr,
Howuzyň gapdalynda uklap galypdyr.

Kyrk keniziň jemläp degre daşyna,
Patyşa gyz gelyär howzuň başyna,
Ynha bir seretse, howzuň boýunda,

Ýatan ýaly atasynyň öýünde,
Çigidiň gabygy dek etmän howatyr,
Diň-arkan çäşerlip bir ýigit ýatyr.

Kesmek-kesmek kir basypdyr gulagyň,
Dyza çen çermäpdir ýyrtyk balagyn.
Dik samana tutup äpet burnuny,
Sypap ýatyr harman ýaly garnyny.
Düýbünüň şahasy-pahasy bilen
Omrulyp-jomrulyp süýräp getirilen
Ülje, armyt, alma, erik, şetdaly
Ýanynda üýşüp dur depe mysaly.

Birden ýalkym düşdi howuzly baga,
Ýalta ýaltansa-da ýerden galmaga,
Bar güýjüni jemläp galdyrdy başyn.
Garnyn sypap, bakdy töwerek-daşyn.
Bir görse, ýanynda kyrk keniz bile,
Saçynyň tarlaryn oýnadyp ele,

Lowurdadyp lagly-merjen daşlaryn,
Gazap bilen çytyp keman gaşlaryn,
Bir perizat abanyp dur üstüne,
Ýuzläp kirpik gezelip dur kastyna.

Kellesin ýene-de telpegne goýup,
«Bä, bular ýatmaga goýmaz-ow!» diýip,
Ýene bir almany agzyna dykdy.
Şa gyzyň gazaby başyna çykdy.
Gygyrdy: «Eý, nadan, başyňy galdyr,
Hirden nirä barýaň? Kimdigiň bildir!
Bilýärmiň, eý telbe, nire bu ýerler?
Bu ýere patyşaň bagy diýerler.
Gulan düşse-toýnagyndan gyrkylar,
Ynsan düşse – aýagyndan gyrkylar».

Çylpyklan gözlerin owkalap ýalta,
Hyrçyn dişläp, başyn ýaýkalap ýalta,

Diýdi: «Haýbat atma, gözel perizat,
Indi men dünýäde jepadan azat!

Amyderýañ ýanda bir depe barmyş,
Şonda meniň bagtym garaşyp durmuş,
Bagtymy şol ýerden almaga barýan,
Bagtylaň soltany bolmaga barýan!»

Şa gyz eşidende «Bagt» diýen sözi,
Şobada açylyp gidenmiş ýüzi.
Özgäniň bagty däl, özüniň bagty,
Onuň gözlerine saçanmyş ýagty.

– Ýagşylyga gelen eý ýagşy, ýigit,
Bagyşla günämi, bagyşla, ýigit.
Köşgümde otursam ýüregim gysýar,
Seýle çyksam – asman depämden basýar,
Gysyp-gowrup, alyp barýar ýüregim,
Awy ýaly iýýän aşym-çöregim.
Gutar meni gutulgysyz derdimden.
Tapmadym dermanyn atam ýurdundan,
Dermanyny bilip gelseň bagtyňdan,
Gelen günüň düşeýin men tagtymdan.

Giden ülkäň soltany bol, soltany!-
Diýip, şa gyz köşge eltip ýaltany,
Mermerli hammamda ýuwundyranmyş,
Ýüpek parçalardan geýindirenmiş
Müň süriň içinden bir bedew saýlap,
Bedewiň esbabin altyn dan şaýlap,
Horjuna guýup, altyn kümüşler,
Bagtyň gözlegine ugradanmyşlar.

«Oýandy, oýandy, bagtym oýandy
Işlemän iýmeli wagtym oýandy!»...

Bagtynyň oýanan depesin gözläp,
Gyr atyň üstünde gopbamsy sözläp,

Çapyp barýar belendinden-pestinden,
Atyň altyn nallarynyň astyndan,
Topraklar syçrap galýar asmana...
Barýar ýalta ýigit, barýar şo ýana,
Barýar, Amyderýaň boýuna barýar,
Açyljak bagtynyň toýuna barýar.
Zer saply gamçysy elinde onuň,
Jöwherden hanjary bilinde onuň,
Çapýar ýigit atyn, aldygyna çapýar,
Bagtynyň oýanan depesin tapýar.

– Essalawmaleýkim, oýanan bagtym!
– Waeleýkim essalam garaşan ýigdim!
Bagt ony ogşapdyr, ýigit hem bagty,
Olar biri-birin ogşaşan wagty,
Olaryň suratyn alanmyş suw hem,
(Şol alynan surat bolmaly şu hem).

– Sen meniň guwanjym, men seniň bagtyň.
Şu günden buýana şat geçer wagtyň,
Emma weli başlanyňda her işe,
Paýhasyň, yhlasyň bolsun hemişe!
Elmydama zähmet bolsun ýoldaşyň,
Ine şonda rowaç alar durmuşyň.

Indi bolsa beren soraglaň hakda,
Meniň jogaplarymy ýadyňda sakla:

Şol dagyň ýanyndan geçäýseň eger,
Ol hassa ýolbarsa şeýle jogap ber:
Bir bikär nadanyň etini iýse.
Göreni-eşideni şol bolar eýse.

Ol balyk sözlesem eger.
Göwher şamçyragyn ýuwdandyr meger.
Şony aýryp, halas etsen balygy,

Ene suwda sürüp biler şalygy.
Unutma, şa gyza şeý diýip aýt:

«Häziriň özünde päliňden gaýt.
Seň altyn harmanyň barha beýgelyär
Emma halkyň açlygyndan ýogalýar.
Il-halkyňa paýla hany-manyňy,
Şodur seniň halas etjek janyňy!»
Hem barsa özüne mynasyp ýara,
Onuň keseline şol bolar çäre.

Aksakal bagbana duşaysaň ýolda,
Aýt, belañ körügi baglarda däl-de,
Onuň astyndaky altyn humlarda,
Şol sebäpli gurbat ýokdur gumlarda.
Şol humlary gazyp çykarmak gerek.
Ýogsa, bar zähmeti bolar biderek.
Ine, onuň tapylgysyz dermany,
Aýt-da begendir garry bagbany!»

Diýip, bagty sözün soňlan dessine,
Ýigit galyp üzeňniniň üstüne,
Uzyn zer käkilli, altyndan billi,
Ýer peşýän toýnagy altyndan nally,
Jylawyny çeynäp duran gyr ata
Zerli gamçysyny çalýar bir gaýta.

«Oýandy, oýandy, bagtym oýandy
Işlemän iýmeli wagtym oýandy!»

Girende çarbagyň derwezesinden,
Köşkün in ýokarky mertebesinden,
Seredip dur eken şa gyzyň özi.
– Gözüň aýdyň!- diýýär ýetmiş kenizi.

Çekende ýatagan atyň jylawyn,
Şa gyz egne döküp zülplerniň towun,
Ýigidi hormatlap, düşürýär atdan,
Keseline derman isläp bagtdan.
Ýigit epeý basyp, gopbam görüşýär,
Şa gyz bolsa jogabyna garaşýar.

– Patyşahym, sargydyňy bitirdim,
Bagtymyň agzyndan jogap getirdim.
Taşlamaly biadylllyk ýoluňy,
Janyňdan-da eý görmeli iliňi,
Palawy itiňe berýän bolsaň sen.
Ýüpegi tikenli görýän bolsaň sen,
Halkyň seniň tötek nanyn tapanok,
Geýýän geými endamyny ýapanok,
Il-halkyňa paýla hany-manyňy,
Şomuş seniň halas etjek janyňy,
Hem barsaň özüňe mynasyp ýara,
Seniň keseliňe şol bolar çäre.

Şa gyz nykabyny syranda şol dem,
Utanyň, buluda girenmiş Gün hem,
Göýä bagda başga bir Gün dogupdyr,
Güller tagzym edip, başyn egipdir,
Guşlar ähli ýygnanyşyp daşynda,
Perwaz uranmyşyn gyzyň başynda.

Ýaltaň gözlerine dikip gözlerin,
Şa gyz aýdanmyşyn ýürek sözlerin:
– Giden çarbaglygam seniňki bolsun,
Şu köşkem, şalygam seniňki bolsun.
Özümem seniňki şu günden beýläk!
Ýatagan diýenmiş: «Ýok, patyşam, ýok.
Seniň şalygyňam maňa derkar däl,
Seniň il-günüňem maňa derkar däl.
Özümden başgalar dokmy ýa-da hor –
Meniň üçin näme tapawudy bar?
Öz bagtym oýandy! Besdir maňa şol!
Indi men ýatmaly! Hoş, şahym, sag bol!»
Diýip, göwresini oklap gyr ata,
Zerli gamçysyny çalýar bir gaýta.

«Oýandy, oýandy, bagtym oýandy
Işlemän iýmeli wagtym oýandy!»

Düşüp ýalta ýatyp iýmek küýüne,
Hä diýmänkä ýetýär deňziň boýuna,
– «Salam, balyk şepe! Dünýäde barmyň?
Henizem gögüňe göz dikip durmuň?
Sen özüňi hassadyryn öýdüpsiň,
Sen hassa дәl, göwher daşyn ýuwdupsyň!»

Guýrugyny bulap deňiz lälesi,
Diýipdir: «Hoş geldiň, adam balasy!
Hem-ä meni gutar agyr beladan.
Hemem özüň ýüklen kümüş-tylladan.
Şalar hem arzuwlap ömür boýuna,
Guwwaslar çümdürip deňiz teýine
Duşýan дәldir bu zeýilli balyga,
Sataşdyň sen hazynaly balyga...
Hazynaň eýesi bolduň sen indi!
Bagtyň gutly bolsun, adam perzendi!»

– «Bu akmak balyga seret-le hany,
Şu hem görgä goýjak bolýar-a meni,
Porsy temegiňe sokup elimi:
Näme bu adamlar tentek-dәlimi?
Akmak balyk, meniň bagtym oýandy.

Islesem, bar dünýä meniňki indi!»
Diýýär-de, atyna bir gamçy urýar,
Aksakal bagbanyň ýanyna barýar:
– Essalawmaleýkim, bagban ýaşuly!
– Waleýkim essalam, oglum, görşeli!
Atyndan hem düşmән bagt «tapan» oglan,
Biedep görüşýär aksakgal bilen.
Gopbamsy gaýşaryp atyn üstünde,
Diýenmişin: «Bu agaçlaň astynda
Äpet-äpet humlar ýatanmyş, atam.
(Bagtym şeýle diýdi, дәl meniň hatam!)
Humlaň içindäki altyndyr kümüş
Agaçlara miwe düwdürmeýärmiş».

Ýaltanyň boýnundan gujaklap bagban,
Diýenmiş: «Bagtymyz getirdi, balam!
Gazyp çykaryssaň humlaň baryny,
Böl-de özüň alay des-deň ýaryny!»

– Haý, akylsyz garryň aýdýanna seret.
Bu aklyly bar-da ogluňa öwret!
Jepa çekip, ýer gazmaryn men indi
Düşün ahyr, meniň bagtym oýandy.
Men gezmeli indi göwün hoşuma,
Posly humuň ýapaýynmy başyňa.
Indi öz günüňi özüň gör, ata! –
Diýýär-de, gamçyny basýar gyr ata.

«Oýandy, oýandy, bagtym oýandy
Işlemän ýmeli wagtym oýandy!»

Nazar alyp ýolbars ýatan tarapyn,
Gyr at düýrüp barýar ýoluň tanapyn.
Söküp gyzgyn gumlaň depelerini,
Tapýar ahyr ýolbars ýatan ýerini.

– Essalawmaleýkim, eý, ýolbars aga,
Dermanyňy bildim, böküber göge!
– Diýýär-de, Ýatagan atyndan düşýär,
Ýolbars bilen sowuk-sala görüşýär:
– Seniň üçin gutulmagyň emeli,
Bir ýaltaň nadanyň etin ýmeli!

Hassa ýolbars oňa bakyp hyrydar,
Bütün ömri üçin bolup minnetdar,
Diýýär: – Dynjyňy al, keýpiňi durla,
Iýeniň özüňki, eşdeniň gürla!
Günüm sanap, ýoluň garap otyryn,
Gelenden-geçenden sorap otyryn!

Ýalta batlandyryp sözüni,
Ilki bilen taryp edýär özüni.

Soň gürleýär uly çarbaglyk hakda.
Deňiz içindäki şol balyk hakda,
Gürleýär näzenin şa gyzy hakda,
Ýanyndaky ähli kenizi hakda.
Ýañrap ähli eden işi hakynda,
Ýolbarsyň ýüzüne gülüp bakanda,

Ýolbars diýýär: «Akylyn çaşyran ýigit,
Bu bolşuňa seni ame etsin bagt!
Ýigrim başde aýny ýaşyň içinde,
Bir zerre akyl ýok başyň içinde.
Syrymy gizlämok, ýanyňda açýan:
Ýalta gözläp, asla gitmerin hiç ýan.
Ýaltanyň ýaltasy geldi gaşyma.
Derdimiň dermany gondy başyma!»
Ýolbars ony lak-luk garnyna atýar,
Ine şu ýerde-de erteki bitýär.
Bu erteki köneleriň beýany,
Manysyn aňlanlar görmez zyýany.
Öküze-de iým ýok ýatsa biderek.
Bagty zähmet bilen gazanmak gerek.

Soraglar we ýumuş:

1. Ýalta nähili adam bolupdyr?
2. Ýalta özüniň bagtyny nähili gözläpdir?
3. Ýalta haýsy haýwanlara, daýhanlara duşýar?
4. Ýalta şa gyza öýlenýärmí?
5. «Ýalta we bagt» barada öz düşünjäňizi gürrüň beriň.

MAZMUNY

Giriş	3
Edebiyat nazaryeti: Obrazlylyk	5
Türkmen halk döredijiligi hakynda umumy maglumat	6

Edebi žanr

Aýdymlar we bagşylar	7
Toý aýdymlary (Öleňler)	10
Küşdepmeler	12
Hüwdüler	16
Läleler	20
Monjugatdylar	29
Ýomaklar	33
Ýaremezanlar	34
Oýun sözler – sanawaçlar	36
Matallar	40
Atalar sözi, nakyllar	48

Proza žanry (Kyssa)

Ýaňlytmaçlar	55
Nesihatlar (Hadysdan)	56
Rowaýatlar	59
Nowaýy hakyndaky rowaýatlardan	60
Ertekiler	69
Epik žanr	88
Şorta sözler	89
Epos	94
«Gorkut ata» eposy	95
Dessanlar	110
«Şasenem-Garyp» dessany	114

Gadymy we orta asyrlar edebiýaty

Gadymy türkmenleriň ýagdaýlary	162
Edebiýatyň gadymylygy	163
Omar Haýýam	165
Mahmyt Kaşgary	166
Baýramhan	167
Berhurdar Türkmen	168

XVII asyr türkmen edebiýaty

Döwletmämmet Azady	169
«Wagzy-Azat»	173
Magtymguly	202
«Baş bolmaň»	206
«Görün»	209
«Paş eder seni»	211
«Bitmek gerek»	213
«Aýbek» G. Gurbansähedow	216
Ajynyýaz	219
«Illerim bardyr» goşgusy	220
Gurbanmät Aşyrow	222
«Bu erkinligiň miwesi dälmi?».....	223
«Neşäni» goşguslary	223
Bagşylar	225
K. Atanyýazow	228
Edebiýat nazariýeti: Goşgy formalary barada deslapky maglumat	231
Goşmaça okamak üçin	233
«Öten günler» romany barada maglumat.....	238
Ýalta bilen bagt.....	241

O'quv nashri

**SOYUNOVA GULSARA, ARAZOV ISABAY,
XIDIROV SAPARGELDI**

ADABIYOT

(Turkman tilida)

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinf o'quvchilari uchun darslik
(qayta ishlangan to'rtinchi nashr)*

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyodorlik kompaniyasining
Bosh tahririyati
Toshkent — 2017

Redaktor — *K. Hallyýew*
Çeper redaktor — *F. Basharova*
Tehredaktor — *R. Boboxonova*
Korrektor — *K. Hallyýew*
Sahaplaýjy — *S. Lida*

Neşirýat lisenziýasy AI № 201, 28.08.2011

Çap etmäge 2017-nji ýylyň 19-nji aprelinda rugsat edildi. Ölçeği
60×90^{1/16}. Ofset çap ediliş usuly Times New Roman garniturasy.
Kegli 13; 11. Şertli çap listi 15,01. Neşir listi 16,0.
890 nusgada çap edildi. Buýurma № 4767.

**«Sharq» neşirýat-çaphana paýdarlar kompaniýasynyň çaphanasy,
100000, Daşkent şäheri, Beýik Turan köçeşi, 41.**

Kärendä berlen dersligiň ýagdaýyny görkerzýän jedwel

T/n	Okuwçynyň ady we familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly	Dersligiň tabşyrylandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Derslik kärendä berlip, okuw ýylynyň ahyrýnda gaýtaryp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky bahalamak ölçegine görä doldurulýar:

Täze	Dersligiň kärendä birinji gerek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Gowy	Sahypalary bitin, dersligiň esasy böleginden aýrylmadyk. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, sahypalarynda ýazgy we çyzgylar ýok.
Kanagatlanarly	Sahypalary eplen, çyzylar çyzylyp gyalary ýyrtylan, dersligiň esasy böleginden aýrylmak halaty bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly timarlanan. Gopan kagyzlary gaýtadan bejerlen, käbir sahypalaryna çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Sahypalaryna çyzylan, esasy böleginden aýrylan ýada bütinleý kanagatlanarsyz timarlanan. Sahypalary ýyrtylan, käbirleri ýok, çyzylan, böýalan. Dersligi dikeldip bolmaýar.

O'quv nashri

**SOYUNOVA GULSARA, ARAZOV ISABAY,
XIDIROV SAPARGELDI**

ADABIYOT

(Turkman tilida)

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinf o'quvchilari uchun darslik
(qayta ishlangan to'rtinchi nashr)*

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyodorlik kompaniyasining
Bosh tahririyati
Toshkent — 2017

Redaktor — *K. Hallyýew*
Çeper redaktor — *F. Basharova*
Tehredaktor — *R. Boboxonova*
Korrektor — *K. Hallyýew*
Sahaplaýjy — *S. Lida*

Neşirýat lisenziýasy AI № 201, 28.08.2011

Çap etmäge 2017-nji ýylyň 19-nji aprelinda rugsat edildi. Ölçeği 60×90^{1/16}. Ofset çap ediliş usuly Times New Roman garniturasy. Kegli 13; 11. Şertli çap listi 15,01. Neşir listi 16,0. 144 nusgada çap edildi. Buýurma № 4767-A.

**«Sharq» neşirýat-çaphana paýdarlar kompaniýasynyň çaphanasy,
100000, Daşkent şäheri, Beýik Turan köçeşi, 41.**